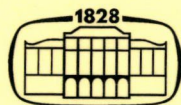

50634

4-19/2

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Alapításának éve 1868

126. kötet

2001

1–2. füzet

Főszerkesztő:

KOVÁCS TIBOR

Szerkesztő:

RACZKY PÁL

A szerkesztőbizottság tagjai:

FODOR ISTVÁN, NAGY MIHÁLY, SZATHMÁRI IMRE, TÓTH ENDRE,
VIDA TIVADAR, VÖRÖS ISTVÁN

Technikai szerkesztő:

GARAM ÉVA

Szerkesztőség:

Magyar Nemzeti Múzeum, 1370 Budapest, Múzeum krt. 14–16.
Telefon/fax: 338 2673, e-mail: hnm@hnm.hu

ISSN 0003-8032

© Akadémiai Kiadó, Budapest 2003

Előfizethető:

Akadémiai Kiadó, H-1519 Budapest, Pf. 245
Telefon: 464-5427, fax: 464-8231
E-mail: folyoirat@akkrt.hu
www.akkrt.hu

Megvásárolható:

Kis Magiszter Könyvesbolt, Budapest V., Magyar u. 40.
Telefon: 327-7796, 327-7797

ArchÉrt 126 (2001)

2003 APR 10.

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Alapításának éve 1868

126. kötet

2001

1-2. füzet

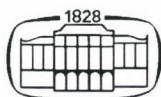

XP 2578

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000723136

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOMJEGYZÉK – CONTENTS

TANULMÁNYOK – STUDIES

TÓTH ENDRE

A császárkultusz főoltára Pannonia Superiorban	5
Ara Augustorum in Pannonia Superior	

OTTOMÁNYI KATALIN

„Hunkori” sírok a pátyi temetőben	35
„Hunnenzeitliche” Gräber im Gräberfeld von Páty	

KÖZLEMÉNYEK – SHORT COMMUNICATIONS

MARIE-HÉLÈNE MONCEL

A technological approach of a microlithic assemblage: the site of Tata	75
A tatai középsőpaleolit lelőhely mikrolitikus kőiparának technológiájáról	

FLORIN MENDELEȚ-DANIELA ȚĂNASE-GÁLL ERVIN

X. századi honfoglalás kori temetőrészlet Vejtén (Temes megye, Románia)	99
Ein landnahmezeitliches Gräberfelddetail des 10. Jahrhunderts in Vejte (Kom. Temes, Rumänien)	

KÖNYVISMERTETÉS – BOOK REVIEW

K. Lewartowski: Late Helladic Simple Graves (LEBEGYEV JUDIT)	113
--	-----

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS

119

TANULMÁNYOK

A CSÁSZÁRKULTUSZ FŐOLTÁRA PANNONIA SUPERIORBAN

TÓTH ENDRE*

Fettich Nándor
emlékére

A Közép-Duna vidék római tartományaiban kevésbé ismerjük a császárkultusz központi szervezetiének a helyét, még kevésbé a topográfiáját. Savaria kivételt jelent. A Claudius császár által alapított colonia településszerkezete a mintegy 200 éves megfigyelések és ásatások eredményeként ismertté vált. A Perint és a Gyöngyös patakok között fekszik a városhatárral körbevett városmag. A colonia temetői a beépített területen kívül találhatók. A coloniától nyugatra a Perint patak által elválasztott területen nincsenek temetkezések. Ennek a területnek a nyugati szélén fekszik a római színház. A színház és a Perint patak közti mintegy 500 × 300 m²-es területen kerültek elő azok a szakrális emlékek, oltárok, amelyekből következtetni lehetett arra, hogy ott állt a provinciális forum és az ara Augustorum. A tanulmányban a császárkultusz központi topográfiáját és az eddig felszínre jutott leleteket foglalom össze.

A császárkultusz központi intézménye felállítása idejéig egyik pannón tartományban sem ismerjük. Az ara Augustorum főpapjait ugyanis csak a 2. századtól fennmaradt feliratok említik. Ezért nem lehet tudni, hogy az intézményt már az osztatlan Pannoniában megalapították-e, vagy ez csak a tartomány kettéosztása után következett be. Traianus Pannoniát Kr. u. 106-ban észak–déli irányban ketté osztotta. Mindkét tartományban ez időtől számítják a concilium létét.¹ Nem lehetetlen azonban, hogy az intézményt már az egységes tartományban megszervezték. Ha ez így igaz, akkor ennek székhelye minden bizonnyal azonos a későbbivel, azaz Savariával. Pannonia kettéosztása után a keleti tartományrészben is meg kellett szervezni a császárkultusz intézményeit. Fitz Jenő és mások szerint ennek helye a Tácon feltárt település volt. A tartomány kettéosztását követően Pannonia Inferiorban csupán egyetlen város maradt. Urbanizáció Flavius korról bezáróan szinte kizárólag a nyugati tartományrészen, ott is a Borostyánkő út körzetében és a Drávától délre történt. A kettéosztás után Pannonia Inferiorba egyetlen város, a flaviusi colonia, Sirmium került. Amíg a tartományt nem municipalizálták, addig aligha volt

szükség a concilium és a császártisztelet főoltárának a felállítására. Ezért Pannonia Inferiorban Hadrianus városalapításai előtt valószínűtlen az intézmény megszervezése. Az ara Augustorum helyének legvalószínűbben a hadrianusi coloniát, Mursat tartom.² A város központi fekvése miatt alkalmas volt arra, hogy a hosszan elnyúló tartomány távolfekvő déli és az északi részéből egyaránt el lehessen jutni.

Pannonia Superior kultuszközpontját néhány felirat alapján Th. Mommsen Savariában kereste:³ következtetése kiállta az idő próbáját. Fettich Nándor, aki a város római leleteit, emlékeit és topográfiáját kitűnően ismerte, már 1923-ban felvetette, hogy a császárkultusz építményei Savaria nyugati részén álltak.⁴ A colonia településszerkezetének a megismerése⁵ egyúttal a kultuszközpont helyének biztos kijelölését eredményezte és igazolta Fettich felvetését.⁶ A feliratok és leletek lehetővé tették a provinciális forum fekvésének meghatározását. A kultuszközpont helyének a meghatározása különösen fontos,

² TÓTH 2001, 29–30.

³ MOMMSEN, CIL III p. 525; DEININGER 1965, 116; MÓCSY 1962, 595.

⁴ FETTICH 1920–1922.

⁵ Összefoglalóan: BUÓCZ 1967; TÓTH 1971; KISS–TÓTH–ZÁGORHIDY CZIGÁNY 1998, 39.

⁶ TÓTH 2001, 313–420.

* Tóth Endre. Magyar Nemzeti Múzeum. H-1370 Budapest, Pf. 364.

¹ DEININGER 1965, 116.

mert a lugdunumi, tarracoi, és a virunumi császárkultusközpont helyének ismeretében általános következtetésekre alkalmasabbá válik. Ezt pedig a többi, Közép-Duna vidéki tartomány – beleértve Pannonia Inferiort is – mindeddig ismeretlen fekvésű kultusközpontjainak a kutatásában nem elhanyagolható körülmény.

Tanulmányomban összefoglalom mindazt, amit Pannonia Superior császárkultusz főpapjairól és a savariai kultusközpontról tudni lehet.

Tartományi főpapok

A két pannon tartományból csak tucatnyi főpap neve ismert. Superiorból kétszer annyi, mint Inferiorból. Mindkét tartományból egy-egy építési felirat kivételével oltárokon olvasható a főpapok neve. Ez roppant kis szám, ha meggondoljuk, hogy Superiorban legalább kétszáz, Inferiorban is vagy 130 éven keresztül minden évben választottak főpapokat.

Pannonia Superior:

Lelőhely	Dedikáció	Állító	Az állító hivatalai		Papi tisztség
1. Savaria	<i>Nemesis</i>	<i>L. Valerius Valerianus</i>	<i>decurio Sisc,</i> <i>I vir, Ivir qq,</i> <i>flamen</i> <i>divi Claudii</i>		<i>sac. p. P.s.</i>
2. Varaždinske-Toplice	<i>Minerva Medica</i>	<i>L. Claudius Quirina Moderatus</i>	<i>dec. col. Cl. Savariae</i>	<i>dec. mun. Ael Sallae</i>	<i>sacerdot. arae Aug.</i>
3.		<i>M. Valerius Maximianus</i>	<i>quinquennalis Poetoviensis</i>		<i>sacerdotalis</i>
4. Savaria	<i>építési felirat</i>	<i>L. Valerius Verus</i>	<i>dec. col. Cl. Savariae</i>		<i>sacerdotalis pr. P. s.</i>
5. Savaria	?	? <i>equo publ.</i>	<i>dec. c. Cl. Savariae</i>	<i>dec. Col. Sept. Karnunti</i>	<i>sac. arae prov. P.s.</i>
6. Carnuntum 219. aug. 23.	<i>Genius</i>	<i>Faustinianus e. p.</i>	<i>dec. c. C. A. S.</i>	<i>dec. C.S.A.A. Karnunti</i>	<i>sacerdotalis p. P.s.</i>
7. Krizovljan IJA 449	<i>IOM Culm.</i>	<i>M. Aurelius Maximinus</i>	<i>dec. col. Poet. hon. Ivir qq.</i>		<i>sacerdos pr. Pann. sup</i>
8. Degoj 233.	<i>IOM nundi</i>	<i>C. D. Quir. Victorinus</i>	<i>dec. col. Sisciae Ivir e. R.</i>		<i>sac. provinciae</i>
9. Savaria	<i>Nemesis Aug.</i>	<i>Valerius Ursus</i>	<i>omnibus honoribus functus</i>		<i>vir sacerdotalis</i>

Pannonia Inferior:

Lelőhely	Dedikáció	Állító	Az állító hivatalai		Papi tisztség
10. Bátmonostor	<i>építési felirat</i>	<i>C. Titius Antonius Peculiaris</i>	<i>dec. col. Aquincensium</i>	<i>dec. mun. Sing., Ivir flamen</i>	<i>sacerdos arae Aug. P. Infer.</i>
11. Pécs	<i>oltár</i>	?	<i>Ivir col. Cibalae</i>		<i>[sac.] prov. P. Inf.</i>
12. Dunapentele	<i>Genius</i>	<i>M. Ulpus</i>	<i>Ivir m. Aquinc</i>	<i>dec. col. Mursensium</i>	<i>sacerd. pr. [pr. Pann. inf.]</i>
13. Aquincum	<i>Nemesis</i>	<i>Aurelius Audentius</i>	<i>Curattor r. p. Aquin.</i>		<i>sacer. provinciae</i>

A császárkultusz szakrális építményét Pannonia Superiorban és Inferiorban azonosan ara Augusti (Augustorum)-nak nevezik. Az elnevezés kifejezi, hogy a szertartások az oltár körzetében folytak, ugyanúgy mint Lugdunumban. A kultusz színhelyének, a provinciális forumnak a középpontjában az oltár állt. A templomnak – szemben más tartományokkal – sem a főpapok megnevezésében, sem azon kívül nem maradt nyoma. Hogy a szentkerületben templom(ok) is épült(ek), az aligha kétséges.

A főpap és hivatala megnevezése mindkét tartományban azonos. A főpapot *sacerdos*-nak, a volt főpapot a letöltött hivatalt jelölő szokásos képzéssel *sacerdotalis*-nak nevezik.⁷ A *sac*(...), *sacer*(...) rövidítésből nem mindig állapítható meg, hogy hivatalban lévő, vagy a hivatalt már betöltött személy állította-e a feliratot. A főpap megnevezésében az *ara* birtokos esetben áll: a *sacerdos aiae Augusti* kétszer Superiorban (2., 4. számok) és egyszer, bővebb formában Inferiorban: *sacerdos aiae Augusti nostri provinciae Pannoniae inferioris* (8. szám). Gyakoribb a *sacerdos (sacerdotalis) provinciae* (1, 3, 5, 6, 7, 9–11. számok) megjelölés. A hivatalban tevékenykedő és a volt főpapok között az intézmény megjelölésében nem figyelhető meg különbség.

Mindkét tartományból több olyan pap ismert, akinek a hivatalát csupán a *sacerdos* jelöli. Ezek nem tarthatók tartományi főpapoknak.⁸ Jórészüik Dolichenus – pap,⁹ vagy a szó municipális papi tisztséget jelöl. Tartományi főpap feliratán a *sacerdos* után az *arae Aug.*-t, vagy a tartomány nevét kiírták. Talán egy esetben lehet kivételt tenni: M. Valerius Maximianus¹⁰ legatus legionis feliratain teljes néven nevezte meg apját: M. Valerius Maximianus quinquennalis, *sacerdotalis*¹¹-t. H.-G. Pflaum a poetovioi magistratust Pannonia Superior főpapjának tartotta.¹² Fitz Jenő a p. P. S. hiányára hivatkozva ezt tagadta.¹³ Ebben az esetben a tartománynév hiányát nem tartom kizáróknak. A fiú, Valerius Maximus apja teljes nevét a saját cursusára íratta ki, de apjának a legmagasabb tisztségei csak csonka megfogalmazásban olvashatóak: a *quinquennalis* és a *sacerdotalis*. A szokatlanul bő filiációban mindkét hivatalt a leg-

magasabbnak kell tartanunk: nem az apa, hanem a fia cursusát tartalmazza a felirat; ezért az apa tisztségeinek teljes és részletes felsorolása nem várható el. Ezért feltételelesen ugyan, de Valerius Maximianust tartományi főpapnak tartom.

A főpapok karrierje alakulásában némi szabályosságot lehet felfedezni. Felirataik jellege eltérő. A magánindíttatásból állított oltárok és az építési feliratok szövegezésétől nem várható el, hogy a főpapok cursusát felsorolják. Mégis, tendenciaszerűen következtetni lehet a főpapi hivatal betöltésének a feltételeire: milyen magistratusi körből kerültek megválasztásra. Superiorban négy főpap korábban egyetlen városban viselt hivatalt. Hárman közülük duumviri voltak (kettő Sisciában, egy Poetovioiban). Ketten vagy hárman (attól függően, hogy az 5. és 6. számú felirat állítója azonos személy volt-e vagy nem) nem jutottak el a duumviratusig, viszont két városban voltak decuriok.¹⁴

Eltérés egy esetben áll fenn. A savariai crypta helyreállítás feliraton az egyik építetőnek (Valerius Verus) csupán savaria decurionátusa olvasható (4. szám). Társának, Cnorius Sabanianusnak is csak a legmagasabb tisztségét vésette rá a felíratra. Ezért nem szükséges, hogy Valerius Verus a más városban viselt tisztségét is feltüntesse: jellegénél fogva a felirat nem ad cursus felsorolást.

Tehát a pannon tartományokban a főpapi tisztség betölthetőségének az volt feltétele, hogy a jelölt legalább egy városban legyen duumvir (ill. III vir), vagy két városban legyen decurio, vagy ennél magasabb hivatalt kellett betöltenie (Pannonia Inferior 4. szám). A superiori feliratokon megfigyelhető választási feltételnek a kisszámú inferiori felirat legalábbis nem mond ellent.

Egy felirat van Pannonia Superiorban, amelyik talán szintén főpapra vonatkozik. *Valer(ius) Ursus / vir sacer(otalis) / omnibus / honorib(us) / functus* Nemesis Augustának állított oltárt. Nem

⁷ A főpap neve más tartományokban (flamen vagy *sacerdos*), összegezve: *Dizionario Epigrafico* II 567; DEININGER 1965, 148.

⁸ DEININGER 1965, 148; LADAGE 1971.

⁹ TÓTH I., 1971, 23–28 = 1976, 15–30.

¹⁰ FITZ 1993, II. nr. 349, pp. 618–626.

¹¹ *AnÉpigr.* 1956:124 = Dobó nr. 536; *CIL* VIII 4600 = DOBÓ 571.

¹² PFLAUM 1955, 138.

¹³ FITZ 1993, II. 619.

¹⁴ Inferiorban nincsen olyan főpap, aki korábban bizonyíthatóan duumvir volt. Ketten két-két városban voltak decuriok. Antonius Peculiaris Aquincumban és egy Moesia superior városban, Singidunumban volt decurio. Ha a superiori feliratokat példának tekintjük, akkor Cibalae tisztségviselője II vir volt: a felirat csak egy városi magistratussal egészíthető ki. Mivel superiorban bizonyítható az egy város duumvirje vagy két város decuriója feltétel, akkor az ismeretlennek Cibalae duumvirjének kellett lennie. M. Ulpius [...] aquincumi duumvirátusa kiegészítés. Mursa decurioja volt és lehetséges, hogy ugyanez a tisztsége volt Aquincumban is. Aurelius Audentius *curator rei publicae Aquincensis* volt. A tisztség nem tekinthető kivételnek, mivel a curator hivatal magasabb volt a duumvirátusnál. KORNEMANN, *curatores*, RE IV, 1806–1811.

lehetetlen, hogy Ursus tartományi főpap volt. Azokban az esetekben, amikor az állító cursusa csak a legmagasabb civil tisztséget adja meg, majd a sacerdotalist, az eddig előkerült feliratok alapján nem dönthető el, hogy a sacerdotalis a tartományi főpapi tisztséget is jelöli-e.

Figyelemreméltó, hogy a superiori főpapok közül ketten vagy hárman a Valerius gentilitiumot viselik, kettőnek a praenomenje is azonos (Lucius). Lehetséges, hogy a főpapi tisztséget egyes családok több generáción keresztül töltötték be. Bár meg kell jegyezni, hogy a Valerius gentilitium igen gyakori Pannoniában.

A tartomány conciliumának működéséről nem maradt adat, felirat sem említi. A főpapok feliratain kívül csupán egyetlen olyan maradt fenn, amelyből következtetni lehet a császárkultusz további vallásos testületére. Kr. u. 228-ban Pannonia Superior genius a collegiumának magisterei: Q. Gavius Maximus és Q. Torius Priscianus Savariában szobrot állítottak Victoriának.¹⁵ Ez a collegium – még ha a magisterei feltehetőleg savariai származásúak voltak is¹⁶ – nem municipális testület volt, hanem tartományi császárkultuszhoz kapcsolható. A collegium élén magisterek álltak, és két *scriba* segítette működésüket. A tartományok geniusát említik a feliratok.¹⁷ A savariai felirat szerint Pannonia Superiorban testület gondoskodott tiszteletéről. A tartomány geniusának *collegiuma* máshonnan nem ismert. A provincia geniusának ugyan bárhol állíthattak oltárt, de ahol a *collegiuma* működött, leginkább ott lehetett a császárkultuszközpont.¹⁸

A császárkultusz főoltára Savariában

A kultuszközpont helyére következtethetünk abból, ha a főpapok nem saját magistratusuk területén, hanem máshol állítottak oltárt. Négy főpap oltára Savariában került elő. Egy-egy további feliratot sacerdotalis állított Carnuntumban illetve Varasdteplícen (Varasdinsko Teplice, Hor-

vátország). Főpap által biztosan a hivatali évében állított oltárt egyet ismerünk: M. Aurelius Maximinus sacerdos-ként állított oltárt Poetovio territoriumán. Ilyen lehet még L. Valerius Valerianus sisciai duumvir Nemesis oltára Savariában.

A savariai kultuszközpont további epigráfiai bizonyítékai az egy-egy pannoniai város nevét, Siscia-t és Scarbantia-t tartalmazó, elveszett feliratok. A két feliratot a Perint patak nyugati partján alakult Óperint faluban írta le Schoenwisner István.¹⁹ A Sisciát és Scarbantiát említő felirat óperinti falusi őrzési helye meghatározó fontosságú a provinciális forum helyének kijelölésében. A bázis a kultuszközpont fekvésének a bizonyítéka. A városok nevét a lehető leghivatalosabb formában örökítették meg: mindkettő nevét alany esetben tartalmazza a felirat. Nem magistratusának tagjait, nem polgárait, hanem magát a várost nevezték meg. A concilium székhelyén szükségszerű a tartományi városok képviselőinek a jelenléte. A városi küldöttek helyét jelezték, vagy megszemélyesített városok, várostychék szobra állt rajtuk,²⁰ nem érdemes találgatni, mert a bázisok vastagsága és felső felületképzésük ismeretlen.

A két városfeliratnak nemcsak a savariai lelőhelye fontos, hanem a 18. század végi őrzési helyük is. A 15. századtól ismert római felirat- és faragványgyűjtés nemcsak a Szombathelyen birtokos győri püspökökre, hanem az újkortól a városi polgárookra is jellemző volt. Amikor Schoenwisner István, majd később, az 1860-as évektől kezdődően az őrzési- és lelőhelyüket feljegyezték, sokuknak hosszú, ismeretlen előélete volt, ezért eredeti felállítási helyük meghatározhatatlan és a római várostopográfia számára nem hasznosítható. A coloniát és a rátelepült középkori mezővárost nyugaton egyaránt határoló Perint (római néven Savaria) pataktól és a patakparti Óperint falucskától nyugatra a dombokig szántóföldek húzódtak. A körzet beépítése csak a 19. század utolsó harmadában kezdődött meg.²¹ A modern beépítés alkalmával ott előkerült leletek,

¹⁵ SM 67. 10. 122, CIL III 4168 = ILS 7118 = RIU 1 31 = Steind. 68.

¹⁶ A Q. Gavius (RIU I 142: Probus, Ondódi sírkő), mind a Torius italikus családnévek (CIL III 4150 = RIU I 22) Savariából ismertek.

¹⁷ *Genius Illyricum*: ILS 9023, *Genius Noricorum* ILS 3675; *Genius provinciae Pannoniae* CIL III 3923a; CIL III 10 396, Aquincum: *Dis et Genio provinciae Pannoniae C. Val. Pude(n)s leg. Aug. pr. pr.*: 4168, VII 1113, *Genius Daciae* CIL III 993.

¹⁸ Lipp Vilmos ennek a feliratnak az alapján következtetett a tartományi székhelyre (LIPP 1871, 222): következtetése – tekintve a pontatlan megfogalmazástól – helyes volt.

¹⁹ SCHOENWISNER 1791, 51–52.

²⁰ Deininger vetette fel a megszemélyesített városszobrokat a lugdunumi példa alapján, DEININGER 1965, 116, 11. jegyzet.

²¹ Perint falu főutcájának meghosszabbítása a dombon épült kápolnához vezető földút volt, amely a város 1880-as térképén fel van tüntetve. A körzet városias kiépítése ugyanakkor, az 1880-as években kezdődött el. Az út a Kálvária utca nevet kapta, 1950–1990 között a neve Zsirai Lajos utca, 1990-től visszakapta régi nevét. 1882-ben a régi utat szegélyező Kálvária-stációkat és az ún. Kálvária kaput lebontották, a stációkat nyugatabbra a dombra építették és megkezdődött az egykori szántóföldek parcellázása (KUNCZ-KÁRPÁTI 286; FEISZT 1995, 37).

kőfaragványok lelőhelye elsődleges, mert nem az építkezésekhez szállították oda. Ami a 19. század utolsó évtizedeiben ott került elő, az a római korban is ott volt felállítva.

A provinciális forum helyét Savariában további feliratok és más leletek is jelzik. A coloniától nyugatra fekvő terület nyugati határán húzódó dombosor szélén találták Valerius Valerianus sisciai duumvir oltárát, amely Fettich Nándor számára útmutató volt. Az oltár lelőhelye alapján következtetett császárkultusz helyére. A Nemesis oltár Savaria nyugati határán húzódó dombvonulatba félkörösen mélyedő római színház mellett került elő.²² Lelőhelye elsődleges, szemben a colonia – egyben a középkori Szombathely – területén leírt oltárokéval. A lelőhely hitelességét a Nemesisnek szóló dedikáció és a színház közelsége megerősíti: a Nemesis oltárok szokásos lelőhelye az amphiteatrumok környéke. Az 1920-as években, amikor Fettich Nándor közzétette az oltárt és más faragványokat, a környéket jelölte meg a császárkultuszközpont lehetséges területének. Sejtését a leletek és a colonia topográfiaja megerősítette és pontosította.

Szombathelyen és közvetlen környékén az 1820-as évek óta megfigyelt leletek és feltárások akkor is eredményt hoztak, ha a várostól nyugatra fekvő terület beépítését, épületeit valójában alig ismerjük. A coloniát nyugaton a Perint patak (*Savaria*), keleten a ma Gyöngyösnek nevezett, római eredetű mesterséges csatorna határolja (római kori neve nem maradt fenn).²³ A városból észak, dél (Borostyánkő-út) és kelet felé vezető utak mentén az 1. sz. második felétől temetkeztek, és a sírmezők az utak mentén hosszan elhúzódnak.²⁴ A keresztények a keleti temetőbe te-

metkeztek, és ez maradt az 1960-as évekig Savaria majd Szombathely lakóinak folyamatosan használt temetkezési helye.²⁵ A temetők kiterjedését az elmúlt másfélszáz évben előkerült sírok biztonsággal meghatározzák. Északon, keleten és délen, közvetlenül a beépített városterület határán már sírok bukkannak a felszínre. A Perint pataktól nyugatra húzódó egykori szántóföldek, ma utcák leletei azonban a város többi részén előkerültek, jellemzően különböznek. Ott ugyanis nincsenek temetkezések, csak a pataktól egy kilométerrel nyugatabbra, a domboknál²⁶ (1. kép). Kerámiaégető kemencék is csak ennek a körzetnek északi határán kerülnek elő. A K–Ny-i irányban húzódó, téglalap alakú terület hossza a Dózsa Gy.–Körmendi utcák vonalától nyugatra 5–600 m, észak–déli szélessége pedig 3–400 méter. Savariából a színházig ezen a területen át lehetett eljutni. A sír- és műhelymentes „fehér folt” feltűnő. Az értelmezést az ott napvilágra került vallási emlékek segítik.

E terület nyugati szélén, a dombvonulat oldalába vágott félköríves bemélyedésre (2. kép) régen felfigyeltek. Ismereteink szerint először Bredetzky Sámuel emlékezik meg róla, aki 1803-ban járt Szombathelyen, és a 12 m magas dombvonulatra épült Kálváriáról figyelte a várost.²⁷ Az „amphiteatrum” a 18. században épült kálvária templom északi szomszédja. A 19. század második felében még láthatóak voltak a cavea maradványai, amelyeket a 19. század legvégén a Palace-szálló építkezéséhez hordtak el.²⁸ Varsányi János mérnök és Lakner Endre ismerték a maradványokat 1871-ben.²⁹ 1955-ben Kralovánszky Alán és Soproni Sándor végzett kisebb leletmentést:³⁰ mindössze annyit tudtak megállapítani, hogy valóban római falak húzódnak a földben. A domboldalba vágott félköríves maradvány alapján inkább színházra, mint amphiteatrumra lehet gondolni. A Szent Quirinus-passió szerint a sisciai püspököt – amint arról még

²² FETTICH 1920–1922; KISS–TÓTH–ZÁGORHIDY CZIGÁNY 1998, 51.

²³ A két patak között, az insularendszer leszűkítésével, talán a 3. század második felében épült meg a városfal, amely csekély szélessége (110 cm) ellenére, a belső oldalán a széles földtöltés miatt megfelelő védelmet biztosított. A városfalak a leszűkített városterületet zárják körbe, ami a későbbi császárkori építésnek felel meg. Az a terület, amelyet a falak körbefognak, egyúttal azonban a városnak egy korábbi fejlődési periódusa; egyrészt ez, másrészt a városfal belső oldalának feltöltéséből előkerülő korábbi császárkori leletek azt a benyomást keltik, hogy a városfal nem késő római, hanem korábbi. Az ellentmondás ma még feloldhatatlan: kizárt egy olyan városfal, amely a 2. század közepén épült, mert a város utcarendszere és csatornahálózata túlnyúlik rajta. Ha a városfalon az utcák vonalában kapukat nyitottak, és az utcák alatt csatornák a fossán keresztül húzódtak, akkor védelmi funkciója teljesen megszűnt, értelmetlenné vált. Hacsak a 4. században nem építettek meg egy sokkalta nagyobb területet körbefogó városfalat, amely azonban mindeddig nem került elő.

²⁴ BUÓCZ 1967; TÓTH 1971; KISS–TÓTH–ZÁGORHIDY CZIGÁNY 1998, 51–52.

²⁵ KISS–TÓTH–ZÁGORHIDY CZIGÁNY 1998, 73.

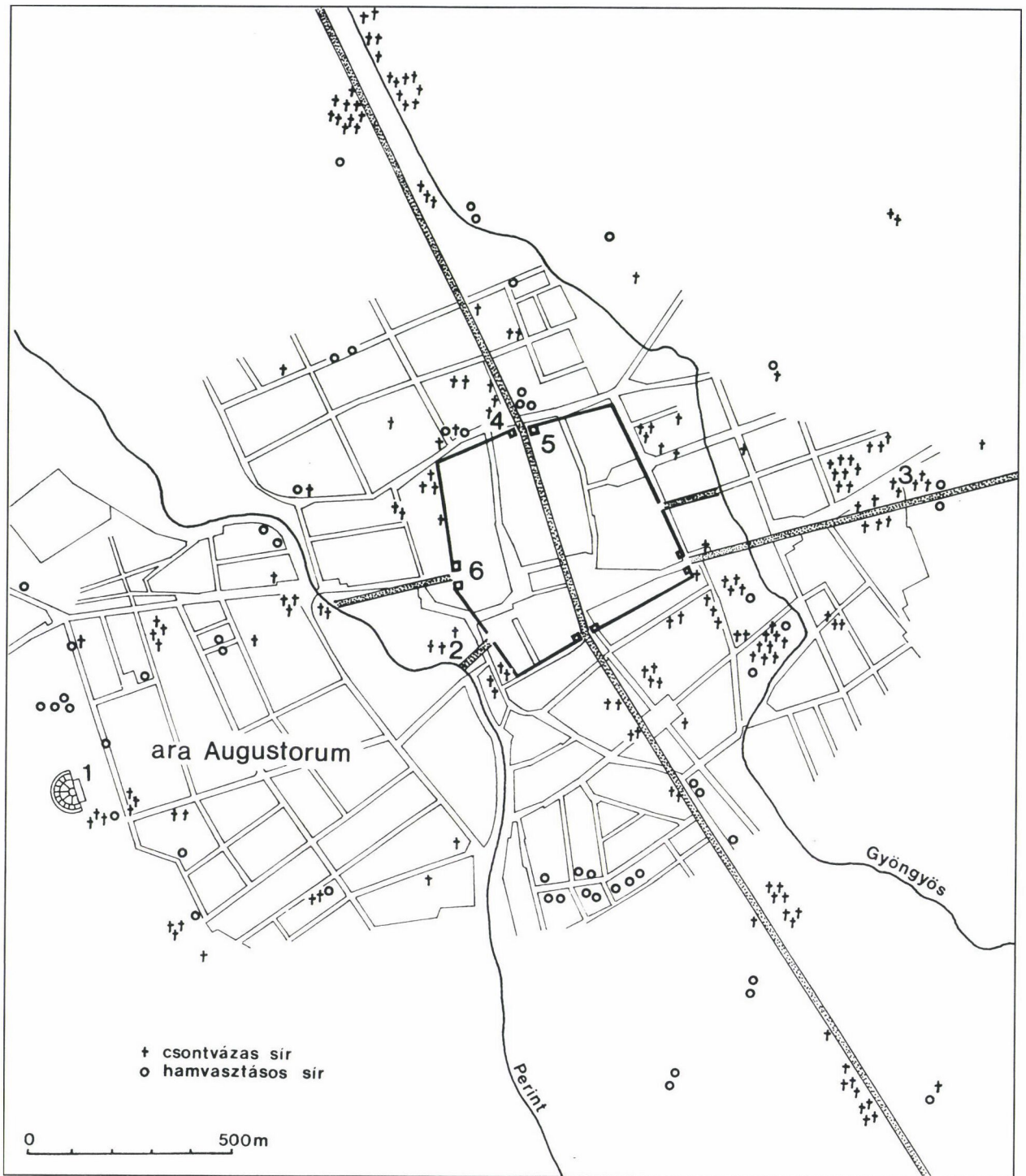
²⁶ Sírkertek a Kálváriától balra a második, a Ritter család szőlőjében; LIPP 1871, 264.

²⁷ BREDEZKY 1804, 138.

²⁸ Vörös Imre ügyvéd levélben jelentette, hogy Szombathelyen 30 évvel korábban a Kálvária mellett a római amphiteatrumnak még látszottak a romjai, Magyar Akadémiai Értesítő 1847, 88. Kis Gyula 1847, IV. 26. Stadler Izidor közlése Paulovicsnak, a köveket Szakács Manó építtette be. MNM Paulovics-Hagyaték III/2, 63/1970.

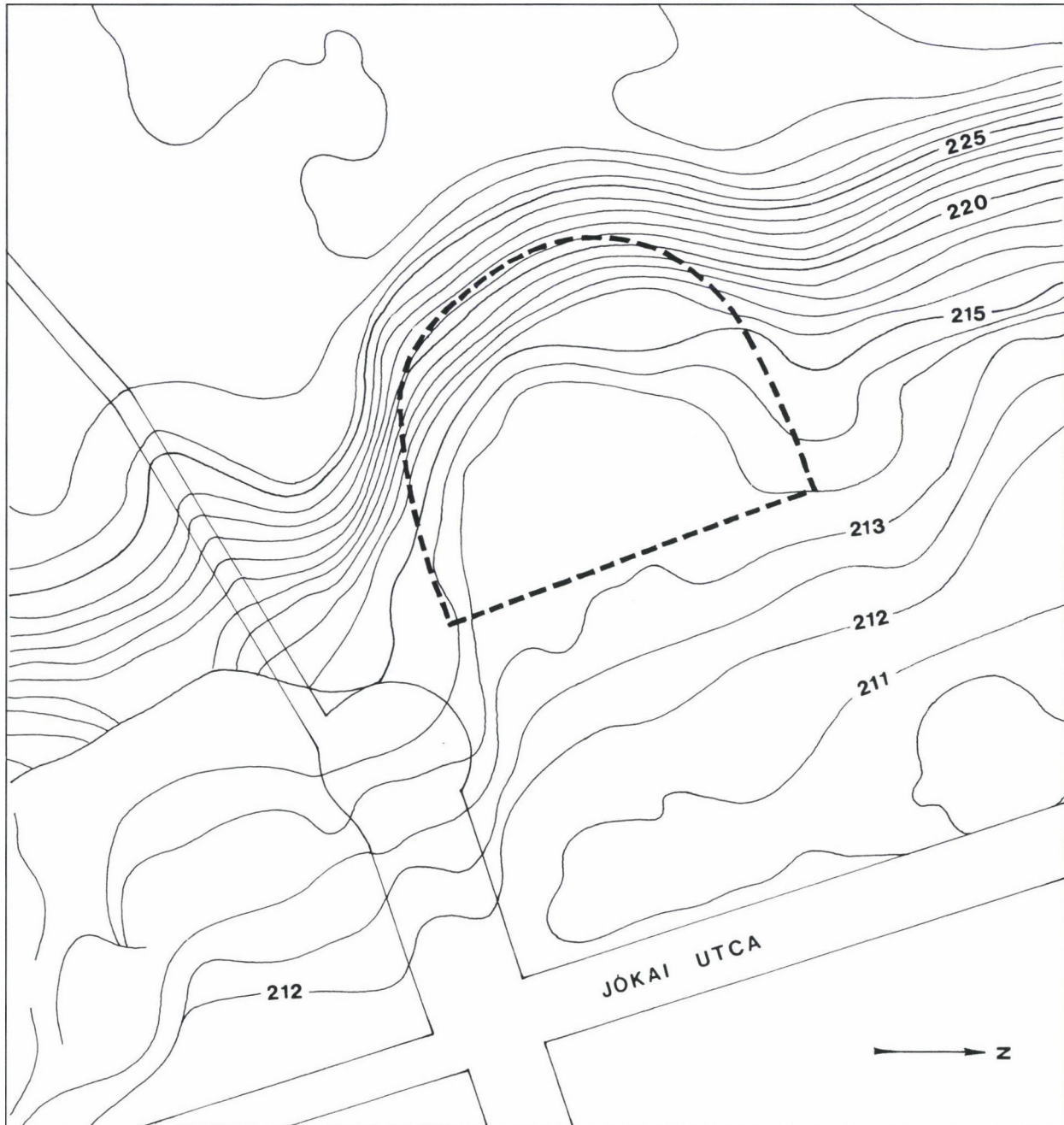
²⁹ LAKNER 1878, 10: „A kálvária melletti Órai féle szőlő alját a római amphiteatrum helyének tartjuk” ... „valamint a közeli Ritter szőlőbe talált” 20 sír.

³⁰ Lásd KRALOVÁNSZKY A.–SOPRONI S. jelentését a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában.

1. kép. Savaria alaprajzának váza. 1. A színház helye; 2. Quirinus püspök vértanúságának a helye; 3. a keresztény temető; 4. Porta Scarbantiensis; 5. a keresztény basilica helye; 6. a 4. századi palota

Abb. 1. Grundrißschema von Savaria im heutigen Stadtgrundriß. 1: Theater; 2: Stelle des Martyriums von Bischof Quirinus; 3: christlicher Friedhof; 4: Porta Scarbantiensis; 5: christliche Basilika; 6: Palast aus dem 4. Jh.
†: Skelettbestattungen; O: Brandbestattungen

2. kép. A savariai színház körzetének szintvonalas térképe

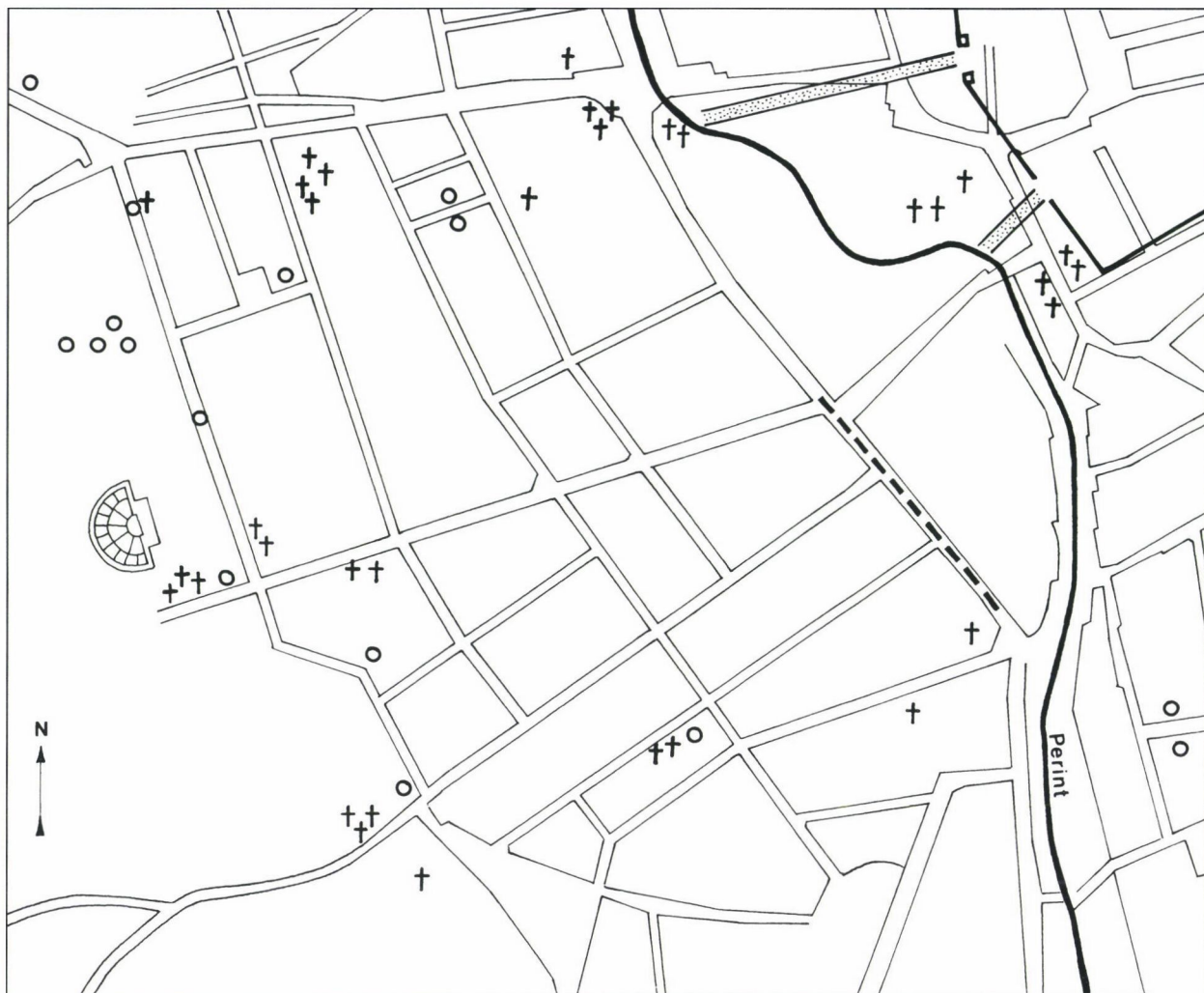
Abb. 2. Niveaulinienkarte des Gebietes um das Theater von Savaria

szó lesz – *in theatro* ítélték halálra.³¹ A theatrumnak a domboldalba vágott félköríves mélyedés jól megfelel. A pannoniai városokban színház eddig még nem került elő. Sirmiumban a 4. század végén készültek színházak építeni, de a 374-es szarmata háború miatt az építkezésre összegyűlt kőanyagot a városfalak erősítésére használták

fel.³² Amphiteatrumok Scarbantiában, Carnuntumban, Brigetioban, Aquincumban épültek; a legiótábor melletti városokban egyet a polgár- és egyet a katonavárosban építettek. Szombathelyen és a környékén a Kálvária-dombi maradvá-

³¹ KISS-TÓTH-ZÁGORHIDY CZIGÁNY 1998, 61.

³² Amm. Marc. 29, 6, 11: hogy a városfalak megerősítsék, *hac ratione opere velociter absoluto, quod impensas aedificandi causa theatri dudum congestas sufficientes ad id, quod efficere naturabat, invenit.*

3. kép. A provinciális forumot kelet felől lezáró pillérsor fekvése

Abb. 3. Die östliche Pfeilerreihe des Provinzialforums

nyokon kívül semmi nyoma – sem falmaradványban, sem terepalakulatban – amphiteatrumnak.

A felszíni adottságok kihasználásával a dombvonulatba vágott félkörös terület belső, sík felülete volt az aréna. A domb mintegy 10–12 méter magasságig, meglehetősen meredeken emelkedik. A cavea két oldalán a kelet felé kinyúló lejtő egyre alacsonyabb. A 75 m átmérőjű sík terület megadja az aréna maximális méretét. Nagy mérete miatt azonban az épület szabályos alaprajzú színház aligha lehetett. Valószínűleg színháznak és amphiteatrumnak egyaránt használták. Ilyen építmények ismertek a birodalomban.³³ Az ülőhelyek félkörben vagy háromnegyedkörben vették körül a nagyméretű orchestrát, amely így tulajdonképpen aréna volt. A létesítmény szín-

háza emlékeztet, különösen akkor, ha a caveával szemben a *scenae frons* is megépült. A nagyméretű játéktér miatt Savariában is olyan létesítményt építettek, amely külső megjelenésében színházként hatott.

A Perint patak és a színház között a terjedelmes, sík terület alkalmas volt a gyülekezés és felvonulás, a provinciális forum számára, amelynek ma még meghatározhatatlan részén állt az *ara Augustorum provinciae Pannoniae Superioris* és a templom. A színházról a coloniába vezető út mentén épületmaradvány nem került elő. A Perint patak nyugati partján azonban széles falakat rejt a föld, és egy régi feljegyzés alapján is épületmaradványokra lehetett következtetni. Bél Mátyás³⁴ szerint a város vargája, Varga Mihály

³³ GRENIER 1958, 847.

³⁴ BÉL 1977, 280.

fekete kőből szépen faragott erős oszlopokat, rendkívüli nagyságú köveket és téglákat talált. „Ez a varga a városon kívül lakik, dél felé túl az Aranyas patakon” – a helymegjelölés jól illik Perint falura (Szombathely és Perint vargái közös céhben dolgoztak, az Aranyas pedig a Perint patak másik neve). J. Milles és R. Pococke angol utazók az 1730-as években jártak Szombathelyen. Azt írták, hogy Perint falu olyan, mint ahol a hagyomány szerint Savaria régi tere vagy foruma állt.³⁵ A leírásuk jól illik a provinciális forum valamilyen módon körülhatárolt, szabad területére. A körzet keleti végén, az észak-déli Dózsa Gy.-Körmendi utca és a Perint patak között, 2 méteres és még vastagabb falak bukkantak a felszínre.³⁶ A Körmendi utca vonalában észak-déli falszakaszok kerültek elő, és egy régi megfigyelésből arra lehetett gondolni, hogy az utca teljes hosszában vastag fal húzódik. 1889-ben az orvosok és természetvizsgálók összejövetele alkalmával elhangzott előadásban ezt erődítésfalnak nevezték és a városfalnak vélték. 1899-ben a Régészeti Egylet közgyűléséről tudósító újságikkben a Körmendi úton végighúzódó falerődítésről írtak.³⁷ Az 1970-es évek elején én is úgy gondoltam – mivel a városfallal azonosítható maradvány a colonia belső területén akkor még nem került elő –, hogy a Körmendi utca vonalában kereshető a colonia városfala.³⁸ Mivel azonban utóbb bebizonyosodott, hogy a városfal a város beépített területét leszűkítve a két patak között épült meg, az egykori Óperint területén található vastag falakat másként kell értelmezni.

Újabb olyan épületmaradványok kerültek elő, amelyek a Körmendi utcai falakat értelmezhetőbbé teszik. A Körmendi utca úttestjének tengelyében árokásásnál 280 méter hosszan É-D-i irányban húzódó pillérsort találtak, amelyről korábban nem volt tudomásunk. Az úttest közepvonala korábban nem volt bolygatva, ezért a maradványok nem kerültek elő. A 1,5 × 1,5 m alapozású pillérek 350 cm távolságra állnak egymástól: összesen 39 pillér került elő (3. kép). A hosszú pillérsor alapján aquaeductusra is lehetne gondolni. A városi vízvezeték azonban ÉNy felől érkezett a városba; a pillérsor pedig É-D-i irányú

és a város déli határán is túlnyúlik, ahová vizet már nem vezethetett. Ezért a pillérsor aquaeductus maradványa nem lehetett, és ennek a pillérek mérete sem felel meg. Egyes pilléreket vékonyabb falak kötnek össze. Hogy a pillérsort hogyan lehet kiegészíteni, talán később lesz mód megállapítani. Alighanem porticus része lehetett. A gázvezeték árkát éppen a pillérsorra ásták rá, és nem lehet tudni, hogy a fal azzal párhuzamosan fut-e és milyen távolságban. Ma még azt sem lehet tudni, hogy a porticus merre zárt: az a terület, amelyet kerített, keletre vagy nyugatra feküdt. Mindenesetre létezése megfelel az angol utazók leírásának is. Monumentális méretei elárulják, hogy a tartományi császárkultusz céljára épült provinciális forum terjedelmes létesítmény volt.³⁹

Sokatmondó a Perint falu és a dombok közti földke közép- és újkori neve: a *Kő*. A városi polgárok földjei általában a Kővön feküdtek, nyugatabbra, a dombokon pedig a szőlők voltak. Ezért a régi telekkönyvekben a „*Kővön fekszik*” elnevezés gyakran olvasható. Hogy a körzetre jellemző, és a colonia területén láthatóknál még hatalmasabb falak adták-e a terület nevét, vagy egy, a mezőben álló rom, esetleg az oltártömb, ma már a teljes beépítés miatt megállapítani nem lehet. Könnyen lehetséges, hogy Szombathely német Steinamanger neve a provinciális forum sajátosságából ered: a körülhatárolt helyen, amely jól illik a provinciális forum körülhatárolt területére, (Anger) nagy kő – az oltártömb romja – (Stein) található.

Ha ezek után vesszük szemügyre a Körmendi út, az Oladi dombok, a Nárai és Kálvária utcák

³⁵ in little suburb Brenn (azaz Perint), where they have a tradition that the ancient square or Forum of Sabaria stood, KUBITSCHKE 1931, 53–54.

³⁶ BUOCZ 1967, 35.

³⁷ Vasvármegye c. napilapban, 1899. okt. 24; KISS-TÓTH-ZÁGORHIDY CZIGÁNY 1998, 259.

³⁸ A lehetőséget egyrészt a colonia területén kívül előkerült vastag falak, valamint a Dózsa György utcánál a várost nyugatra lezáró vonalra alapoztam: TÓTH 1971.

³⁹ A provinciális forum keleti szélén, a Perint nyugati partján húzódó területen felszínre bukkanó vastag alapfalak értelmezésénél azonban egy másik építmény is szóba jöhet. Savariában nemcsak a concilium épülete, hanem a *lanciarum Savariensis* 4. századi erődjének helye sem (*NotDign. Occ. V. 162 = VII 82*) ismert. Mindkettő olyan nagyságú létesítmény, amely a város belterületén nem kereshető, maradványainak azonban nyomott kellett hagyni Szombathelyen. A temetők, a műhelyek, valamint a falmaradványok alapján a késő római tábor számára sem lehet a városon kívül más helyet találni, mint a Perint és a dombok között. Arra még nem elegendők az eddig előkerült leletek, hogy el lehessen dönteni: a vastag falak a concilium és kultuszközpont épületeihez, az erődítésfalakhoz, vagy mindkettőhöz tartoznak-e. Olyan kronológia is elképzelhető, hogy a kultuszközpont építményei közvetlenül a Perint nyugati partján már megkezdődtek, de ezeket a 4. században – feltehetőleg Nagy Constantinus uralkodása idején – részben vagy egészében lebontva, a késő római erődbe építették be. Ha a Perint nyugati partján feküdt is a 4. században a lándzsások erődje, ez a nyugatabbra fekvő provinciális forum lehetőségét nem befolyásolja.

által határolt területet, tehát a coloniától nyugatra felszínre kerülő római leleteket, nem ér meglepetés. Nemcsak az építészeti maradványok mutatnak a provinciális forumra, hanem az ott előkerült leletek is. A hitvilághoz köthető számos tárgy lelőhelye ugyanis ez a városrész.

A provinciális forum területén előkerült leletek

1. *Nemesis oltár* (Függelék I.).

2. *Scarbantia-felirat* (Függelék 10.).

3. *Siscia-felirat* (Függelék 11.).

4. *Oltár ismeretlen felirattal*, a Pohl gyár mögött került elő, elveszett.

5. *Iuppiter oltár*.

Lh.: A Perint patak közelében, a körzet északkeleti részén, valószínűleg az árvaház építésénél találták (Dózsa Gy. u. 4.), mert Lipp Vilmos az árvaház előtt állóként említi (Savaria Múzeum Irattár 1872/1.), Szombathely, Savaria Múzeum.

I. O. M. C. / *sac(rum) C. Sta[t(ius)] / Firmus p[ro / se] et suis / [.....]*

Juppiter jelzője *conservator, culminalis, capitulinus* egyaránt lehet. 2. század.

Irod.: CIL III 10 909 = RIU I 10 = Steind. 19

4. kép. Fortuna szobor

Abb. 4. Die Fortuna-Statue

6. *Fortuna szobor* (4. kép)

Lh.: A szobor Lipp Vilmos szerint a Nárai utca egyik kertjében került elő.

Szombathely, Savaria Múzeum, ltsz. 67. 10.165. Márvány, m.: 24 cm; feje és lábai letörtek, baljában bőségszarút tart.

Irod.: LIPP V., Római szobrászat emlékei VREÉJ 5, 1877, 28–29, 9. kép; KÁRPÁTI 1899, 76; MAIONICA-SCHNEIDER, AEM 2, 1878, 16; Steind. 221; BUOCZ 1967, 64, és kép.

7. *Hercules–Amor dombormű* (5a–b képek)

Lh.: Szombathely; a Kálvárián találták a 19. század első felében.

Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 1. 1846. Márvány, m: 57 cm, sz: 55 cm, v: 21 cm.

A domborművet a Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) leltárkönyvében ismeretlen lelőhellyel jegyezték be: Jankovich Miklós tulajdonából került a múzeumba. Az azonosítás Fettich Nándor rajzának köszönhető. Fettich az MTA Archaeologia Bizottság iratai között talált egy Herculest ábrázoló rajzot, amelyet Varsányi János 1872-ben készített. A hozzáfűzött jegyzet szerint a „Szombathelyi Kálvárián találták – Benkő János”. Ez a színház körzete. A rajz ma nincs meg az iratok között, de Fettich (FETTICH 1920–22, 60. 1. ábra) a Hercules-rajzot közölte, és ennek alapján a Magyar Nemzeti Múzeum római lapidáriumban a faragványt azonosítani tudtam.

A négyszögletes, vastag márványtömböt mindkét oldalán figurális dombormű díszíti. Alján a sima léckeret kissé csonka; a márványlap oldalának eredeti felületét levésték, ami római kori másodlagos felhasználásra mutat. A bal oldalon lépő Hercules, a vállán bunkóval, köpenye lebeg. Jobb oldala felül, a faragvány fele vastagságában, lépcsősen alacsonyabb: az oldalán könyökére támaszkodó alvó Amor látható. Felül a magasabb és az alacsonyabb felületen egy-egy csaplyuk van. A kompozícióból és a csaplyukakból következik, hogy a lépcsős bevágás a dombormű eredeti megmunkálása. Milyen épületnek volt a része, meghatározni nem tudom. Mivel az amphiteatrum szomszédságában, a dombon sírkövek is előkerültek,⁴⁰ a faragvány síraediculához tartozott. Az sem lehetetlen azonban, hogy a színháznak volt egy díszes faragványa.

Publikálatlan.

8. *Hercules torzó*

Lh.: Szombathely, a provinciális forum DNY-i része. Szombathely, Savaria Múzeum.

Lipp Vilmos szerint a város DNY-i részén, Bagolyvár u. 403. sz. alatt találták. LIPP V., ArchÉrt 2, 1870, 214; Ula: a Nárai utca egyik kertjében, VREÉK 5, 1877, 18. Récsy Viktor szerint 1869-ben a Mária utcában találták (az utcanév bizonyos a Nárai utca elírása: Mária utca sohasem volt Szombathelyen). A Régészeti gyűjtemény leltárában (REZSÖFFY R., VREÉJ 9–10, 1882–1883, 19. Nr. 251:3, m. 0,24 m) csak egyetlen Hercules torzót említenek, szombathelyi, közelebbi lelőhely megjelölése nélkül. Az 1869-ben előkerült darabról lehet szó.

⁴⁰ TARDY-TÓTH 1971, 35, 3. jegyzet.

5a, b kép. Márvány Hercules-Amor dombormű

Abb. 5a, b. Herkules-Amor-Marmorrelief

Irod.: FETICH 1920–22, 61, nr. 28. Anm. Abb. 2.; FITZ J., Hercules emlékek Pannóniában, Köemlékek 123, nr. 56; KÁDÁR Z., Acta Univ. Debr. 4, 1957, 58; Steind. 219, 178. kép.

9. *Silvanus dombormű töredéke felirattal* (6. kép)

Lh.: Szombathely, Savaria Múzeum. Márvány, m: 33 cm, sz: 22 cm.

1885-ben Szombathely határában (BURÁNY G., ArchÉrt 5, 1885, 339.) a Kövesmezőn találták. A szombathelyi múzeum ez időből származó leltárkönyvében „g.”. Nr. 14. alatt olvasható: Silvanus, Lh. Szombathely, Pohl Emil ajándéka. Erről a darabról lehet szó, mert az ideig egyetlen Silvanus dombormű került csak elő. Pohl Emil a Kar utcában lakott: ez a terület azonban sem a város határa, sem a „Köves mező” nem volt. A Pohl gépgyár viszont a Kő-dűlőn feküdt (Csillag utca, ma Szinyei Merse P. utca), amely a provinciális forum északi széle; ez lehetett az eredetileg kétalakos dombormű lelőhelye.

...Silvan]o Aug(usto) sac(rum) / v. s. l. m[erito]

Irod.: CIL III 10 912 = RIU 29 = Steind. 67; W. KUBITSCHKE-S. FRANKFURTER, AEM 11, 1887, 72.

10. *Priapus dombormű* (7. kép)

Lh.: Szombathely, a provinciális forum nyugati széle. Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz.: 17. 1861, 16. Márvány, m: 49 cm, sz: 27 cm, v: 10 cm.

A MNM egy szépen faragott, márvány Priapus domborművet őriz, amely Kubinyi Ferenc ajándékaként került a múzeumba (Ltsz. 17, 1861, 16.). Kvalitások faragása miatt valószínűleg azonos azzal a darabbal, amelyet Varsányi János az „amphiteatrum mellett” talált. („nagyszerű Priapus”-t, említő levele a SM-ban, Irrattár 1872: 3.).

Irod.: MICHAELIS AEM 1, 1877, 93, nr. 2. FETICH N., ArchÉrt 39, 1920–1922, 5. Anm. 19. Steind. 83.

11. *„Gladiátor” szobor*

Lh.: Szombathely, a római színház körzete; elveszett.

Varsányi János 1872-es levelében írt az amphiteatrum-nál talált „kitűnő fehérmárvány gladiátor”-ról. A darab nem azonosítható, sorsa ismeretlen. A római színház meghatározó volt Varsányi és a szombathelyi római emlékekkel foglalkozók gondolkodásában. A Kálvárián a színházról északra már temetkeztek: ezek egy részét a szombathelyiek lefejezett gladiátoroknak tartották (vö.: VL V. évf. 91. szám, 1871. nov. 16., ArchÉrt 6, 1872, 27.). Lehetséges, hogy Varsányi gladiátora tulajdonképpen egy Mars szobor vagy dombormű. Ugyanis Bitnitz Lajos a Szombathelyen kiásott régiségekről írva 1821-ben megemlékezik egy „fehér, vad márványból faragott” páncélba öltözött római katonáról, amelynek feje és lába hiányzik (Tudományos Gyűjtemény 1821:5, 3.). A két faragvány alighanem azonos.

Szombathely, Savaria Múzeum, Irrattár 1872: 3. Elveszett.

12. Császárfej, babérkoszorúval

Lh.: Szombathely, a római színház körzete; elveszett.

„Caesar feje, carrarai márvány szobortörredék, irón-rajza. Lásd az előbbi jelentés 58. pontját” (ti. Varsányi írásos jelentése) olvasható Gerecze Péternél, in: FORSTER GYULA: A Műemlékek Országos Bizottságának kiadványai, Bp. 1905, 423. Az irat jelenleg kép nélkül megtalálható: MTA Kézirattár, Arch. Bizottság iratai K 1219, Nr. 6., 6. pont.

A szoborról több híradás maradt, de ma már nem lelhető fel. A leírásokból nem állapítható meg, hogy mell-szobor vagy teljes alakos (ülő vagy álló) szobor torzója volt-e. A Honművész 1838. 447. old. (olvastam), a Hírnök (nem láttam) 1838. évi 60 száma alapján írt egy mell-szoborról, amelyet a városi szőlőhegyen találtak, és „alabástromból” faragtak. „A nagy kiálló, és mély, gondolatokba merült homlokra gyéren simulnak a rövid hajak, s a fej hátsó részére fűzött babérkoszorú a mellképet méltán valamelyik caesarnak sejtetik”. Nyilván a darabunkról van szó. Varsányi János kétszer emlékezik meg róla. 1872 június 6-án, a nr. 58.-as (hiányzó) ábrázolással (MTA Kézirattár, Arch. Bizottság iratai, K 1219/6, Nr. 58.): „Caesar feje carrarai márványból. 1840-ben a szombathelyi kálvária mellett állott amphiteatrum helyén találták. Egykor Stalner(?) szombathelyi polgár birtokában volt, most hol van, nem tudni” írta. Ugyancsak 1872-ben írta a Szombathelyi Régészeti Egyletnek:

6. kép. Silvanus dombormű

Abb. 6. Silvanus-Relief

7. kép. Priapus dombormű

Abb. 7. Priapus-Relief

„Az amphiteatrumnál egy kitűnő fehérmárvány gladiátor, és egy babérkoszorús főt és egy nagyszerű Priapust találtak” (Szombathely, Savaria Múzeum, Irattár 1872. 3. szám). Szombathely monográfiájában Kuncz Adolf is megemlékezik róla: „nevezetes lelet a Szombathelyen talált márvány mell-szobor, mely Traianus Deciust ábrázolja” (KUNCZ 1880, 65.). Később, Kárpáti Kelemen még láthatta a szobrot, mert így írt (KÁRPÁTI 1899, 65.): „Szombathelyen talált márvány mellszobor, amely Traianus Deciust ábrázolja”.

Ha valóban császárábrázolásról van szó, kiléte leszűkíthető. Kádár Zoltán felvetette, hogy a leírás a ma is meglévő, általa Aelius Caesarnak meghatározott élet-nagyságúnál nagyobb szoborfejre vonatkozik.⁴¹ Későbbi cikkeiben azonban már nem tartja azonosnak a két faragványt. A mindössze a „gyéren simulnak a rövid hajak” megjegyzésből lehet következtetni. A leírás kizárja az

⁴¹ KÁDÁR 1960, 16; Steind. 223.

8. kép. Bronz relief, victimarius-jelenet

Abb. 8. Bronzerelief, *victimarius*-Szene

összes göndör és tömött hajú uralkodót, azaz Traianus kivételével a Iulius Claudius dinasztia után trónra kerülő összes császárt a Severus-kor végéig. Claudiusra és Traianusra sem lehet gondolni: nem volt gyér a hajuk. A leírás viszont jól illik az Alexander Severust követő katonacsászárok nagy részére, illetve a Severus-kor utáni ábrázolási stílusra. Lehet, hogy Kárpáti Kelemennek igaza volt, és a szobor Traianus Deciuszt ábrázolta.

Irod.: GERECE 1905, 423; Steind. 224.

A kőfaragványokon kívül számos bronzszobor és töredék is ezen a környéken került elő. Lelőhelyük az evangélikus templom előtt volt, és a Körmen di úti csatornázásnál 1898-ban kerültek elő.⁴² Nem lehetetlen, hogy az ép és töredékes bronztárgyakat másodlagos feldolgozásra gyűjtötték össze. Az előkerült bronztárgyak a következők:

13. Bronz relief, *victimarius*-jelenet (8. kép)

Lh.: Körmen di út, az ev. templom előtt. Savaria Múzeum (Régi lt. XI. 28), ltsz. 54. 356. 2., m: 14 cm, h: 12 cm.

1898-ban a Körmen di utcában csatornázás alkalmával kerültek elő a bronztárgyak. Szombathely. A bronzból öntött lapos dombormű feldíszített bikát áldozatra vezető két borostyánkoszorús *victimarius*st ábrázol. A jobbszálen a popa, derékig mezítelen; a bika előtt álló másik alak tunikás és a bárdot tartja, amelynek a vége hiányzik. A relief vélhetőleg egy nagyobb fríz része lehetett, amelyet bronz- vagy kő (márvány) alapra szereltek fel. A rögzítő szegek a bika faránál és a jobb első combján láthatók. Az ábrázolás a feldíszített bikával és a két *victimarius*ssal megfelel az áldozatbemutatókat ábrázoló domborműveknek, a szokásosnál kevesebb szereplővel. Az egyik a popa: kezében tartja a bika megöléséhez használt bunkót. A különbség, hogy a *victimarius* tunikát visel. Az ara Pietatis áldozatbemutató-jelenetén a jobbra vonuló bika előtt álló *victimarius* tart-

⁴² Vasvármegye 1899. okt. 5: Beszámoló a Régészeti Egyet Közgyűléséről; KÁRPÁTI 1899b; BUOCZ 1967, 55.

ja a bárdot, a másik pedig a bika fejénél áll.⁴³ A Cancelleria-relief azonos témájú jelenetén a második victimarius a bika mögött áll.⁴⁴ A Manlius-oltáron a balra néző, már leszorított fejű bikára az előtte álló popa csap le.⁴⁵ Az savariai ábrázolás ezekre az előképekre visszavezethető kvalitásos munka. Hasonló, applikált bronz öntvény ismert Savariából (ltsz. MNM 102. 1903); ez profilált bronzlemez párkányzat része volt: talán szobortalapatot borított.⁴⁶

Irod.: A Vasvármegye 1899. okt. 5. száma, beszámoló a VREJ közgyűléséről. KÁRPÁTI 1899a, 137. 8. ábra; KÁRPÁTI 1899b, 86; FETICH 1939, 201, 13. kép; BUOCZ 1967, 55.

14. Bronz bőségszarú vége (9. kép).

Lh.: Szombathely, Körmendi út. Szombathely, Savaria Múzeum, ltsz. 54. 356. 3. m: 19 cm, átm. 16,5.

Öntvény. Márvány- vagy bronzszobor bőségszarújának gyümölcsökkel megakott bronz vége volt. Köralakú

9. kép. Bronz bőségszarú vége

Abb. 9. Ende des bronzenen Füllhorns

alaplemezen alul a keskenyebb henger alakú folytatás az illesztést tette lehetővé. Két nittszöggel erősítették be a bronz tüllökbe. Elöl egy lepény látszik, hátul pineatoboz magasodik. Elöl mogyoró, tök, dió, körte, füge, mandarin, gránátalma, narancs. A bőségszarú Fortuna vagy genius-szoborhoz tartozott. Mind Savaria, mind Felső-Pannonia geniusának állított oltárok kerültek elő Szombathelyen. Egy, a középkorban Városszalónakra (Stadtschlainig, Burgenland) került feliratból tudjuk, hogy Savaria geniusának tiszteletére épült templom.⁴⁷ Geniust az Iseum homlokzati frízén is ábrázoltak. A szobor a bronzmaradvány alapján életnagyság körüli lehetett. A nagy méret miatt valószínűbb, hogy Genius, és nem Fortuna szoborhoz tartozott. A lelőhely következtében városperszonifikáció, várostyché- vagy provincia-megszemélyesítés sem zárható ki.

Irod.: KÁRPÁTI 1899, 135; KÁRPÁTI 1899b, 83–84, FETICH 1939, 197, 11. ábra. FÜZES M., Über die Frucht-darstellungen des Füllhorndeckels von Savaria, Acta Antiqua 16, 1968, 355–381; KÁDÁR–GÉFIN–HORVÁTH 1961, 74 oldal, 67. kép; BUOCZ 1967, 55, és kép.

15. Bronz Hercules-bunkók töredéke (10. kép).

Lh.: Szombathely, Körmendi út, az evangélikus templom előtt. Szombathely, Savaria Múzeum (Régi lt. XI. 20, 25.), ltsz. 54. 356. 7–8. Töredékes hosszúság: 17,2 cm, átm. 12,6 cm.

A két töredék nem egyetlen bunkó része, ezért két nagyobb méretű (kb. egyharmad életnagyságú) Hercules szobor attribútuma volt. A szobor kőből (márványból) vagy bronzból egyaránt készülhetett.

Irod.: KÁRPÁTI 1899a, 132, 1–2. ábra; BUOCZ 1967, 55.

16. Bronz szobortöredék

Lh.: Szombathely, ev. templom előtt. Szombathely, Savaria Múzeum, ltsz. 54. 356. 6. A töredékek hossza: 17 cm.

Egynegyed életnagyság körüli bal alsókar és kézfej, lelógó textíliával. Kárpáti K. női szobor töredékének tartotta.

Irod.: KÁRPÁTI 1899, 133, 3. ábra; KÁRPÁTI 1899b, 82; BUOCZ 1967, 55. és kép.

17. Két női protome, bronz

Lh.: mint fent, Szombathely, Savaria Múzeum. m: 9 cm és 8,8 cm.

Irod.: KÁRPÁTI 1899, 134–135.; BUOCZ 1967, 55. és kép.

18. Triton dombormű, bronz

Lh.: mint fent, Szombathely, Savaria Múzeum, ltsz. 54. 356. 1. m: 10 cm.

Az egyoldalas dombormű hátoldalán rögzítésre szolgáló nyulvány hosszú lyukkal; koci vagy bútor veret is lehetett.

Irod.: KÁRPÁTI 1899, 136–137.; BUOCZ 1967, 55. és kép.

⁴³ Roma, Villa Medici, RYBERG SCOTT Pl. XXI 36a.

⁴⁴ Roma, Vatican, RYBERG SCOTT Pl. XXIII 37a–b.

⁴⁵ Roma, Vatican, RYBERG SCOTT Pl. XXV 39a.

⁴⁶ Vétel Eisenstädter Ödöntől. Römer an der Donau, Ausstellungskatalog, kép nélkül. Magassága 14 cm, töredékes hossza 19,5 cm, vastagsága 3–4 mm. Hasonló tárgyak: BRUSIN, G.–ZOVATTO, P. L., Monumenti Romani e cristiani di Iulia Concordia, Pordenone 1960, 80; FR. EICHLER, Bronzeleisten aus Auguntum, Carinthia I 143, 1953, 687, a brigetioi Dolicheneumból; LÁNG N., LaurAquín. II. 1941, Taf. 36,3.

⁴⁷ CIL III 4153 *Genium c(oloniae) cum suo tem(plo) Q.CI.Lucanus augustalis col. Aug. Trev. et QQ. CI. Secundus aug(austalis) c(oloniae) C(laudiae) [S(avariae)]*.

10. kép. Hercules-bunkók töredéke
Abb. 10. Fragment der Herkules-Keulen

19. Dolichenus-csoport töredéke (11a-b képek).

Lh.: Szombathely, a Gagarin utca, Fürdő utca és a Perint patak között, házépítésnél találták. Szombathely, Savaria Múzeum, ltsz. SM 67. 10. 9. töredéket fehér márványból faragták.

A császárforum északi szélén, a Perint partján került elő egy Iuppiter Dolichenus kultuszhoz tartozó, a szokottnál nagyobb és a ritka típusú dombormű torzója:⁴⁸ nem lehetetlen, hogy a lelőhely, amely a szakrális terület északi széle, egy második savariai Dolichenus szentély kultuszszobrának töredéke. A másik szentély építészeti maradványai a délre vezető Borostyánkő-út mentén, az Iseummal átellenben, kissé délebbre kerültek elő.⁴⁹

Irod.: KÁRPÁTI K., Vas megyei Régészeti Egylet Évi Jelentése 19–20, 1891–1992, 68, ArchÉrt 13, 1893, 446;

SZIKLAY J.–BOROVSKY S., Magyarország vármegyéi és városai Bp. 1898, Vasvármegye, 174, MERLAT 1951. Nr. 77; KÁDÁR–GÉFIN–HORVÁTH 1991, 72; TÓTH I. 1976, 100–102; Steind. 87.

Összefoglalom az elmondottakat: Savariában a coloniától nyugatra, a dombok és a Perint patak között feküdt a provinciális forum és épületei. A tartományi császárkultuszra vonatkozó feliratok, szakrális márvány- és bronzszobrok ebben a körzetben kerültek elő. A körzet mérete jól mutatja az ünnepségekre alkalmas terület nagyságát. Kelet-nyugati irányban fekvő mintegy 500 × 300 négyzetméteres, hozzávetőlegesen téglalap alakú terület állt rendelkezésre. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a forum és az építmények számára a teljes területet igénybe vették. Azt azonban igen, hogy a felvonulások, ünnepségek számára alkalmas tér tágas volt. Nyugati végén állt a színház, amely a császárkultusz ünnepi játékeinak elmaradhatatlan helyszíne. Mellette Nemesis szentély állt. A dombok aljától keletre mintegy 600 méteren keresztül nincsenek épületnyomok. Ez tekinthető a szabad térnek, a provinciális forumnak, amelyen belül épült fel az oltár. A forum keleti széle a mai Dózsa Gy.–Körmendi utcák alatt húzódott. Az utca vonalában egy 280 méter hosszú porticus 30 pillére került elő, amely megadja a provinciális forum É-D-i méretét. Ezt a vonalat a középkori településszerkezet útként megőrizte. Ez az út volt Perint falu és a szombathelyi szántóföldek határa ettől a vonaltól, tehát a provinciális forumtól keletre, a Perint patakig a 2 méter vastag alapfalú középületek álltak, amelyeknek alaprajzi részletei legújabbban váltak csak ismertté. Az alapfalak vastagságából – ilyen méretűekre magában a városban eddig nem akadtak – következik, hogy középületek voltak. Hogy ezek az épületek a conciliumhoz kapcsolhatók-e vagy a késő római lanciarii erődjéhez, a későbbi ásások remélhetőleg segítenek majd meghatározni. A provinciális forum és épületei akkora területet foglaltak el, mint maga a colonia. A dombok és a Perint távolsága 750 méter az északi, 900 méter a déli részen. A forum különállását a coloniától a Savaria patak hangsúlyozta. A forum K–Ny-i irányban húzódott, és nyugati végében épült meg a színház. Kapcsolódtak-e épületek (templomok) a provinciális forumhoz? Valószínű, de azonosított maradványai még nem kerültek elő.⁵⁰

⁵⁰ Mivel a Perint patak nyugati partján, azon a területen, ahol még csak sejteni sem lehetett római épületeket, igen jelentős méretű középületek lapfalai kerültek elő, nem lehetetlen, hogy múlt század végén beépült villatelepülés alatt római épületek húzódnak.

⁴⁸ TÓTH I. 1961, 100.

⁴⁹ TÓTH I. 1961, 91.

a

11a. kép. Dolichenus-csoport töredéke

Abb. 11a. Fragment der Dolichenus-Gruppe

A provinciális forum és az *ara Augustorum* helyét a Közép-Duna vidéki tartományokban Savarián kívül hozzávetőlegesen sem ismerjük, hiszen még maga a település is bizonytalan vagy csak feltételezett. Összehasonlításra a nyugati tartományok kultuszközpontjai alkalmasak. Ismert Hispania Tarraconensisé Tarracoban,⁵¹

Gallia Narbonensisé Narboban,⁵² a három gall tartományé Lugdunumban,⁵³ Britanniáé Camo-

⁵¹ ALFÖLDY 1978, 599–605; HÄNLEIN-SCHÄFER 1985.

⁵² GAYRAUD 1969, 304–316; HÄNLEIN-SCHÄFER 1985, 239; H. DEVIJVER–F. VAN WONTERGHEM a narboi létesítményt campusként értelmezi (ZPE 60, 1981, 150).

⁵³ A küldöttek évente augusztus 1.-én találkoztak: CRAMER, Lugdunum, RE XIII:1 (1927) 1720. A lugdunumi „sanctuaire fédéral”-hoz: SÜSSENBACH 1989; AUDIN 1956, 149–159. Az érmekkel ábrázolt oltárhoz legutóbb: TURCAN 1982, 121, 67–644; HÄNLEIN-SCHÄFER 1985, 246.

11b. kép. Dolichenus-csoport töredéke

Abb. 11b. Fragment der Dolichenus-Gruppe

ludunumban,⁵⁴ Raetiaé Cambodunumban(?).⁵⁵ Germania provinciális kultuszközpontjaként ara Ubiorumot tételezik fel. Kr. e. 12–Kr. u. 9. között alapították meg⁵⁶ a tervezett, és az Elbáig nyúló Germania tartomány számára. Az 1. sz. közepén alapított colonia településszerkezetén

belül, amikor az oltár már a városi császárkultusz épülete volt,⁵⁷ a helye azonban ismeretlen. A kultuszközpont helyének kiválasztását elsősorban az határozta meg, hogy az adott helyen ne állomásozzon katonaság.⁵⁸ Lugdunumban Kr. e. 12. augusztus 1-én avatta fel a Roma és Augus-

⁵⁴ DEININGER 1965, 111, FISCHWICK 1978, 1203.

⁵⁵ KLEISS 1962, 65–67; HÄNLEIN-SCHÄFER 1985, 277.

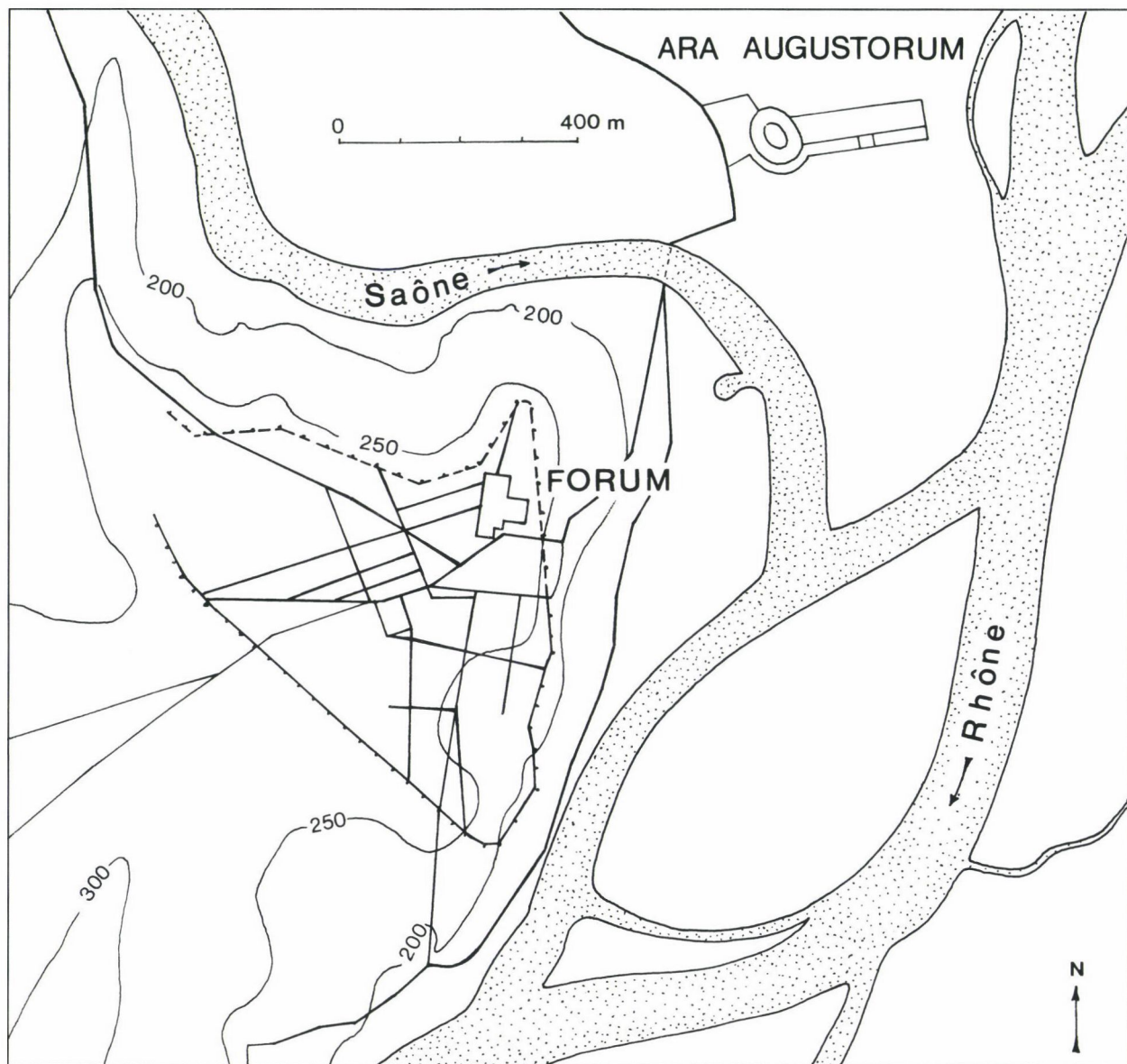
⁵⁶ HÄNLEIN-SCHÄFER 1985, 252–254.

⁵⁷ SCHMITZ 1955, 539.

⁵⁸ Vö. ALFÖLDY 1978, 599.

tusnak szentelt oltárt Drusus.⁵⁹ Hispania Citeriorban csak Kr. u. 15-ben építették fel a templomot: *Templum ut in colonia Tarraconensi strueretur Augusto petentibus Hispanis permissum, datumque in omnes provincias exemplum* – írja Tacitus (ann. I, 78.), bár a mondatnak nem tulajdonítható olyan jelentés, mintha maga a templom (azaz a létesítmény formája) lett volna példamutató a többi tartomány számára, mint H. Hänlein-Schäfer írta.⁶⁰

A példaadás inkább magára a létesítésre vonatkozik. Az említett helyeken provinciális forumnak nevezett nagyméretű szabad téren álló oltár, a hozzá kapcsolódó amphitheatrum vagy más, a játékokra alkalmas épület, és esetleg a mellé épült templom a jellemző. Az oltárt körülvevő szabad terület, amelyet valamilyen építészeti megoldással körbefogtak, a kultuszközpontok mindegyikére jellemző. A provinciális forum a

12. kép. Lugdunum és a kultuszközpont alaprajzának vázlata

Abb. 12. Grundrisskizze von Lugdunum und dem Kultzentrum

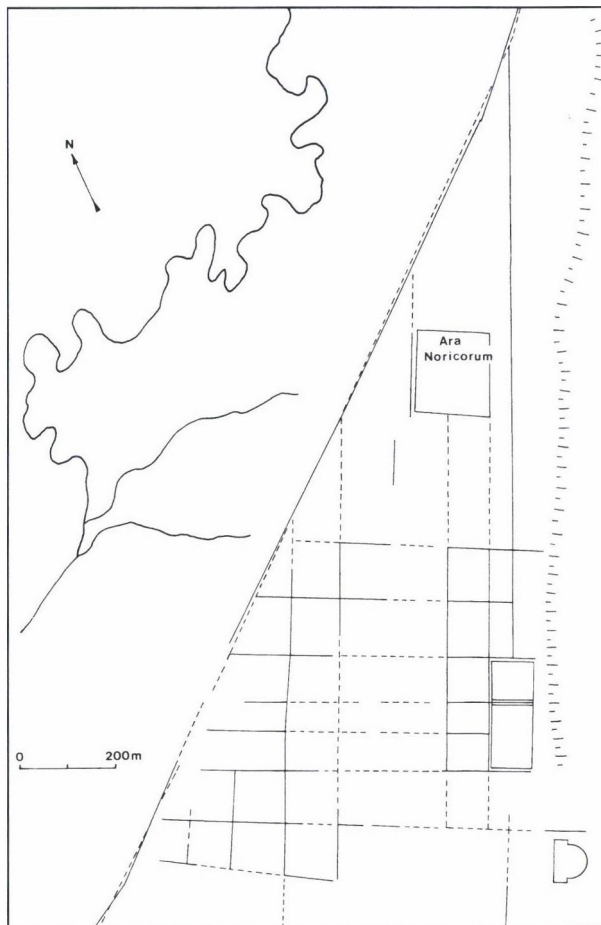
⁵⁹ HÄNLEIN-SCHÄFER 1985, 14, 146–251.

⁶⁰ HÄNLEIN-SCHÄFER 1985, 15: „Dieser Tempel in Tarraco war nach Tacitus beispielgebend für alle anderen Provinzen” írta előbb. Később azonban (89) úgy fogalmazott, hogy a tar-

tományi gyűlések rendelkezésére épültek a császárkultusz szentélyei, és „könnte auch in diesem Sinne interpretiert werden”.

vároستól elkülönítve épült fel és Alföldy Géza szerint magánjogilag a tartományi gyűlés birtokában volt.⁶¹ Ez különösen szembeötlő Lugdunum esetében (12. kép), ahol az Arar folyó választja el a várost az ara Augustorumtól. Tarracóban a császárkultusz központ a város északkeleti, legmagasabb pontján épült fel: a várostól a circus választja el. Narbóban is az amphiteatrum környéke jött szóba császárkultusz központként: a hely a városiasan kiépített terület széle.⁶² Pannonia szomszédságában, Virunumban provinciális forum lehetségesen a városon kívül fekszik⁶³ (13. kép). A fentírt szerkezeti szabályosságok az ismert császárközpontok mindegyikére jellemző.⁶⁴ Ugyancsak feltűnő és jellemző a provinciális forum nagy mérete (Lugdunum: 269 (vagy 296) × 69 m, Tarraco:⁶⁵ 295 × 167 méteres terasz, amelynek a tengelyéhez egy kisebb másik, 132 × 150 m nagyságú csatlakozik. Cambodunum:⁶⁶ 238,1 m × 178,95 m, 800 × 600 római láb. Mindezeknek fekvésben, szerkezetben és méretben a savariai kultuszközpont megfelel. A felsorolt jellemzőket tehát a birodalom nyugati felében a császárkultusz központok általános jellemzőinek kell tartanunk.

Savariában a provinciális forum fekvéséből, valamint a hamvasztásos sírok elhelyezkedéséből további következtetésre lehet jutni. Ugyan az 1–2. századi temetőket ma még nem tudjuk az időhatáron belül keltezni, mégis a hamvasztásos sírok meglehetősen pontossággal jelölik ki a koracsászárkori városterületet. A kultuszközpont területe nem kicsi. Aligha lehet szó arról, hogy véletlenül nem kerültek még elő ott sírok: szinte egy városnagyságú területen nincs temetkezés. Mivel kevésbé valószínű, hogy a nyugati temetőben csak a 2. században kezdtek el temetkezni, és akkor már kikerülték a provinciális forumot, gondolni lehet arra, hogy már a város alapításakor vagy rövidesen azután szakrális célra területet jelöltek ki, és ezért oda nem lehetett temetkezni. Ez érv lehet amellett, hogy az *ara Augustorum* területét Savariában nem Pannonia kettéosztását követően, hanem már korábban kijelölték. Noha közvetlen adat nem áll rendelkezésre, nem lehet eleve kizárni a concilium tartomány kettéosztásánál korábbi alapítást.

13. kép. Az ara Noricorum feltételezett helye Virunumban

Abb. 13. Vermutliche Stelle der ara Noricorum in Virunum

Semmilyen adat nincs arról, hogy kikből álltak és hányan voltak a pannoniai tartománygyűlés küldöttei. Nem tudjuk, hogy a császárkultusz szertartásain és a conciliumon a városi közösségek mellett a civitasok is képviseltették-e magukat. Ismert, hogy a kultusz kezdete Galliában is, Germániában (ara Ubiorum) is az őslakossághoz kapcsolódik. Talán a kultuszközpont megszervezése és a tartományi gyűlés felállítása (szervezésük nem biztos, hogy egyidejűleg történt) összefüggésbe hozható a Flavius-császárok urbanizációs politikájával és a civitas-szervezet átalakításával. Ekkor lett municipium Andautonia (Scitarjevo, Horvátország), Neviodunum (Municipium Latobicorum, Krsko-Durnovo), Scarbantia; Sirmium és Siscia pedig colonia lett. Sirmium kivételével mindegyik település a későbbi Superior tartományban fekszik. Hatását tekintve a Flavius-kori városalapítások semmivel sem jelentéktelenebbek a Hadrianus-koriaknál (Mursa coloniája, 5 vagy 6 municipium ismert: Carnuntum, Aquincum, Mogetianae, Municipium Iasorum, Salla). A municipalizálás

⁶¹ ALFÖLDY 1965, 8; ALFÖLDY 1978, 605.

⁶² GAYRAUD 1969, 308.

⁶³ HARL 1989, 547.

⁶⁴ HÄNLEIN-SCHÄFER 1985, 24–26.

⁶⁵ HÄNLEIN-SCHÄFER 1985, 39–40, 132–233.

⁶⁶ WEBER 1985, 230.

lehetőséget ad arra, hogy talán a Flavius-kor második felében a tartománygyűlést is megalapítsák.

Tehát Pannonia Superiorban a Claudius császár által Kr. u. 50 körül alapított *coloniában* – a bizonytalan hovatartozású⁶⁷ Emonát követő legkorábbi városában – szervezték meg a conciliumot, építették meg a provinciális forumot. A hely kiválasztása megfelel annak a kíváncsornak, amely a három gall tartomány és a Duna vidéki tartományok esetében szabályszerűnek látszik: a conciliumot és a császárkultusz központot a helytartói székhelytől elkülönítették,⁶⁸ és az építményt magától a várostól is elkülönített helyen építették fel.

A savariai szentkerületben végbement szertartásokról és a conciliumról nincs semmi közvetlen ismeretünk. Az ott lezajlott eseményekből egy mégis feltételezhető, egyet pedig ismerünk. Amikor Kr. u. 193-ban Pertinax halálhíre (március 28.) eljutott Pannoniába, a carnuntumi legio, a XIII. gemina a helytartót, Septimius Severust április 9-én császárnak kiáltotta ki; a többi pannoniai legio is csatlakozott. Az *Epitome de Caesaribus* szerzője mégis azt írta, hogy Severust Savariában emelték trónra: *Hoc tempore Niger Pescennius apud Antiochiam, in Pannoniae Sabaria Septimius Severus creantur Augusti* (19,3). Az *aclamatio* Carnuntumban hiteles és megfelel a tényeknek. Carnuntum volt a helytartói székhely, és ott állomásozott a XIII. gemina. Kérdés, hogy a savariai trónra emelés hagyománya tévedés, vagy lehet-e valami alapja. Kevésbé romantikus az a megoldás, hogy a 4. század derekának igazgatási viszonyait ismerő epitomator csak annyit tudott, hogy Septimius Severust Pannonia Superior helytartói székhelyén kiáltották ki császárnak. A 4. század közepén, amikor a szerző élt, valóban Savaria volt a polgári helytartó (*praeses*) székhelye, de a 2. században a *legatus Augusti* Carnuntumban parancsnokolt. Ez okozhatott félreértést. A másik értelmezési lehetőség Savariának Pannonia úthálózatában játszott központi szerepéből és a kultuszközpontból következik. A forráshely értelmezői a savariai kikiáltás kritikájánál nem vették figyelembe a kultuszközpontot. A carnuntumi imperatori üdvözlést követően a tartományi gyűlés székhelyén sor kerülhetett valamilyen ünnepségre, szertartásra, a városok hódolatára. A lehetőséget támogatja az a körülmény, hogy Severus és serege csak a

Borostyánkő-úton, Savarián keresztül menetelhetett Itáliába. Az ugyancsak útra induló brigetioi legionak, az I. adiutrixnek szintén Savarián kellett keresztülhaladnia (Brigetiót Savariával út kötötte össze⁶⁹). Nem kizárt, hogy ott találkozott a carnuntumi legióval, és ez alkalommal került sor olyan ünnepségre, amely a hagyomány egy részében a trónra emelésként őrződött meg. A csatlakozás az aquincumi legio (II. adiutrix) esetében is feltételezhető.⁷⁰ Arról sem feledkezhetünk meg, hogy Kr. u. 351-ben Vetraniot is két városban, Mursaban és Sirmiumban kiáltották ki császárnak.⁷¹

Septimius Severus kedvezményei a két pannon tartomány számára több mindenben megmutakoztak. A helytartói székhelyek melletti municipiumokat – Carnuntumot és Aquincumot – rangemeléssel jutalmazta. Aquincum municipiumát Kr. u. 194-ben emelték *colonia* rangra,⁷² és ez minden bizonnyal Carnuntum esetében is ekkor történt. Éppen a kikiáltás helye maradt volna még egy ideig municipium? Siscia neve Septimia Siscia Augusta lett. Ehhez, a Severus kori címhulláshoz kapcsolható Scarbantia kitüntetése az Augusta melléknévvvel. Mivel Savaria *colonia* volt, rangemeléssel nem volt jutalmazható: a császári kedvezmények másként nyilvánultak meg, noha az Augusta jelző adományozása Savaria esetében is lehetséges.⁷³ Az uralkodó alapítványt hozott létre a városban: a *Kalendarium Septimianumot*.⁷⁴ Ennek mibenlétére nem lehet választ adni. A régészeti leletek segítségével következtetni lehet arra, hogy a 2–3. század fordulóján rekonstrukció folyt a városban. Ehhez köthetők azok a nagy építkezések, amelyeknek részei a közel 7 méter magas és 85 cm átmérőjű gránit oszlopok, amelyek a város

⁶⁹ Noha a 3. században Brigetio és Savaria különböző tartományban feküdtek, újabban, Arrabonatól 6 km-re délre, tehát superiorban talált mérőföldköveken a távolságot Brigetiótól számolják: SZÖNYI 1997, 97–108.

⁷⁰ Noha valószínűleg létezett egy olyan, a tartományon ÉK-ről DNy-ra vezető út, amely Aquincumból közvetlenül a Balatontól délre Poetoviába, vagy legalább is a Muráig vezetett, ahol elérte a Borostyánkő-utat, az *Itinerarium Antonini* azonban csak az Aquincum–Savaria utat ismeri. Ez természetesen csak lehetőség: a kérdést biztonsággal eldönteni nem lehet.

⁷¹ Mursa: Aurel. Victor Caes. 41, 27; Euseb. Chron. 227 (Helm); Eutrop. X 10,2; Sirmium: Chron. min. I. 237; Socrat. II. 25,9; Sozom. IV 1,1.

⁷² ALFÖLDI 1940, 203, 34. jegyzet; ALFÖLDI 1942.

⁷³ A carnuntumi Faustianus feliraton H.-G. Kolbe (CarnJb 1963–1964, 49) a *dec(urio) c(oloniae) C-I-a(udiae) S(avariae)* szavakat *dec. c(oloniae) C(laudiae)A(ugustae) S(avariae)*-ra oldotta fel. Carnuntum nevében is csak a kezdőbetűk rövidítik a jelzőket.

⁷⁴ RIU I 87.

⁶⁷ Emona hovatartozásáról lásd: ŠAŠEL 1989, 169–174; ORSTED 1989, 175–188.

⁶⁸ DEININGER 1965, 143–144.

számos pontján⁷⁵ – nemcsak az Iseum előcsarnokában – előkerülnek. Az oszlopokhoz tartozó épületeket azonban az Iseum kivételével nem lehet meghatározni. Újabban felmerült, hogy az oszlopok Kisászsiából származnak, és a Fekete tengeren meg a Dunán felhajózva kerültek Pannoniába.⁷⁶ Ha ez valóban így történt⁷⁷ – de akár közelebbi szállítás esetében is – a fejtés, faragás, és szállítás felettébb költséges volt, amelyet a város a saját kasszájából aligha tudott volna fedezni. Ezért lehet gondolni a hathatós császári közreműködésre: az anyagi fedezet részben vagy egészben történő biztosítására, azaz állami építkezésre. Mivel az Iseum a 2–3. század fordulójára keltezhető, átépítése során ilyen oszlopokat használtak,⁷⁸ az építkezések finanszírozása Septimius Severus uralkodásához kapcsolható.

A császárkultuszközpont helyére és topográfijára következtetni lehet Quirinus sisciai püspök szenvedéstörténetéből, akit Kr. u. 304-ben⁷⁹ Savariában végeztek ki. Miután elrettenésül, a helytartót keresve végighurcolták a tartományon, Savariában *in theatro* állították Aman-tius helytartó elé. A kihallgatás és az ítélethozatal a színházban egyrészt megfelel a keresztények megfélemlítésének: a színjátéknak nagyszámú nézőközönsége akadt. Ez is volt a cél. A passio összeállítójának pontos topográfiai ismeretei

voltak.⁸⁰ Leírását az utóbbi évek leletei megerősítették. Quirinust az ítélet után a színházból a város felé vezették vissza, mert a Sibaris (Savarias-Perint) patak hídjáról malomkővel a nyakán dobták a vízbe. A passio eseményeinek helyszíne egyezik a tartományi forum topográfijával. A színház a forum nyugati határában feküdt. Onnan a városba visszatérve először a Perint patak keresztezte az útjukat: itt volt a püspök vértanúságának a színhelye. A Perint keleti partján pedig ráakadtak a római hídpillér hatalmas alapköveire.⁸¹ A sisciai püspök utolsó útja a császártisztelet főoltára mellett, a provinciális forumon vezetett keresztül.

Pannonia Superior tartományban az ara Augustorum és a provinciális forum Savariában épült fel. A császárkultusz központi intézményének az alapítási idejét nem ismerjük. Lehetséges, hogy már a Flaviusok alatt, de legkésőbb Pannonia kettéosztását követően megszervezték. Savariában a tartományi forum helyét a régészeti leletek kijelölik. A forumot a várostól nyugatra alakították ki és a lugdunumihoz hasonlóan egy patak is elválasztotta a coloniát a tartományi forumtól. A savariai ara Augustorum elhelyezéséből következtetni lehet a Közép Duna vidék további császárkultuszközpontjainak a topográfijára is.⁸²

FÜGGELÉK

Pannonia Superior tartományi főpapjainak feliratai

1. Oltár

Nemesi / Aug(ustae) sac(rum) / L(ucius) Val(erius) Valerian(us) / dec(urio) col(oniae) Fl(aviae) Sisc(iae) / Ilvir i(ure) d(icundo) flamen / divi Cl(audii) Ilvir q(uin)q(uen-nalis) / sac(erdos) p(rovinciae) P(annoniae) s(uperioris) ex vot(o)

Fehér márvány oltár, Kr. u. 106–194 között állították. (14. kép)

Magassága 144 cm, talpszélessége 50 cm. Ltsz.: SM 67. 10. 87; RIU I 20 = Steind. 38.

A 20. század elején Szombathelyen, a Kálvária domb alatt – tehát a római színház közelében –, villaépítésnél találták. FETICH N., OMRTÉ 1920, 58, 220–221; *Ua.* Vasi Szemle 6, 1939, 124; BUOCZ 1967, 51; aki a 249. jegyzetben tévesen hivatkozik Kuncz-Kárpáti 1880-ban megjelent városmonográfiájára (KUNCZ-KÁRPÁTI 46), mert az oltár 1903-ban került elő, amiről a helyi újságok is beszámoltak (TALABÉR T.–TÓTH M., 1999, 54–55). A Szent István parkban a Strasser-villa alapozásánál találták (az újsághírek

⁷⁵ KÁRPÁTI (1899, 131) szerint a hatalmas méretű mészkő, gránit és márványoszlopok az Erzsébet, Nagykar, Faludi és Berzsenyi utcákban, valamint a Horváth Boldizsár téren kerültek elő.

⁷⁶ PEACOCKE 1995, 365–367.

⁷⁷ Peacocke megállapításai ellenére kétségeim vannak a távoli szállítását illetően. Tény, hogy a savariai gránitok szerkezetének jellemzői megegyeznek a kisászsi bányák gránitjával. És még mivel egyezik meg? Bodányi Ödön Szombathely főmérnöke a 20. század elején a gránitoszlopokról azt írta, hogy anyaguk a mauthauseni gránitra emlékeztet (BODÁNYI 1910, 8).

⁷⁸ Vö. TÓTH I. 1996–1997, 329.

⁷⁹ RUINART 1731, 437; NAGY 1939; KISS-TÓTH-ZÁGORHIDY CZIGÁNY 1998, 61.

⁸⁰ NAGY 1944–46, 244–257; KISS-TÓTH-ZÁGORHIDY CZIGÁNY 1998, 61, 70; TÓTH E., A velenceiek sabariai eredete, *Analecta mediaevalia* 2, megjelenés alatt. TÓTH E., Lehet-e Bassianából Scarbantiát csinálni? Zalai Múzeum 11, megjelenés alatt.

⁸¹ Medgyes Magdolna ásatása.

⁸² A két pannón tartomány császárkultuszközpontjának a jellegzetességeit a Pannonia inferiori kultuszközponttal kapcsolatos tanulmányomban foglalom össze.

eleinte Valeria nevű Vesta-szűznek titulálták, míg Kárpáti Kelemen hitelesen be nem számolt róla, és egyben utalt Nemesisnek és az amphiteatrumoknak általában, és különlegesen a szombathelyi, a lelőhely melletti amphiteatrumnak a kapcsolatára, amelynek a létezését a Nemesis oltár által látta bizonyítottnak (uo. 55); a „gladiátorokról” Kárpáti K. is megemlékezik.

A RIU 22 öt curiára oszló albumon olvasható egy Val(erius) Valerianus név. Fettich Nándor felvetette a két személy azonosságát. A Nemesis oltár állítója sisciai polgár volt, ezért az azonosság csak abban az esetben képzelhető el, ha L. Valerius Valerianus a főpapi hivatala során vagy azt követően Savariában is polgárjogot nyert.

2. Oltár

T(itus) Cn(ori)us Sabinianus / ex praef(ecto) alae contario(rum) v(ir) e(gregius) et L(ucius) Val(erius) Verus dec(urio) c(oloniae) C(laudiae) Savar(iae) sacerdotalis /

14. kép. Nemesis oltár (Savaria)

Abb. 14. Nemesis-Altar (Savaria)

pr(ovincia) P(annoniae) s(uperioris) cryptam vi ignis / exustam sumptibus suis / refecerunt

Márványtábla, Kr. u. 3. század első fele (Lőrincz B.) (15. kép)

Szélessége: 171 cm, magassága: 85 cm, vastagsága: 15. Ltsz.: SM 67.10.17; SCHOENWISNER Taf. V. CIL III 4186 = ILS 7117, Steind. 7, RIU 39. LŐRINCZ 2001. Nr. 112.

A lelőhely Szombathelyen belül ismeretlen, csak az őrzési helyekről tudunk (TÓTH 1971, 165). Korábban Mikos László házában volt befalazva, a CIL az Uri utca 285-ben említi. Ez a Gigler ház volt, ahonnan 1872-ben emelték ki (SM Irattár 1872, márc. 10-i számla a fal helyreállításáról). Lipp Vilmos szerint (VREÉJ 2, 1874, 43) a 18. század végén a Gyöngyös utcai Cz..... most H... féle ház helyén ásták ki, de a legutóbbi időkig az Uri utcai Gigler ház kapujában volt befalazva. A Steind. szerint Gyöngyös utca 1491.-es hrsz.-on volt található, azután a Hollán utca 1896 hrsz.-ba, végül az Uri utcába került. 1858-ban a 285. számú ház az Uri utcában állt, Gigler József tulajdonában (ma: Széchenyi u. 6.). 1872-ben a Gigler örökösök ajándékozták a Vasvármegyei Régiség-tárnak. (Vasmegyei Lapok 1872. április 11.)

L. Valerius Valerianus és L. Valerius Verus között rokonság, talán egyenes ági leszármazás is lehetséges. Savariában azonban más, ott honos, a Claudia tribusba tartozó L. Valerius nevű család is élt (L. Valerius L. f. Cl. Censorinus: RIU I 66). Valerianus főpap az idősebb generációt képviseli, mert Sisciában volt duumvir, és talán éppen a sacerdotisi hivatal következtében került a család Savariába. Mindenesetre a tartományi főpapok és a Savariában municipális papi hivatalt betöltő Valerianusok támogatják a rokonság lehetőségét. Mivel az egyik helyreállító tartományi főpap, nem lehetetlen, hogy a crypta a kultuszközpont része. A crypta jelentése ilyen értelmezést tesz lehetővé.⁸³ Ezt azonban csak akkor tarthatnánk bizonyíthatónak, ha a felirat lelőhelye a tartományi császárkultuszközpont lenne.

3. Oltár

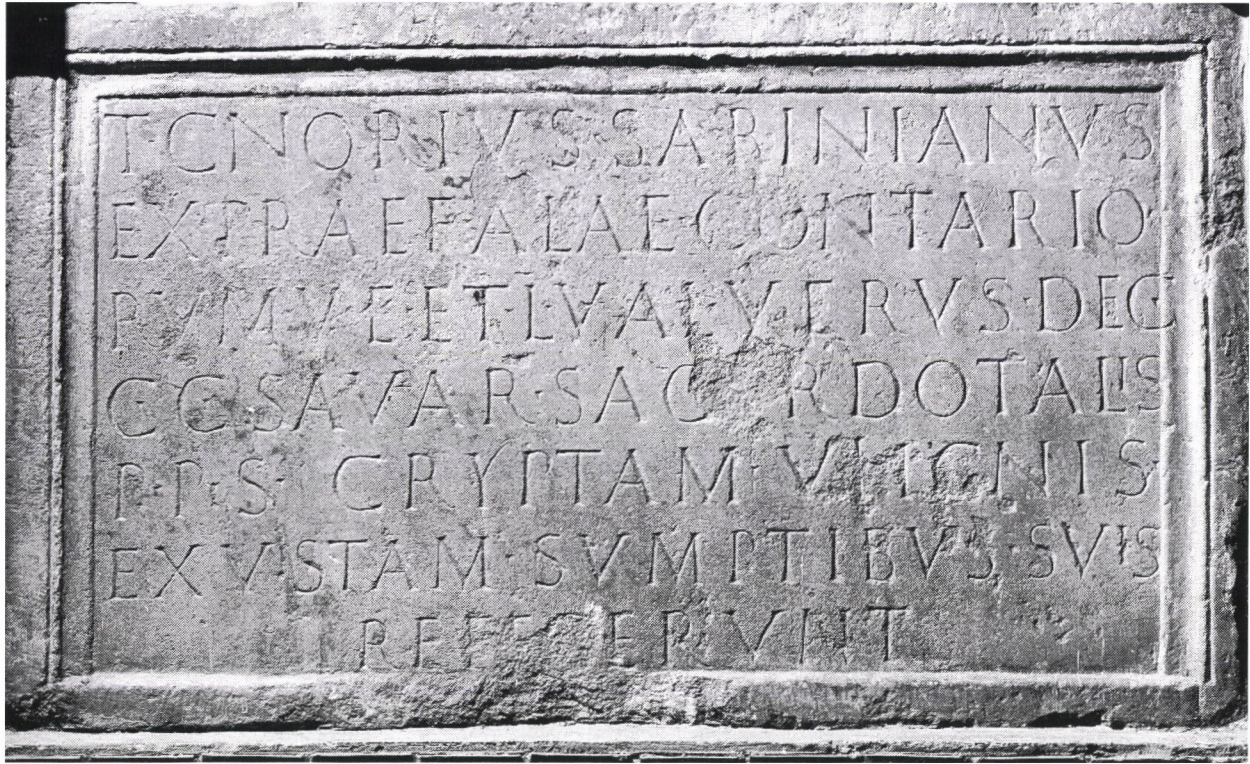
Minerva(e) M(edicae) / Aug(ustae) / L(ucius) Cl(audius) Ti(berii) f(ilius) Quirina (tribu) / Moderatus / dec(urio) c(oloniae) C(laudiae) Savaria(e) / dec(urio) municipi(i) / Ae(lii) Sallae sacerdot(alis) / arae Aug(usti) e q(uinque) decur(iis) / posuit

Lh.: Varaždinske Toplice, Kr. u. 2. század, Hadrianus uralkodása után.

ILJug 1169 = AnÉpigr. 1979:468, 1983:774. A felirat rajzát közölte: M. GORENC-B. VIKIC: Varaždinske Toplice – Aquae Iasae. Varaždinske Toplice 1980. 14. 9. kép.

e V dec-hoz: Carnuntum, CIL III 4495 = VORBECK, Zivilinschr. 76, Carnuntum, CIL III 14359,3 = VORBECK,

⁸³ Az értelmezéshez lásd a Les Cryptoportique dans l'Architecture romaine. Roma 1973 tanulmánykötet cikkei, különösen F. COARELLI, „Crypta, cryptoporticus”. Analisis del termine e del suo significato nella tradizione scritta, 9–21. old., továbbá R. ETIENNE, Culte imperial et architecture. A propos d'inscriptions de Lacipo (Betique). ZPE 43, 1981, 135–142.

15. kép. Crypta helyreállítási felirat (Savaria)

Abb. 15. Wiederherstellungsinschrift der Crypta (Savaria)

Zivilinschr. 178. AIJ 561 = AE 1987: 820 = M. CHRISTOK-S. DEMOUGIN, ZPE 64, 1986, 185–194; NAGY T., Pannonier in den Richterdekuriën, Römische Geschichte, Altertums-kunde und Epigraphik, Festschrift für A. Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres, Wien 1985, 417–444.

Moderatus Sallában és Savariában egyaránt az ordo tagja volt, azonban a Quirina tribus miatt egyik városból sem származhatott. Tekintve a Borostyánkő-út menti városokban betöltött tisztségeit, legvalószínűbben Dél-Pannoniából vagy Scarbantiából származhatott. Az utóbbi esetben ez a felirat az első, ahol Scarbantia tribusa olvasható.

4. Oltár

Genium / pro sal(ute) Imp(eratoris) [[Caes(aris) M(arci) Aur(elii) / Antonini P(ii) F(elicis) Augustis]] / [O]ct(avius) M(arci) f(ilius) Faustinianus / [d]ec(urio) c(oloniae) C(laudiae) A(ugustae) S(avariae) et c(oloniae) S(eptimiae) A(ureliae) A(ntoniniana) K(arnunti) eq(uo) / [p]ub[li]c(um) s(ecerdotalis) p(rovinciae) P(annoniae) s(upe-rioris) trib(unus) mil(itum) leg(ionis) / XIII G(eminae) Ant(oniniana) tri(bunus) / coh(ortis) II Mattiacor(um) / (milliariae) eq(uitate) praef(ectus) alae / I Sept(imiae) Suror(um) (milliariae) / [c]oll(egio) fabr(um) Karn(untensium) d(ono) d(edit)

Az oldallapon: *Ded(icatum) Imp(eratore) [[Antonino Aug(usto)]] II et Sacerdote co(n)s(ulibus) / (ante diem) X Kal(endas) Sept(embres) / agente praef(ecto) T(ito) Ael(io) Constant(ino) vagy -io) / mag(istris) coll(egii) / Ael(io) Herculano et Ulp(io) Marc(ell)ino*

Kr. u. 219. augusztus 23-án a Vulcanalia alkalmából állította Faustinianus (ALFÖLDY i. m. 267).

Lh.: Carnuntum, Nagy fürdő (ún. Palastruine), VI. terem. AnÉpigr. 1966:286, 1968:422; A. BETZ, CarnuntumJb 1960 (1962) 29–35; 1961–62 (1963) 86; H.-G. KOLBE, CarnuntumJb 1963–1964 (1965) 48–54. G. ALFÖLDY 1965, 256 és ZPE 51, 1983, 130–236 az állító nevét [L(ucius?) O]ct(avius)]-ként olvasta. H.-G. KOLBE, Zum Faustinianus-Stein aus Carnuntum, CarnuntumJb 1987, 93–103 saját feloldását továbbra is fenntartotta. A felirat 4. sorának kezdete azonban annyira romlott, hogy Faustinianus nomenjének végleges megállapítása egy újabb, teljesebb felirat előkerüléséig vártni fog magára. AnÉpigr. 1965:422, AnÉpigr. 1966:286, AnÉpigr. 1982:766.

5. Oltár

[l(ovi) O]p(timo) M(aximo) Depul]sori [pro salute / Savarie]nsium po[rtic]um cum / aetom]a quam L. O[C vagy G.....]nianus de[c(urio) c(oloniae) Ulpiae) T(raianae) Poet(oviensium) praef(ectus) vagy pat(ronus) / col(legii) fabr(um)] centon(ariorum) [?aed(ilicius) / II vir i(ure) d(icundo) II vir q(uin)q(ennalis) fl(amen) [.....] /

Tóth István kiegészítése:

I. O. M. Depul]sori [pro salute / Savarie]nsium po[rtic]um cum / exed]ra quam L. O[ctavius M. f. / Fausti]nianus de[c(urio) c(oloniae) C(laudiae) Savar(iensium) praef(ectus) vagy pat(ronus) / coll(egii) fabr(um)] centon(ariorum) [?aed(ilicius) / II vir i(ure) d(icundo) II vir q(uin)q(ennalis) fl(amen) coloniae]

Lh.: Szombathely; az új városháza építésénél 3 méter mélységben, Medgyes Magdolna ásatásán 1985-ben találták. A lelőhelynél egy peristiliumos épületrészt tártak fel, RégFüz 77, 1974, 49, 28, 1975, 66. A lelőhely Savaria É-D-i főútjának keleti oldalán a városfalon kívül épült fel. Töredékes m.: 65 cm, töredékes sz.: 48 cm, vastagsága: 8–9 cm. A felirat betűiben a vörös festés jól megmaradt.

ArchÉrt 1990:803; TÓTH I., Savaria 17–18, 159–163.

A tábla a legszebben vésett savariai felirat, a betűk piros festése is megmaradt. A szépen vésett talpas betűk inkább a 2. századra, mint a 3. század első harmadára keltezhetők, de mivel hasonló minőségű felirat nem került még elő Savariában, nincs összehasonlítható anyag. A keltezéshez csupán egyetlen betűt, a Q-t lehet figyelembe venni. Ennek caudája hosszan, ívesen elnyúlt egészen az A betű bal hastájáig. A savariai feliratokon ilyen Q csupán a korábbi császárkori feliratokon fordul elő. A Ti. Barbius Valens által állított Isis oltáron a quaeator kezdőbetűjének caudája az A betűig nyúlik (RIU I 14). Kisebb mértékben nyúlik el a cauda az emoniai által állított Aequorna-táblán (RIU I 135), a betűk azonban lazábbak a feliraton. További elnyúló Q caudák: Emona, AIJ 173 (Kr. u. 1. sz. eleje), 176 (Kr. u. 1. sz. 1. fele), 212 (síroltár), Praetorium Latobicorum 236 (sírkő), Neviodunum 246 (2. sz. első fele). A savariai felirat duc-tusa, a Q betű formája mellett szól, hogy a feliratot a Severus-kornál korábbra kell keltezni.

Tóth István a feliratot L. Octavius Faustianus nevére egészítette ki, aki egyúttal Savariában is a városi hivatalokat töltötte be (AnÉpigr 1990:803; TÓTH I., Savaria 17–18, 1983–1984) 139; Ua. Specimina Nova 1986, 41; Ua. 1994.

A kiegészítés némi korrekcióra szorul, ezért a fenti olvasat eltér Tóth István kiegészítésétől. A felirat állítóját nem tartom azonosnak a carnuntumi bázist állító Faustinianusszal: a ...*n*ianus, ...*m*ianus, ...*n*ianus, vagy esetleg a -*v*ianus végződésű cognomen nem elegendő a személynév azonosságának bizonyítására. A nomen kezdőbetűje nemcsak O, hanem C és G is lehet. A savariai felirat állítóját akkor volna lehetőség Faustinianusszal azonosítani, ha a cursusukban meggyőző azonossági pontok lennének. Erre csupán a decurionatus azonban nem alkalmas. Faustinianus Carnuntumnak és Savariának is decurioja volt. Az a város vagy városok azonban, ahol a Depulsor-felirat állítója a hivatalait viselte, nem ismert. Igaza van Tóth Istvánnak abban, hogy a savariai felirat állítója poetovioi származású lehetett (a *depulsor*-hoz: H.-G. PFLAUM, Mélanges Isidore Lévy 1955, 445–460; CIL 3, 3269, 4018, 4033–4035, AIJ 156, 157, 186, ArhVest 2, 1951, 15; ŠAŠEL KOS, M., Iuppter depulsor – a Norican deity?, in: Pre-Roman divinities of the eastern Alps and Adriatic, Situla 38, Ljubljana 1999, 121–129). Ezért legalább ugyanennyire lehetséges, hogy a városi hivatalokat is Poetovióban viselte. Ha a feliratot valóban *pro salute / Savarie* *nsium* állította, akkor valószínűbb, hogy nem savariai volt, mert a város lakóinak jóllétét akkor éppúgy nem hangsúlyozta volna, mint L. Valerius Verus a *crypta* helyreállításakor. Helyi magistratus részéről az ilyen építkezés természetes volt. Ha idegen magistratusként építkezett a városban, akkor viszont majdhogyan

nem bizonyos, hogy tartományi főpapként járult hozzá a concilium székhelyének szépítéséhez.

Az építkezés tárgyának kiegészítésére Tóth I. a *porticum cum exedra*-t javasolta. Azonban a 3. sor sorkezdő betűmaradványa inkább lehet egy függőleges hasta alsó végződése, ami a feliraton egyébként is megfigyelhető. Ezért a *porticum cum aetoma* kiegészítést valószínűbbnek tartom: az első deklinációs ablativus más szóval nem egészíthető ki, és a ritkán használt *aetoma* szó egy másik savariai feliraton is feltűnik. A nagyon szépen vésett és egyenletesen beosztott betűtávolságú felirat kiegészítésén a FABR betűi össze vannak nyomva a kevés hely miatt. Ezért valószínűbb a *col[legii]* kiegészítés.

A kiegészítés problémája, hogy nincs értelmezve a *quam*, amely a mellékmondatot vezeti be. Mivel a főmondat és a mellékmondat állítmányai hiányoznak, a feliratot valójában nem lehet pontosan értelmezni. Nem lehet tudni, hogy a decurio mi módon kapcsolódik az építkezéshez, amelyet ő alapított, más befejezett stb. A felirat tartalma az lehetett, hogy a Jupiter Depulsornak a savariai lakosok jóllétéért állított építményt, amit L. [...]*ianus* Savaria és Poetovio magistratusának tagja megígért, valaki más felépítette és dedikálta. Vagy olyan építkezésről van szó, aminek építését megfogadta, fel is építtette.

6. Feliratos tábla

[..... / *dec(urio?) c(oloniae) C(laudiae)*] *S(avariensium) dec(urio...?)* / [*mun(icipii) Ael(iae)*] *Karn(untensium)* / [*equo p(ublico) / sac(erdos) ar[ae] Augg(ustorum) / provinc[iae] P(annoniae) s(uperioris)*]

Kristályos mészkő tábla, Szombathely, Hosszú utca 102 (CIL), azután a püspöki palotában őrizték, ma Savaria Múzeum, ltsz.: 67. 10. 93. A lelőhely a városfaltól délre, az Iseum környéke. Töredékes magassága: 85 cm, szélessége 50, vastagsága 8,5 cm, bal felső sarka jelenleg hiányzik.

CIL III 4170, Steind. 80, RIU 71, AnÉpigr. 1966:286 = 1983:766. KORNEMANN, Klio 1, 1901; ALFÖLDI A., ArchÉrt 1940, 197; ALFÖLDY G., Listy Filologické 88, 1965, 266–7.

Alföldy Géza a Severus-korra keltezte és az állítóját lehetségesen azonosnak tartotta Faustinianusszal (nr. 5). Mivel azonban a főpapság feltétele két város decorionatusa, a Carnuntumban és Savariában betöltött tanácstagság nem jelent olyan különlegességet, amelyből kényszerítő erővel kellene következtetni arra, hogy mindkét feliratot ugyanaz a személy állította. Az azonosítás a carnuntumi Faustinianusszal csak lehetőség.

Szokatlannak tűnhet a *provincia P. S.* megfogalmazás; a tartomány szó rövidítés nélküli kiírása. A natkrizovljani (AIJ 449, itt: nr. 7.) és az aquincumi feliratra is (CIL III 3485, itt: 16. sz.) rávésték a szót. Ugyanilyen megfogalmazásban jelölték a főpapi tisztséget a bátszéki feliraton is (*sacerdos arae Aug. nostri provinciae Pannoniae inferioris*, CIL III 6452 = 10496). Alföldy Géza javasolt kiegészítésében nagyobb problémát jelent, hogy nincs értelmezve a felirat jellege: hiányzik az állítmány. Mivel nem tudjuk, hogy a főpap neve milyen esetben állt, azt sem tudjuk, hogy az ő tevékenységét örököltette-e meg a felirat, vagy neki állították a feliratot. A tábla alakja álló téglalap: ez a forma a savariai feliratok esetében az építési tábla ellen

szól. Azaz nem a főpap építkezését örököltette meg, ezért valóban szóba jöhet egy olyan kiegészítés, hogy az ő tiszteletére állították a táblát. Ez esetben Szabó Ádám kiegészítési javaslata logikusnak látszik: a feliratot a provincia állította a főpapnak.

Kr. u. 2–3. század.

7. Oltár

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Culm(inali) Aurel(ius) / Maximus dec(urio) / col(oniae) Poet(oviensium) hon(ore) Ilvir q(uin[quennialis]) / ex curat(ore) sac[er]d[ot]os provinci[ae] Pann(oniae) superi(oris) / pro salute sua et / Aurel(iae) Marcell[i]nae coniugis suorumque omnium v. s. l. m.

CIL III 4108 = AIJ 449.

Lh.: Natkrizovljan, Poetovio territoriuma, Zagreb, Nemzeti Múzeum; a lelőhelyről AIJ 199. Alsó része a 7–11. sorral elveszett. Felül norppannon minta keretezi, az oldalkeretezést a másodlagos beépítés miatt levették.

Az első sorban lehetséges a *Cul(minali) M(arcus) Aurel(ius)* olvasat. A 3. században élt főpap az oltárt hivatali évében állította.

8. Oltár

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / nundinario / pro salute d(omini) n(ostri) / imp(eratoris) Gordiani Aug(usti) / C(aius) D(.....). Q(uirina tribu?) Victorinus / dec(urio) col(oniae) Sisc(iae) Ilvira(lis) / eq(ues) Rom(anus) sac(....?) p(rovinciae) P(annoniae) S(uperioris) / et C(aius) D(.....) Victorinianus / fil(ius) dec(urio) col(oniae) Sisc(iae) eq(ues) R(omanus) / et L[uc]ilia Lucilla / coniux sacerdot(alis) / Pio et Proculo co(n)s(ulibus)

CIL III 3936 = AIJ 500 = ILS 7116. Egyszerűen keretezett mészkbő bázis, m. 1,06, sz. 0,61 cm.

Lh.: Degoj, a Kulpa mederből, Siscia territoriuma, Zagreb, Nemzeti Múzeum.

Kr. u. 233.

9. Oltár

Nem(esi) Au[g(ustae) s]a[c(rum)] / Valer(ius) Ursus / vir sacerdot(alis) / omnibus / honorib(us) / functus / v. s. l. m. [S]atrius Firmin[us] / antestis patrono

CIL 10 911 = Steind. 37 = RIU 21. A CIL-ben tévesen *Varius*. Lh.: Szombathely, KUBITSCHKE-FRANKFURTER, AEM XI.73.

Ursus tartományi főpapsága kérdéses.

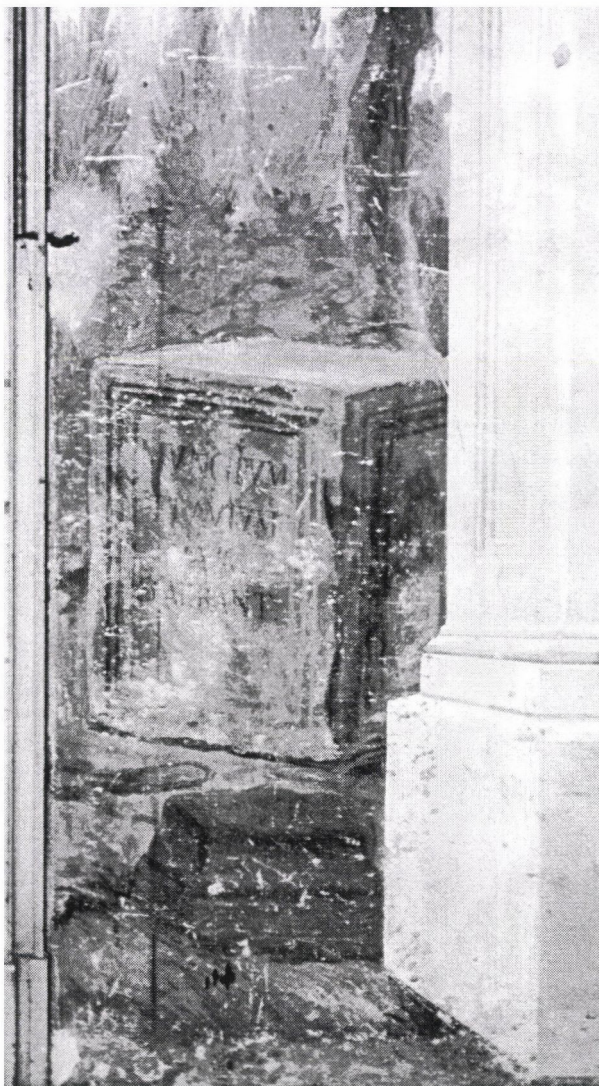
10. Bázis

Municipium / Flavium / Aug(usta) / Scarbant(ia) (16. kép)

RIU I 133 = CIL III 4193.

A feliratos bázist 1784-ben Dorfmeister István más római kőfaragványokkal együtt lefestette a püspöki palota Sala terrena termében (THOMAS 1981, Taf. XI).

Schoenwisner metszetén térben ábrázolt köhasáb látható. Feliratos és bal oldala keretezett. A felirat *in Sabariae vico Perenth effosus, et in aedibus Francisci Martinkovits muro infertus*. Mivel a metszet a köhasáb oldalát is ábrázolta, az épület sarkába lehetett berakva. A négy soros felirat az álló téglalap alakú feliratos mező felső felét foglalja el. A feliratos oldalon a kő mérete a metszeten mellékelt lépték szerint viszonylag pontosan

16. kép. Scarbantia-felirat, Dorfmeister festménye (Szombathely, Püspöki palota)

Abb. 16. Scarbantia-Inschrift, Gemälde von Dorfmeister (Szombathely, Bischofspalais)

mérhető. Magassága 95–96 cm (3 láb 1 ujj), szélessége 39 cm (1 láb 3 ujj).

Martinkovits Ferenc a plébánia harangozója volt. Életéről ugyan sokminden kinyomozható volt, de megfelelő adat híján perinti házát azonosítani nem tudtam.⁸⁴

⁸⁴ M. Ferenc 1733 körül született. Gyermekei 1776-ban Szombathelyen, 1781-ben és 1784-ben Óperintben születtek. (Szombathely, Főplébánia, matriculák). A plébánia harangozója volt. A harangozással a városnak is szolgált, ezért 1789-ben „megengedték neki a Város makkjára egy sörtvélest hajtani” (Protoc. 1788–1791, p. 253). 1791 május 15-én temették és a piaci toronyban lévő haranggal duplán és fizetés nélkül harangozták ki (Elszámolás a piaci kápolna jövedelméről, II. csomag Nr. 13. Sz helyi lt.). Az 1784-ben született Antal fia pap lett, majd Karácsfán plébános (+1829). GÉFIN GY., A Szombathelyi egyházmegye története III. Szombathely 1935, 260, nr. 818.

A Scarbantia nevét tartalmazó követ 1784-ben Dorfmeister István felfestette a szombathelyi püspöki palota Salla terrenájának római mitológiai és a savariai faragványokat ábrázoló freskóira, majd 1791-ben Schoenwisner könyvébe mindkettő belekerült. Mommsen már nem találta őket: *frustra quaesivi* írta, és később sem kerültek elő. A hasábforma, a keretezés, a feliratok elhelyezése a mezőkben és a tartalmuk azonos. Magasságuk megegyezik⁸⁵ (a Sisciát említő kő alsó kerete hiányzik). Az azonosságokhoz számítható ugyanaz a lelőhely: aligha kerültek volna különben beépítésre ugyanannak a házának a falába. Mindezt ezért rendeltetésük azonos és lehetségesen egyidősek.⁸⁶

11. Bázis

Colonia / Septimia / Siscia / Augusta.

RIU I 134 = CIL III 4192.

Schoenwisner metszetén csak a feliratos oldalt ábrázolták, ezért lehetséges, hogy csak az látszott a házfal síkjában. A másik felirattal azonos léckeretezésű, azonban az alsó keretezése letört vagy nem volt látható. Felső részén repedt és töredezett. A felirat ez esetben is a feliratos mező felső részét foglalta el: elhelyezéséről Schoenwisner csak annyit mond, hogy *vico Perént erutus*, és hogy ez is Martinkovits Ferenc házában volt található. Töredékes magassága: 90 cm (2 láb 11 ujj), szélessége: 47 cm (2 láb 6 ujj). A méretek kiszámolásánál láb-Schuh 31,1 cm-rel számoltam. A lábat a rajzoló 12 egységre osztotta: ez 2,59 cm-nek felel meg.

12. Bázis

Sign(um) Victo(riae) / Q(uintus) Gav(ius) Maximus / Q(uintus) Tor(ius) Priscianus / magg(istri) col(legii) Geni(ii) / p(rovinciae) P(annoniae) s(uperioris) P(ublius) Ael(ius) Exu(erator) et T(itus) Aur(elius) / Peculiaris scri(bae) / coll(egii) d(onum) d(edit) / Modesto II et Probo co(n)s(ulibus)

Kr. u. 228.

Lh.: Szombathely, Gyöngyös u. 4. CIL III 4168 = ILS 7118 = Steind. 68. = RIU I 31. átvésett felirat (TÓTH I., Specimina 1994 (1995) 20. Nr. 38. Dorfmeister 1784-ben lefestette a Püspöki palota Sala terrena termében (THOMAS 1981, Taf. V.), Schoenwisner István publikálta (1791, 48, IV. tábla).

13. Bázis

Imp(eratori) Caesari / [divi N]ervae / [fil(lii) N]ervae / [Traian]o August(o) / [German]ic(o) Dacic(o) / [pontif(c)] maxim(o) / [tribunicia]e potestatis / [...c]o(n)s(uli) V patri p(atriciae) / [pont(ifices) a]ugures sacer/[dota]l(es) ex colonia / [S]avaria

Savaria, Wolfgang Lazius a szombathelyi régi Szent Márton templom oltárlépcsőjében látta, elveszett. J. Milles 1736-ban már nem ír róla, amikor a domonkos templom római faragványait ismertette (KUBITSCHKE 23): mivel a templomot a 17. század során többször is átépítették, és a templombelsőt átalakították, ennek során építették be máshová a feliratot. Ma a templomban nem lelhető fel. A 103–111 között a savariai papok által Traianusnak állított, elveszett bázis is csak közvetve hozható kapcsolatba a császárkultusszal. Az állítók Mommsen kiegészítése szerint *[pontif(ices) a]ugu(res) sacer/[dota]l(es) ex colonia / [S]avaria* a colonia papi tisztségviselőire vonatkozik, és nem a tartományéra. A bázis – mivel a colonia összes papja állította – lehetséges, hogy összekapcsolható a császárkultusközponttal: az állítás a kultusközponttal összefüggő vallásos szertartást örökített meg. A feliratot MÖCSY (1962, 595) annak bizonyítékeként idézi, hogy a központ már Traianus óta Savariában volt

CIL III 4178 = 10919, Eph. IV. 482.; RIU 45.; SCHOENWISNER 54–55.

Kr. u. 103–111.

⁸⁵ Ez a bázis ugyan kb. 8 cm-rel szélesebb a másiknál. Kérdés, hogy ez a különbség nem abból adódott-e, hogy az egyik feliratot szemből, míg a másikat kissé rövidülésben ábrázolták.

⁸⁶ Br. Galsterer-Kröll a városnévjelzők vizsgálata során mindkét felirattal foglalkozott. Alakjukat Savariában szokatlannak találta és mivel a városnevek Augusta jelzője sem fordul elő máshol, a feliratokat hamisítványnak gondolta. Érvei nem meggyőzőek. Schoenwisner metszetén semmi sem mutat arra, hogy a feliratok ne lennének eredetiek. Savariából hamisított római felirat nem ismert. Még ha formájuk Savariában unikális lenne, az sem volna elegendő érv a hamisításra. A feliratok „kocka” formájából (GALSTERER-KRÖLL) nem hamisításra, hanem a felhasználás szokatlanságára vagy ritkaságára lehet következtetni, ami összhangban áll a feliratok ritkaságával. Egyébként is két hasonló bázis ismert a coloniából (RIU I 33 = Steind. 58, RIU I 32 = Steind. 59). A perinti bázisok felirataiban az *augusta* jelzők

egyedi előfordulása sem kelt gyanút. Az *augusta* városjelző nem ritka. A szokatlan az, hogy a jelző a név legutolsó tagja: a kitüntető jelzőt azonban utólag is felvéshették. Ezt azonban a metszetről ellenőrizni nem lehet. Siscia esetében ugyan a CIL 3, 10836-os Herculesnek állított oltárt *Rufinianus dec. col. S(eptimia) S(iscianorum) aug.. quaestor*: a CIL és az AIJ (nr. 528) az *aug.*-ot a városnévhez kapcsolta, de legalábbis nem lehet kizárni az *aug(ur)* feloldást. Érthető, hogy Scarbantia esetében az Augusta jelző miért nem ismert más feliratról is. Siscia Septimia jelzőjéből következik, hogy a bázisokat – mivel egyidősek lehetnek – nem állíthatták Septimius Severus uralkodását megelőzően, azaz Kr. u. 194 előtt. A 3. század középső harmadától rohamosan visszaesik a feliratállítás és főleg nincs olyan ünnepélyes megfogalmazású felirat, amelyeken a nevük teljes kiírása várható lenne. Hiszen a városi tisztségek jelölésekor általában megelégedtek a *municipium/colonia* (genitivusban) és a tulajdonnév kiírásával.

IRODALOM

- ALFÖLDI A.
1940 Epigraphica III. *ArchÉrt* 3.
1942 In: *Budapest története I. Budapest.*
- ALFÖLDY G.
1965 Epigraphischen aus Nordwest-Pannonien. *Listy Filologické* 88.
1978 Tarraco. *RE Suppl.* XV. Stuttgart 572–644.
- AUDIN A.
1956 *Essai sur la Topographie de Lugdunum.* Lyon.
- AUDIN A.–QUINIAM P.
1969 Victories et colonnes de l'autel fédéral des Trois Gaules: données nouvelles. *Gallia* 20, 103.
- BÉL M.
1977 Vas vármegye leírása, ford. T. Szálka Irma, *Vasi Szemle* 31, 266–294.
- BIRLEY A.
1988 *The African Emperor Septimius Severus.* London 1988.
- BODÁNYI Ö.
1910 Szombathely város fejlődése és műszaki létesítményei. *Építő Ipar* 1910.
- BOUSQUET J.
1971 Inscriptions of Rennes. *Gallia* 29, 1971, 109–121.
- BREDETZKY S.
1804 *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn III.* Wien.
- BULAT M.
1977 Stanje istrazivanja antickih naselja u Slavoniji (Stand der Forschung über die antiken Ansiedlungen in Slowenien). *Anticki Gradovi* 63–87.
- DEININGER J.
1965 *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit.* Vestigia 6. München.
- FEISZT GY.
1995 Szombathely utcanevei és utcanévváltozásai. *Acta Savariensia* 11. Szombathely.
- FETTICH N.
1920–22 Adalékok Savaria amphiteatrumához. *Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* 1, 58–64.
- FEVRIER P.-A.
1969 Enciente et colonie. *Rivista di Studi Liguri* 35, 277–286.
- FISCHWICK D.
1972 The Temple of the three gauls. *JRS* 62, 46–52.
1978 The Developement of Provincial Ruler Worship in the Western Roman Empire. *ANRW* 16,2. Berlin–New York 1201–1253.
1983 *The Imperial Cult in the Latin West. I–II.* Leiden.
- FITZ J.
1970 A Concilium Provinciae Pannoniae Inferiorban. *Alba Regia* 11, 152–153.
1985 *Concilia provinciae in Pannonien. Geschichte Altertumskunde und Epigraphik.* Wien 257–265.
- FÜZES M.
1968 Über die Fruchtdarstellungen des Füllhorndeckels von Savaria. *Acta Antiqua* 16, 355–381.
- GALSTERER-KRÖLL BR.
1972 Untersuchungen zu den Beinamen der Städte des Imperium Romanum. *EpigrSt* 9, 44–145.
- GAYRAUD M.
1969 Temple municipal et temple provincial du culte imperial a Narbonne. *Rivista di Studi Liguri* 35, 304–316.
- GERECZE P.
1905 in: FORSTER GYULA: A Műemlékek Országos Bizottságának kiadványai. Budapest.
- GRENIER, A.
1958 *Manuel d'archeologie gallo-romaine III. L'Architecture II.* Paris.
- HARL O.
1989 Der Stadtplan von Virunum nach Luftaufnahmen und Grabungsberichten. *JRGZ* 521–598.
- HÄNLEIN-SCHÄFER H.
1985 Veneratio Augusti. Eine Studie zu den Tempeln des ersten römischen Kaisers (*Archaeologia* 39). Roma.
- HESBERG H. VON
1978 Archäologische Denkmäler zum römischen Kaiserkult. *ANRW* 161, 911–995.
- KÁDÁR Z.
1960 L. Aelius Caesar arcképszobra Savariában. *ArchÉrt.* 87, 16.
- KÁDÁR Z.–GÉFIN GY.–HORVÁTH T. A.
1961 *Szombathely.* Budapest.

- KÁRPÁTI K.
1899 Sabariai régiségekről. *ArchÉrt* 19, 130–138.
- KISS G.–TÓTH E.–ZÁGORHIDY CZIGÁNY B.
1998 *Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Szombathely.
- KLEISS W.
1962 Die öffentlichen Bauten von Cambodunum. *MhBV* 18.
- KOLBE H.-G.
1963–1964 Die Laufbahnes Faustianus aus Carnuntum. *CarnuntumJb* 48–54.
- KUBITSCHKE W.
1931 Aeltere Berichte über den römischen Limes in Pannonien. *Sitzungsberichte Wien* 209.
- KUNCZ A.
1880 *Szombathely – Savaria rendezett tanácsú város monográfiája I*. Szombathely.
- LADAGE D.
1971 *Städtischen Priester- und Kultämter im lateinischen Western des Imperiums Romanum zur Kaiserzeit*. Diss. Köln.
- LAKNER E.
1878 Iránypontok a vasmegyei régészeti egylet első működése elé. *ArchÉrt* 6, 9–13.
- LIPP V.
1871a Egy savariai felirat. *ArchÉrt* 6, 222.
1871b Szombathelyi közlemények X. *ArchÉrt* 6, 264.
- LŐRINCZ B.
2001 *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*. Wiener Arch. Studien. Bd. 3.
- MERLAT P.
1951 *Repertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*. Rennes–Paris.
- MÓCSY A.
1962 Pannonia. *PWRE Suppl.* IX. Stuttgart, 517–775.
- MÓCSY A.
1974 *Pannonia and Upper Moesia*. London.
- NAGY T.
1939 A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. *DissPann* II:12, Budapest.
1944–46 A Quirinus reliquiák translatiojának időpontja. *Regnum* 244–257.
- ORSTED P.
1989 Ad Publicanos. Zwei Zollstationen. *Acta ArchHung* 61, 175–188.
- PEACOCKE D. P. S.
1995 The Passio Sanctorum Quattuor Coronatorum; a petrological approach. *Antiquity* 69, 365–367.
- PFLAUM H.-G.
1955 Deuc carrières équestres de Lambèse et de Zana. *Lybica* 123–154.
- RUINART Th.
1731 *Acta Martyrum*. Verona.
- RYBERG SCOTT
1955 Rites of the State religion in Roman Art. *American Academy in Roma, Memoirs* 22.
- ŠAŠEL J.
1989 Zur Verwaltungstechnische Zugehörigkeit Emonas. *Acta ArchHung* 41, 169–174.
- SCHMITZ
1955 Ubii, *PWRE* VIII A 1.
- SÜSSENBACH
1989 Der Reichsaltar der Roma und des Augustus in Lugdunum. *Bj* 189, 73–96.
- SZÓNYI E.
1997 Adatok a Brigetio-Savaria út nyomvonalához. *Arrabona* 35, 97–108.
- TALABÉR T.–TÓTH M.
1999 Vas vármegye régészeti hírei a napi sajtóban 1900–1904. *Panniculus ser.* B. No. 4. Szombathely.
- TARDY L.–TÓTH E.
1971 Pjotr Ivanovics Keppen 1822. évi pest-budai naplójának régészeti vonatkozásai. *FolArch* 22, 35–40.
- TÓTH E.
1971 A savariai insularendszer rekonstrukciója. *ArchÉrt* 98, 143–169.
1991 Templum provinciae Tácon? *A Tapolcai városi Múzeum Közleményei* 2, 97–112
2001a Sopianae: a római város, mint Pécs elődje. In: *Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Tanulmányok Pécs történetéből* 9. Pécs, 27–42.
2001b Fettich Nándor és Savaria topográfiája. *VSz* 55, 313–320.

- TÓTH I.
 1971 Sacerdotes Iovis Dolicheni. *Studium* 2 (Debrecen), 25–39.
 1976 *Juppiter Dolichenus tanulmányok*. Az ELTE Ókori történeti tanszékének kiadványai 14. Budapest.
 1994 *Supplementa epigraphica Pannonia I. Savaria. Specimina Nova* 10, Pars prima, 1994, 3–38.
 1996–1997 A savariai Iseum kutatásának eredményei és feladatai. *Savaria* 23:3, 329.
- TURCAN R.
 1982 L'autel de Rome et d'Auguste „Ad Confluentem”. *ANRW* 12:1, 607–644.
- WEBER G.
 1985 Der grosse Heilige Bezirk in Kempten – Provinziallandtage in Rätien. in: *Die Römer in Schwaben, Arbeitsheft 27. Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege*, 230–232.
- WEINSTOCK ST.
 1958 Victimarius. *PWRE*, Stuttgart, 2483–2485.

ARA AUGUSTORUM IN PANNONIA SUPERIOR

ENDRE TÓTH

In den Provinzen an der mittleren Donau kommt Savaria eine besondere Stellung zu, weil wir seit langem wissen, daß dort die Institution der Kaiserkultes in Pannonia Superior errichtet wurde. In anderen Provinzen ist der Sitz der Institution nur zu vermuten. In Savaria kennen wir auch den Ort des Kultzentrums innerhalb der Struktur der colonia. Aus der Untersuchung der Inschriften der Priester des Kaiserkults in der Studie stellt sich heraus: der sacerdos arae Augustorum Pannonia superioris wird der Bürger gewesen sein, der mindestens in der Stadt duumvir oder in zwei Städten decurio war.

Aufgrund der die colonia Savaria umgebenden Gräberfelder und kultischen Funde sowie der Fundstelle von Inschriften im Zusammenhang mit dem Kaiserkult konnte in der Stadtstruktur der Ort des Provinzialforums bestimmt werden. Von Norden, Süden und Osten umgeben Bestattungen die colonia. Im Westen wird die Stadt vom Savaria- (heute: Perint-) Bach begrenzt. In dem großen Gebiet zwischen dem Bach und den Hügeln im Westen gibt es keine Bestattungen. Am W-Rand dieses etwa 500 × 300 m großen Gebiets stand das Theater, das ebenfalls ein unausbleibliches Gebäude der Provinzialforen war. In diesem Gebiet fanden sich die Inschriften, die den Ort des Kaiserkults beweisen, und dort befanden sich auch die sakralen Denkmäler, die mit der sakralen Bestimmung des Gebietes in Zusammenhang zu bringen sind. Am O-Ende des Provinzialforums wurden 39 Pfeiler gefunden. Dieser Bau mag der Teil

eines 280 m langen porticus gewesen sein, der das Forum gegen die colonia abschloß. Die Grundmauern der weiteren Bauten auf dem Forum fanden sich zwischen dem porticus und dem Perint-Bach. Auf dem gleichen Territorium mag im 4. Jahrhundert auch die Festung der lanciarii Savariensis gestanden haben.

Die Epitome de Caes. (19,3) schrieb: *In Pannoniae Sabaria Septimius Severus creatur Augusti*. Möglicherweise hat man das Fest für den in Carnuntum ausgerufenen Herrscher, dem sich die Legionen von Brigetio und eventuell von Aquincum aufgrund des Straßennetzes in Savaria anschlossen, gerade wegen des Hauptaltars der Kaiserverehrung in der Provinz dort abgehalten. Die zitierte Quellenstelle hielt eventuell die Erinnerung daran fest. Am Anfang des 4. Jahrhunderts wiederum verurteilte der Statthalter den Bischof Quirinus von Siscia im Theater von Savaria. Er wurde von der Brücke des Sibaris- (Savarias-Perint-) Baches mit einem Mühlstein um den Hals ins Wasser geworfen. Der Schauplatz der Geschehnisse der Passion stimmt mit der Topographie des Provinzialforums überein: Das Theater lag in der westlichen Gemarkung Sabarias. Von dort zurückkehrend, kreuzte der Perint-Bach ihren Weg: Hier war der Schauplatz des Martyriums des Bischofs. Wir kennen den Ort des Theaters, und am O-Ufer des Perint-Baches stieß man auf die riesigen Grundsteine des Brückenpfeilers. Der letzte Weg des Bischofs von Siscia führte am Hauptaltar der Kaiserverehrung vorbei, quer über das Provinzialforum.

„HUNKORI” SÍROK A PÁTYI TEMETŐBEN

OTTOMÁNYI KATALIN*

Pátyon 1997–1998-ban, az M1-es autópálya két oldalán, több száz síros temető került elő. A római temető ÉNy-i szélén, különálló sírcsoportban 12 sírt találtunk. Nem volt köztük egyetlen római technikával épült tégl- vagy kőládásír sem, valamennyi földsír. Többségüket jóval mélyebbre ásták, mint a késő római sírokat. Tájolásuk is eltérő. Míg a késő római sírok tájolása É–D, addig e különálló csoport tagjai Ny–K irányúak. Mellékleteik új típusú, a pátyi késő római temetőben máshol nem található mohazöld üvegedények, ezüst ékszerek, csontfésűk. A temetkezési rítus és a mellékletek részletes vizsgálata alapján e sírcsoport kora az 5. sz. első felére tehető.

Pátyon (Pest megye), a Malom dűlőben, 1997–1998-ban több száz síros temetőt tártunk fel az M1-es autópálya és a 100-as út közötti összekötő-út, csomópont, ill. benzinkút építését megelőző ásatáson.¹ Itt, a Fűzes patak nyugati oldalán lévő domboldalon az előzetes terepbejárás s az M1-es út építését megelőző ásatás alapján egy bronzkori, kelta-római s egy már elszántott avar, ill. Árpád-kori településről volt tudomásunk 1997 őszén, amikor Maróti Évával együtt elkezdjük a megelőző feltárást.² Ennek során a fent említett teleptől nyugatra, a dombtetőn előkerült a telephez tartozó temető is.³ A temető az M1-es autópálya két oldalán található, dél felé lezárul, mielőtt elérné a 100-as utat, északon viszont folytatódik Páty felé, a telepet követve.⁴

A temetkezés e domboldalon a bronzkorban kezdődött. Hosszabb szünet után a keltákkal foly-

tatódott, bár jelenleg biztosan a keltákhoz csak egy fegyveres sírt köthetünk. Folyamatossá az 1–2. sz.-tól válik a temetkezés. Csontvázas és hamvasztásos sírok, kör és négyszögletes árkokkal körbevett temetkezések jellemzik ezt az időszakot. A 3. sz. második felében, végén térnek át e telep lakói a csontvázas temetkezésre. A feltárt, mintegy 910 sírból kb. 50 köthető a késő római időszakhoz, s még 12 az 5. sz. első feléhez. A 6. sz. eddig hiányzik, a temetkezés az avarokkal folytatódik s tart a honfoglalás, ill. az Árpád-korban is.

Elég sok sír elpusztulhatott az M1-es út építéskor is, mivel az út kettévágja a dombtetőt, ahol a temető található. (Megelőző feltárást csak a felszíni leletek alapján ismert telep területén folytattunk). Az útépítés végén, jelezték ugyan a munkások, hogy tégl- és kőládásírok kerültek elő, de feltárni már nem tudtuk ezeket.⁵

A késő római temetőben több, különböző korú sírcsoportot különíthetünk el. 3. sz.-i éremmel keltezett sír csak egy van, viszont a 4. sz. elejétől a század végéig folyamatos volt a temetkezés. Legtöbb sírunk a 4. sz. középső harmadából származik. Erre az időszakra a földsírok mellett a tégl- és kőládásírok a jellemzőek. A legutolsó, Valens és Gratianus érmekkel keltezett sírcsoportba még a század végén is temetkeztek, a mellékletek alapján.⁶ Van elég sok szegényes

* Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Ferenczy Múzeum, 2000 Szentendre, Fő tér 6.

¹ Itt szeretnék köszönetet mondani az ásatásvezető Maróti Évának, a leletanyag közlésének átengedéséért.

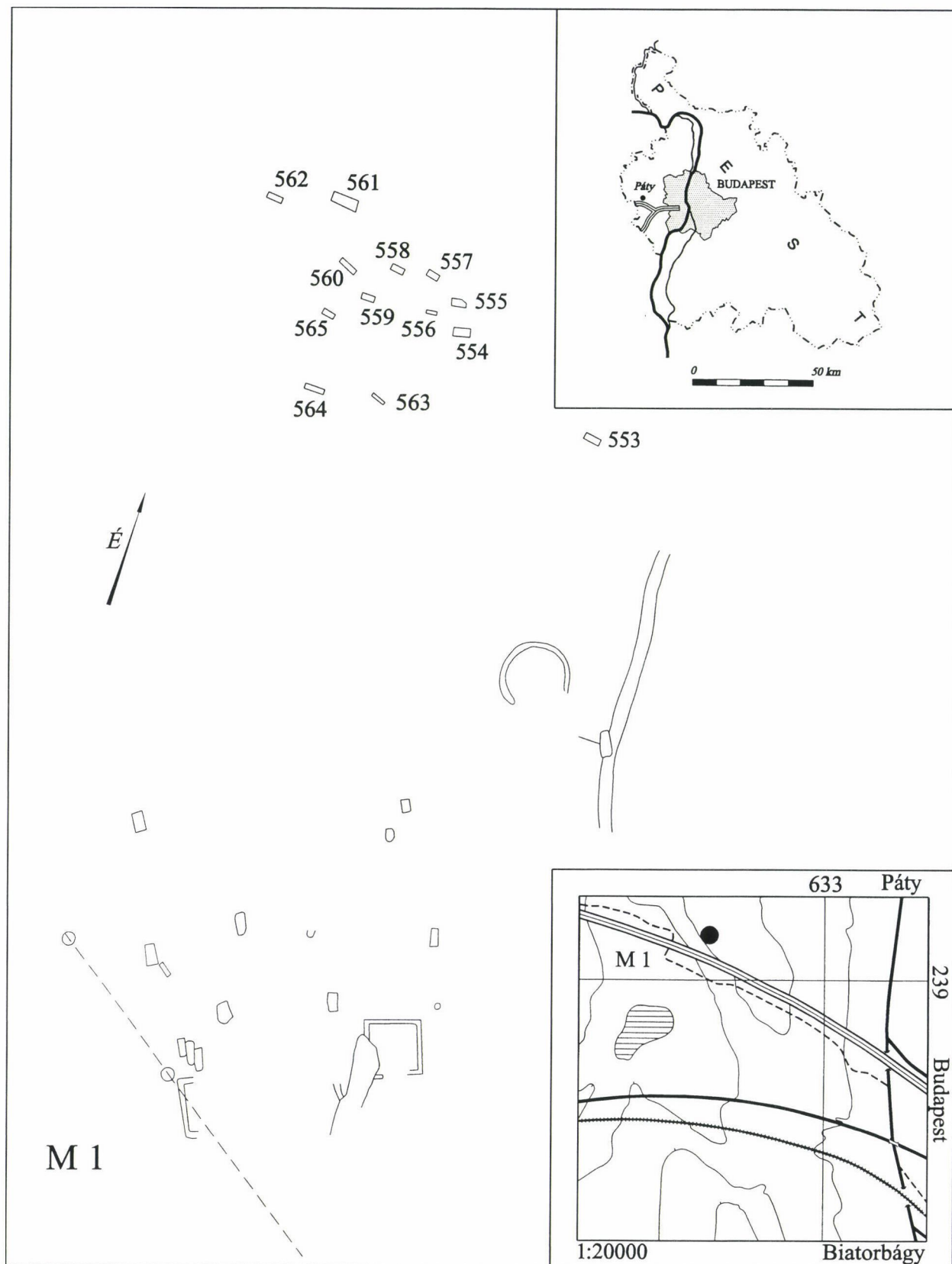
² MRT 7. kötet, 9/13. lh.; OTTOMÁNYI–GABLER 1985, 185–272.

³ MARÓTI 1999, 19–24; Régészeti Kutatások Magyarországon 1998, 160–161. – Ásatási jelentés a pátyi telep (OTTOMÁNYI K.) és temető (MARÓTI É.) ásatásáról. Itt szeretném megjegyezni, hogy a külön szám alatt felsorolt – 144: Páty, Malom dűlő és a 145: Páty, Terminál Rt. – nem két külön lelőhely, hanem az ugyanazon a domboldalon fekvő telep s a hozzá tartozó, dombtetőn található temető.

⁴ A 13/8–9. lh. telepe egészen Páty község mai temetőjéig tart a felszíni nyomok alapján. E temetőben korábban már több késő római sír (téglasír, szarkofág) is előkerült. Lásd MRT 7. kötet, 128, 13/8. lh. Ez lehetett a római telep északi részének temetője.

⁵ A munkások elbeszélése szerint az útépítéskor sok csontváz került elő. Az egyik téglasírban gömbhasú, zöld üvegpalcak volt, sajnos már elveszett, mire bejelentették. A kőlapok alapján több kőládásír is elpusztulhatott.

⁶ A késő római temető sírcsoportjainak elemzését részletesebben lásd Ottományi 2002 (előkészületben).

1. kép. Lelőhely és temetőtérkép a hun kori sírcsoporttal

Abb. 1. Fundort und Gräberfeldkarte mit der hunnenzeitlichen Grabgruppe

mellékletű, vagy melléklet nélküli sír is, melyek ugyancsak a késői időszakra tehetők.

Az M1-es autópálya É-i oldalán, a római temető ÉNy-i szélén, különálló sírcsoportban előkerült 12 sír (1. kép). Nem volt köztük egyetlen római technikával épült tégl- vagy kőládasír sem, valamennyi földsír. Sőt e földsírok többségét jóval mélyebbre ásták, mint a késő római sírokat.⁷ Tájolásuk is eltérő. Míg a késő római sírok tájolása É-D, addig e különálló csoport tagjai Ny-K irányúak. Mellékleteik új típusú, a pátyi késő római temetőben máshol nem található üvegedények, ill. ékszerek.

Sírok leírása⁸

553. sír: (2. kép) Földsír, rabolt. H: 208 cm, sz: 90 cm, mélys.: -50 cm, padka: -13 cm. Tájolása: Ny-K. Nő, 23-x év. Csontok rossz állapotban, összeviessza bedobálva. Melléklet nincs.

554. sír: (3. kép) Földsír, bolygatatlan. A sír két végén fa nyomok. H: 122 cm, sz: 60 cm, mélys.: -110 cm. Tájolása: Ny-K. Gyerek. Csontok hiányosak (szétmállottak), de a hosszú csontok a helyükön vannak.

Mellékletek:

1. Vaskés, fanyél (a) és bőr (b) maradványaival. Jobb medencénél. H: 9,6 cm.

2. Kova. Jobb medencénél.

3. Ezüst övcsat a deréknál. Kerek, egyik fele megvastagodik. Csattüske a csattestre hajlik. Átm: 1,6 cm.

4. Amfora alakú, mohazöld üvegedény, fül nélkül. Vastag falú, anyagában légbuborékok. Jobb térdnél. Szá: 6,2 cm, m: 15 cm.

5. Ezüst kerek cipőcsat a lábfejnél. Forma uo., mint az övcsaté, de kisebb. Átm: 1,2 cm.⁹

555. sír: (2. kép) Földsír, padkás, rabolt. A sír nyugati végében koponya, jobb kézcsont és néhány borda a helyén. Fej környékén összedobált csontok, köztük egy második koponya töredéke (már nyeséskor a sírfoltban volt csont töredék). 2-3 éves gyerek- és egy másik koponya. H: 215 cm, sz: 140 cm, mélys.: -81 cm, pad-

kák: -14, -46, -75 cm. Tájolása: Ny-K. Melléklete nincs.

556. sír: (2. kép) Földsír, üres. H: 130 cm, sz: 50 cm, mélys.: -120 cm. Gyerek sír lehetett. Tájolása: Ny-K.

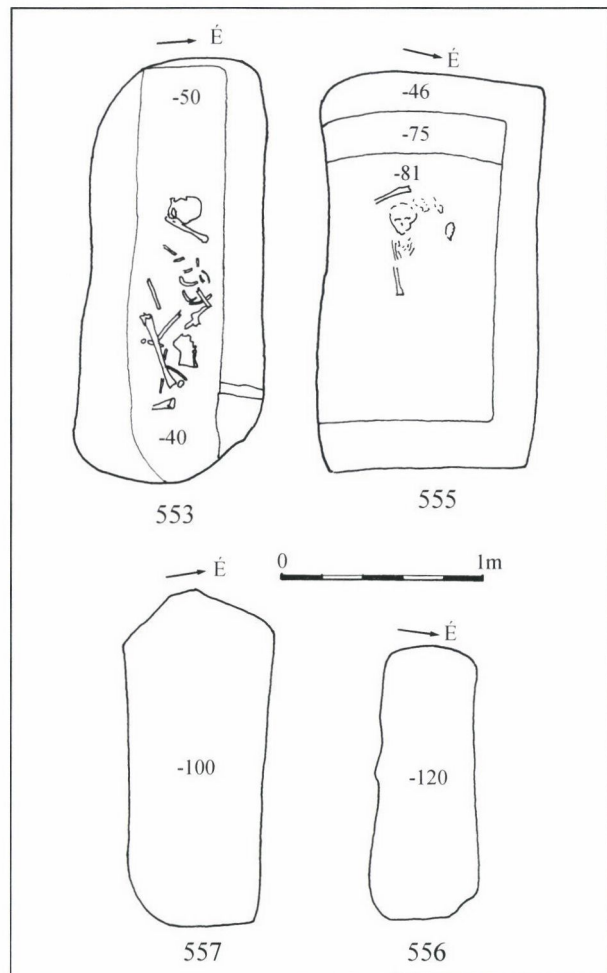
557. sír: (2. kép) Földsír, üres. H: 160 cm, sz: 70 cm, mélys.: -100 cm. Gyerek sír lehetett. Tájolása: Ny-K. Sírfolt felső része sötétebb betöltésű, lehet, hogy rablógödör nyoma.

558. sír: (4. kép) Földsír, bolygatatlan. H: 170 cm, sz: 100 cm, mélys.: -77 cm, padka: -33 cm. Gyerek. Csontok hiányosak (szétmállottak), de a helyükön vannak.

Mellékletek:

1. Üvegpalack a fej jobb oldalán, a sír sarkában. Hengeres testű, kihajló peremű, testén kanalúrázott. Pereme kiöntőszerűen kiképezve, talpa kúposan benyomva. Mohazöld, vastag falú, anyagában húzódások és légbuborékok. Szá: 5-5,4 cm, m: 17,6 cm, tá: 6 cm.

2. Üvegpohár a koponya bal oldalán. Féltörés alakú, díszítetlen. Mohazöld, vastag falú, anya-

2. kép. 553, 555-557 sírok rajzai

Abb. 2. Zeichnungen der Gräber 553, 555-557

⁷ Pátyon a mélység nem az eredeti felszíntől, hanem a gépek humuszolása utáni szinttől lett számítva (ez kb. -20-30 cm). A késő római földsírok 15-60 cm mélyek. A hunkoriak többsége 100-120 cm mélységet is elér, bár itt is vannak sekélyebbek.

⁸ A leletanyagot Mali Antal restaurálta és rajzolta.

⁹ Az ásatási napló szerint egy-egy kerek csat volt a lábfejeknél. A felszedéskor írt zacskó felirata szerint „csat a derekánál”, és „csat a lábnál”. A rajzról mind a kettő hiányzott (valószínűleg felszedéskor került elő).

gában húzódások és légbuborékok. Szá: 8 cm, m: 6,2 cm, tá: 3,5 cm.

3. Ezüst szegecs a bal medencénél. Kerek fejű, alul kisebb kerek alátét. Átm: 1,9 cm, szegecs vastagság 4 mm.

4. Ezüst övcsat és bőrfoszlány a bal medencénél. Kerek, egyik fele megvastagodik. A túske ráhajlik a csattestre. Átm: 1,8 cm.

5. Vaskés fanyéllel a jobb medencénél (elvezett).

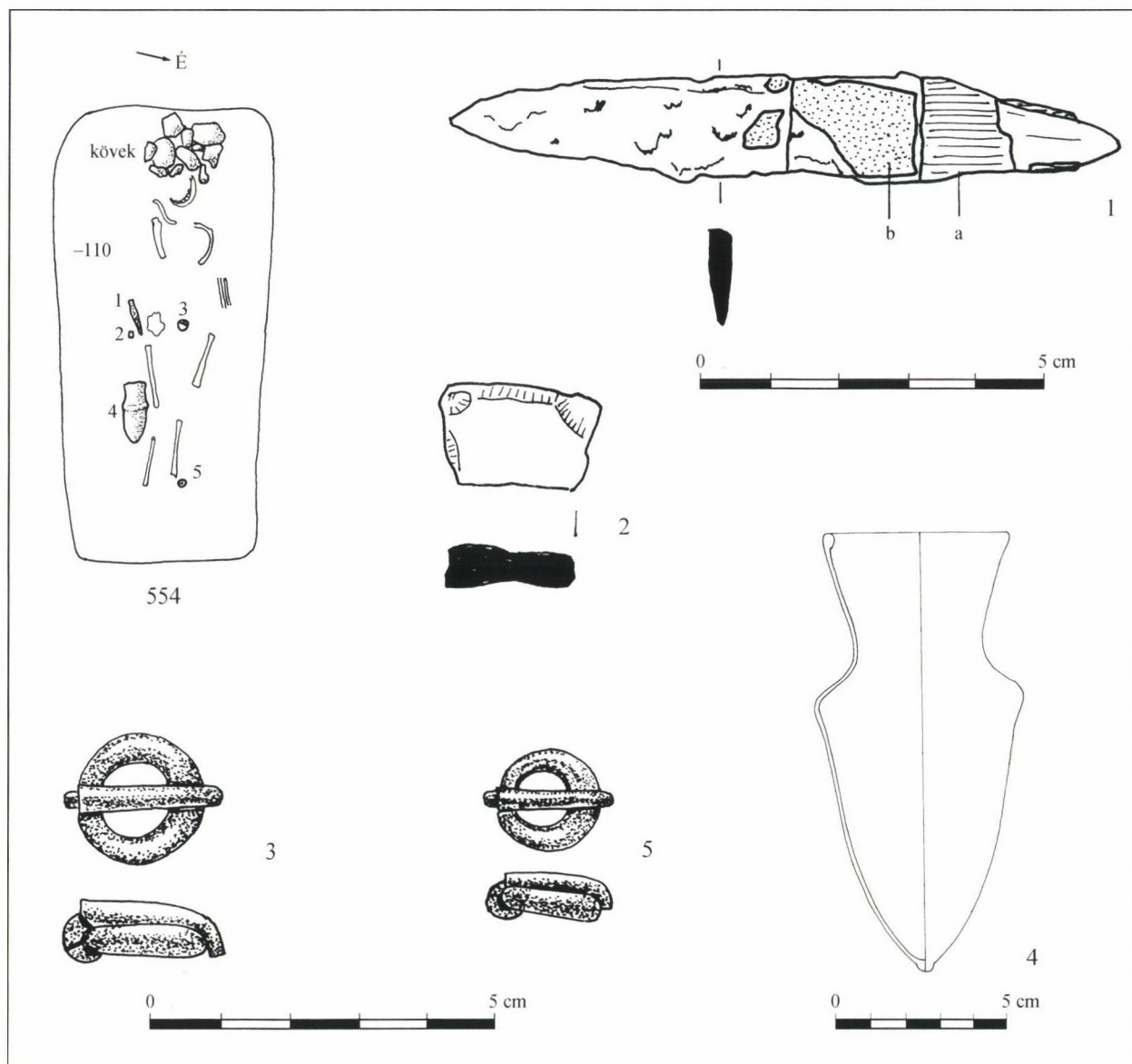
6. Ezüst cipőcsat a bal lábszárcsontnál. Előzőhöz hasonló, kerek forma, de kisebb. Téglalap alakú szíjszorító lemez csatlakozik hozzá. Átm: 1,4 cm. Lemez $1,8 \times 0,8$ cm.

7. Kétoldalas csontfésű töredékei, vasszegeccsel. A bal lábszár külső oldalán. Három lap-

ból áll, vasszegecsekkel. Előlapjából csak három kis töredék van meg, azok díszítetlenek. A többi töredék a középső fogazott lap ill. hátlap darabjai. M: 4 cm.

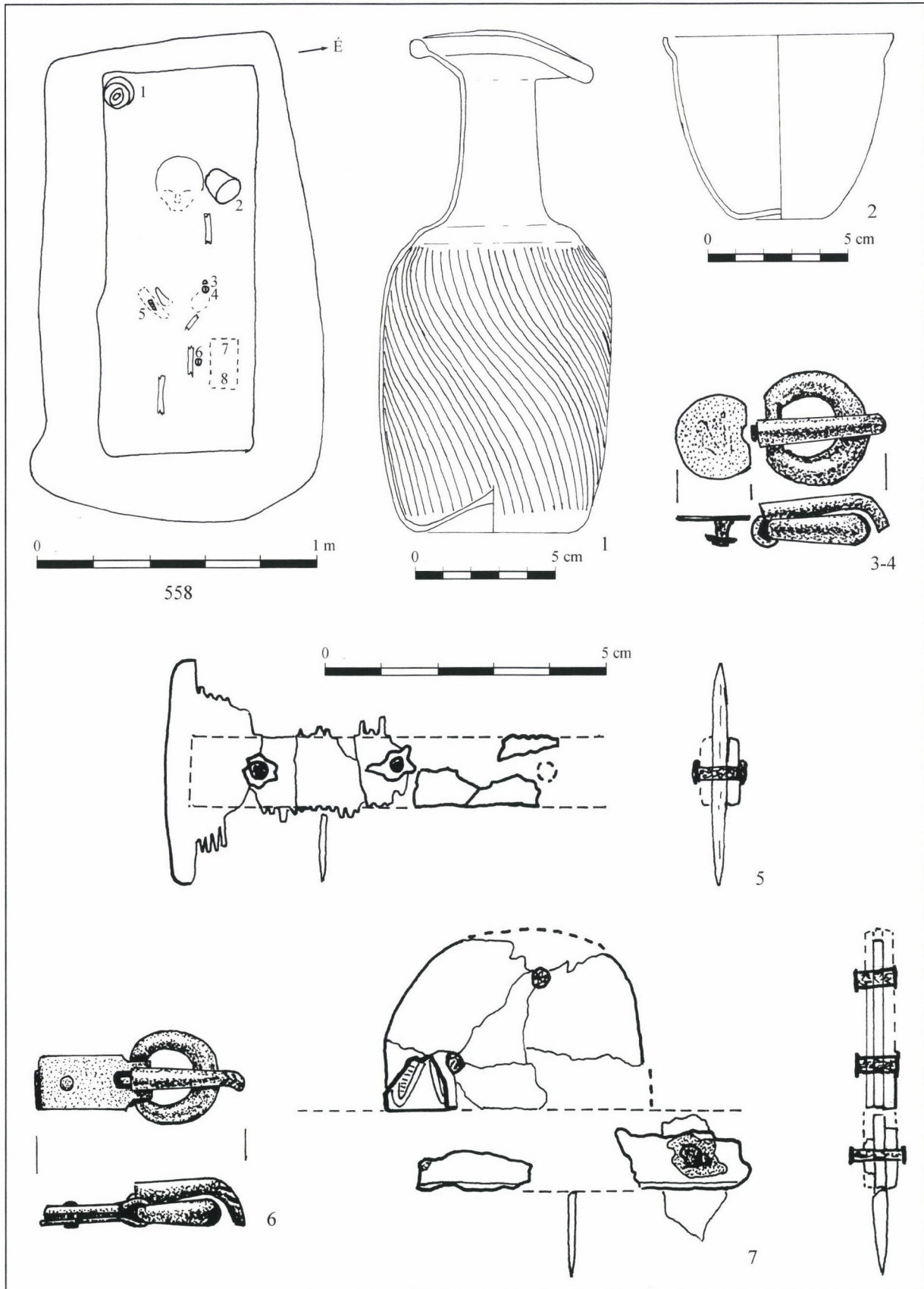
8. Félköríves fogójú fésű. A bal lábszár külső oldalán. Három rétegű, öt lapból áll, vasszegecsekkel. A félköríves fogóból csak egy kis előlap töredék van, bemélyített ívelt vonaldíszítés részletével. Sűrű vonalkázás térkitöltőként. Esetleg állatábrázolás részlete. A formát a középső lap töredékei adják ki. A merevítő pántból két elülső lap töredéke van meg, alsó részén vízszintes bekarcolt vonaldíszítés. M: 6 cm.

559. sír: (6. kép) Földsí, rabolt. Csontok rossz állapotban, szétmállottak. H: 176 cm, sz: 65 cm, mélys.: -55 cm. Tájolás: Ny-K.

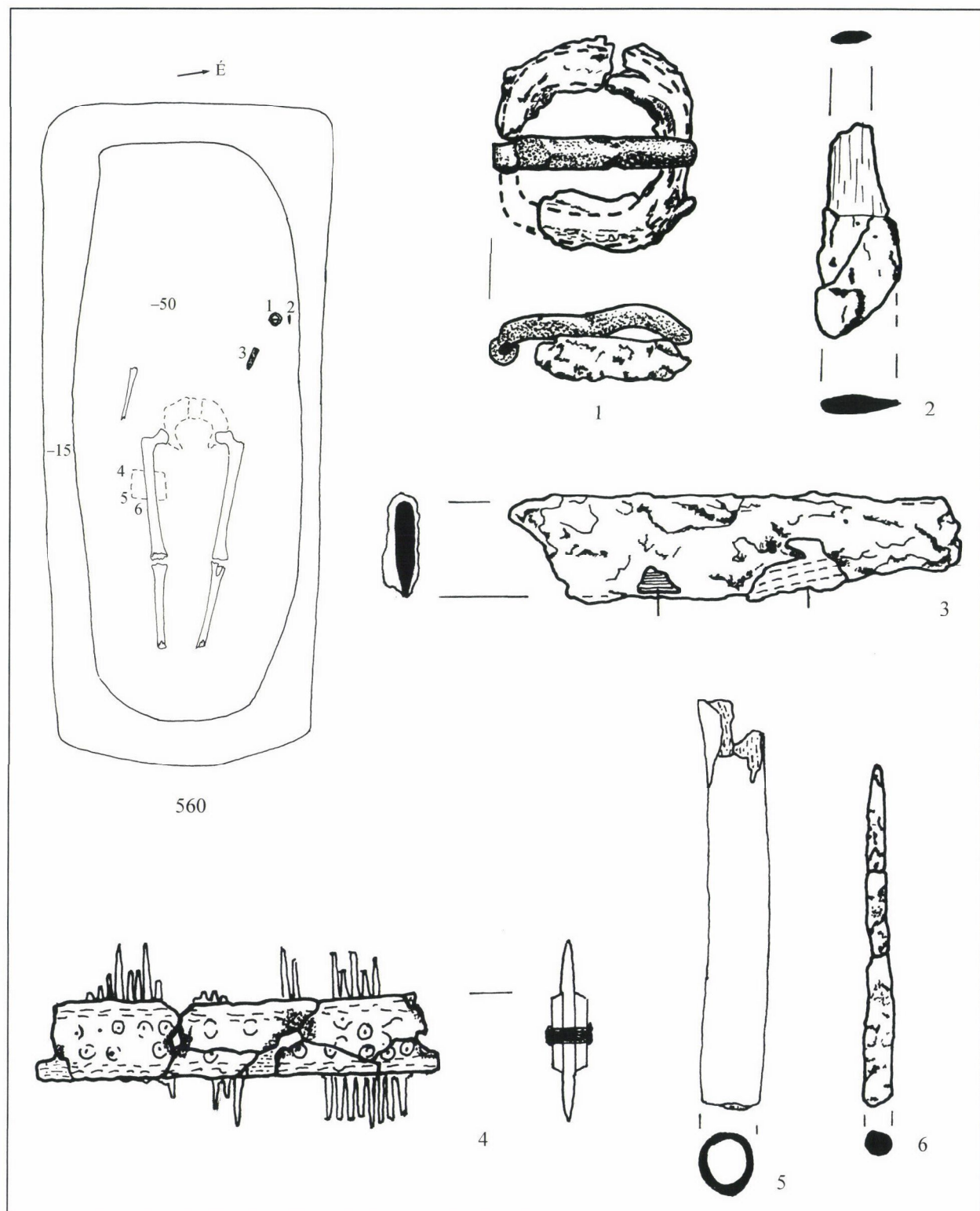

3. kép. 554. sír mellékletei

Abb. 3. Beigaben von Grab 554

4. kép. 558. sír mellékletei
Abb. 4. Beigaben von Grab 558

5. kép. 560. sír mellékletei
Abb. 5. Beigaben von Grab 560

Mellékletek:

1. A sír keleti felében egy edény talptöredékei.
Tá: kb. 10 cm.

560. sír: (5. kép) Földsí, rabolt. H: 230 cm, sz: 95 cm, mélys.: -50 cm, padka: -15 cm. Tájolás: Ny-K. 50-70 év közötti nő sírja. Csontváz felső része hiányzik, alsó fele combcsonttól lefelé a helyén van.

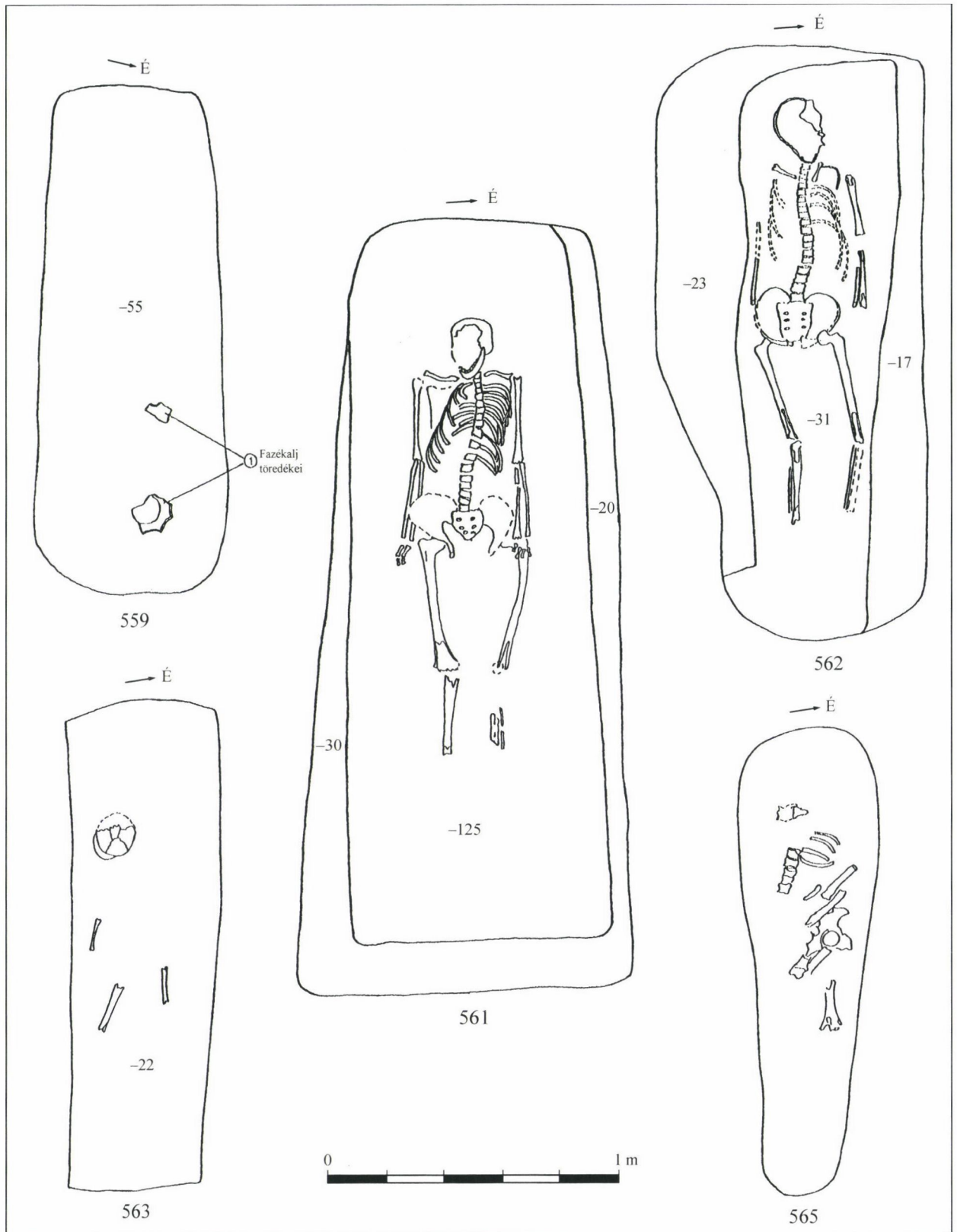
Mellékletek:

1. Törött vascsat bronz tűskével. Majdnem kerek, kissé D alakú, a tűske ráhajlik a csattestire. Bal oldalt, kar magasságban. 3,7×3,4 cm.

2. Kisebb vaskés a csat mellett, fanyél maradvánnyal. Törött. H: 3,7 cm, sz: 1,4 cm.

3. Nagyobb vaskés, bal oldalt, alkar magasságában. Textil (a) és szerves anyag (b) ma-

Sírszám	Sír forma	Tájolás	Melléklet	Helye a sírban	Nem	Egyéb	Mélység
553.	földsí	Ny-K	nincs		nő, 23-x év	rabolt	-40 cm
554.	földsí	Ny-K	vaskés, fa és bőr maradvány kova ezüst kerek övcsat amfora alakú üvegedény ezüst kerek csat	jobb medencénél jobb medencénél deréknál jobb térdnél lábfejnél	gyerek	a sír két végén fa	-110 cm
555.	földsí	Ny-K	nincs		gyerek, 2-3 év másik?	rabolt, váz alsó fele hiányzik két koponya	-81 cm
556.	földsí	Ny-K	üres		gyerek?	csontváz nincs	-120 cm
557.	földsí	Ny-K	üres		gyerek?	csontváz nincs	-100 cm
558.	földsí	Ny-K	zöld üvegpalack, kannelúrázott zöld üvegpohár, tojásalakú ezüst szegecs ezüst övcsat bőrfoszlánnyal vaskés fanyéllal ezüst cipőcsat lemezzel kétoldalas csontfésű töredékei félköríves fésű töredékei	fej jobb oldalán, sarokban fej másik oldalán bal medencénél bal medencénél jobb medencénél bal lábszárcsontnál bal lábszárnál bal lábszárnál	gyerek	kevés csont	-77 cm
559.	földsí	Ny-K	edény alja	sír K-i felében	?	rabolt, csont rossz állapotban	-55 cm
560.	földsí	Ny-K	vascsat bronz tűskével kicsi vaskés nagyobb vaskés kétoldalas csontfésű csont tűtartó vastúvel	bal kar magasságában bal kar magasságában bal alkar magasságában jobb combcsont alatt jobb combcsont alatt	férfi, 50-70 év	rabolt, deréktól lefelé van meg	-50 cm
561.	földsí	Ny-K	nincs		nő, 25-30 év		-125 cm
562.	földsí	Ny-K	nincs		férfi, 23-x		-31 cm
563.	földsí	Ny-K	nincs		férfi, 50-70 év	rabolt	22-30 cm
564.	földsí	Ny-K	bronz spirál gyöngy 1-1 ezüst ruhatű	nyaknál, jobb oldalt két vállon	nő, 40-60 év	ÉNy-i sarkában szenes csík	-43 cm
565.	földsí	Ny-K	nincs			rabolt	-10 cm

6. kép. 559, 561–563, 565. sírok rajzai
Abb. 6. Zeichnungen der Gräber 559, 561–563, 565

radvánnyal. Mindkét vége törött. Meglévő h: 7,8 cm.

4. Kétoldalas csontfésű töredékei a jobb combcsont alatt. Három lapból áll, elő és hátlapja két soros apró pontkörökkel díszítve. Középső lapja kétoldalt fogazott. 4 vasszegecs fogta össze. M: 3 cm, meglévő h: 7 cm.

5. Csont tűtartó. Jobb combcsont alatt. Hengeres, két végén nyitott csont tűtartó, egyik vége törött. Belsejében vasrozsa nyomok és törött tű. H: 6,8 cm, átm: 1 cm.

6. Vastű, törött. Tűtartóban került elő. H: 5,8 cm.

561. sír: (6. kép) Földsí, bolygatatlan. H: 270 cm, sz: 90–120 cm, mélys.: 125 cm, padka: –30 cm. Tájolás: Ny–K. 25–30 év közötti nő. A csontváz nyújtott helyzetben fekszik, csak a lábfeji hiányoznak, többi csont a helyén. Melléklet nincs.

562. sír: (6. kép) Földsí, bolygatatlan. H: 205 cm, sz: 95 cm, mélys.: –31 cm, padka: kb. –20 cm. Tájolás: Ny–K. Férfi, 23–x év között. Csontváz nyújtott helyzetben, láb és kézfej hiányzik, több csontja is eléggé szétmállott, főleg a bordák és a medence. Melléklet nincs.

563. sír: (6. kép) Földsí, rabolt. H: 170 cm, sz: 53 cm, mélys.: –22 cm. Koponya, néhány kar és lábsont van csak meg. Férfi, 50–70 év között. Melléklet nincs.

564. sír: (7. kép) Földsí, bolygatatlan. ÉNy-i sarkában faszenes csík, talán koporsó nyoma. H: 250 cm, sz: 70 cm, mélys.: –43 cm. Nő, 40–60 év között. Tájolás: Ny–K.

Mellékletek:

1. Bronz spirálgyöngyök a nyaknál, jobb oldalon. (4 db és több kis töredék.)

2–3. Ezüst ruhatű mind a két vállon. Hegyével fölfele állt. A tű fejét saját anyagából visszahajlítva, kör alakban képezték ki. Vége hegyes. H: 6,5 cm, fej átm: 0,7 cm.

565. sír: (6. kép.) Földsí, rabolt. H: 160 cm, sz: 30–50 cm, mélys.: kb. –10 cm. A csontok a gépi nyesis színjén jelentkeztek. Tájolás: Ny–K. Melléklet nincs.

Temetkezési mód

A pátyi római temetőn kívül, különálló sírcsoportban találjuk ezeket a sírokat. Ez a kiscsoportos, valószínűleg családonkénti külön temetkezés jellemző más 5. sz.-i lelőhelyre is. Például Tác, Keszthely-Fenekpuszta, Kővágószőlős, Sióagárd, Kilimán-Felsőmajor, Hács-Béndekpuszta, Szekszárd-Palánk stb.¹⁰

A sírcsoporton belül a sírok lazán, egymástól nem egyenletes távolságban helyezkedtek el. Szabályos sírsorok nem figyelhetők meg. Egy-máshoz viszonylag közel találjuk az 554–560, 565. sírokat. Ettől messzebb elkülönülve két-két sír (az 561, 562, ill. 563, 564. sírok). Az 553-as valamennyitől távolabb, keleti irányban egyedül fekszik.

Sírforma

Valamennyi földsí. A temetkezés csontvázas. Az 555. sírban két koponya volt, egyik nagyon töredékes. Vagy két halottat temettek bele, vagy inkább a sírbláskor dobtak bele véletlenül egy másik koponya darabot. A halottakat hátton fekvő, egyenesen kinyújtott karokkal helyezték a sírba. A sírgödörök téglalap alakúak, lekerekített véggel. Gyakran nagyobbak, mint amekkorára a halott elhelyezéséhez szükség volt. A felnőtt sírok hossza: 200–270 cm, szélessége 90–140 cm. Bár van egy-két rövidebb s keskenyebb sír is, pl. az 563. sír. A gyerek sírok kisebbek: 120–170 cm hosszúak, szélességük 50–70, felül néha 100 cm. A sírfoltok általában szélesebbek, mint a tényleges sírgödör. A sírgödörök alja néha csak fele olyan széles, mint a folt teteje. Pl. 553, 558, 562. sírok.

A sírok fele padkásan lett kibontva, ami nem biztos, hogy minden esetben tényleges padkát jelent. Néhány fotón látszik ugyanis, hogy a sírgödörök fala kb. a felső 30 cm-ben tölcseresen szűkül lefelé (ami gyakran padkaként lett kibontva). Ezt a felső humusz réteg lassú besüllyedése is okozhatta, s így lett a sírfolt nagyobb, mint a tényleges gödör.¹¹

Van két kisméretű üres sírgödör is, amelyek méretük alapján gyereksírok lehetnek. A pátyi csontok szétmállott s nagyon rossz állapotát figyelembe véve lehetséges, hogy a kisgyerek csontok az idők folyamán elmállottak, de a mellékletek hiánya akkor is feltűnő. Valószínűbb, hogy nem is temettek senkit ezekbe az üres kis gödörökbe (556, 557. sír).

Két sírban figyelhetők meg olyan elszíneződések, fanyomok, melyek esetleg koporsóra utalhatnak. Az 554. sírban a sír két végén nagyon apró famaradványok, az 564. sír ÉNy-i sarkában faszenes elszíneződés volt.

¹¹ Padkás sírok: 553 (–15 cm), 555 (–14 cm), 558 (–33 cm), 560 (–15 cm), 561 (–30 cm), 562 (–23 cm) 564 (nagyon keskeny padka –30 cm), az 559. sír fotóján látszik a tölcseres gödörfal. Tölcseresen szűkülő sírgödörökről más hasonló korú temetőből is van tudomásunk, pl. Bp.–Gazdagrét: ZSIDI 1987, 2. csoport. Ugyanitt padkás sírokat is említ.

¹⁰ KISS 1995, 275–; SÁGI 1961, 397–459; STRAUB 2001, 303–318; KISS 1956, 55–; GÁBOR 1998a, 131; ÓDOR 2001, 41; SZÓKE 1996, 49.

A sírok között nem volt egyetlen római téglasír vagy kőládasír sem, ami egyértelműen idegen, nem római népeiségre utal. Hasonló körülményeket más 5. sz.-i sírcsoportnál is megfigyelhetünk. Ennek oka lehet, hogy a betelepülő idegen népesség első generációjának sírjait találtuk meg, akik még nem vették át a római temetkezési formákat, pl. Kilimán-Felsőmajorban a 4–5. sz. fordulójára keltezett sírcsoportnál.¹² Másik lehetőség, hogy nem a római-barbár együttélés idejéből való sírcsoportunk, hanem utána, a valódi hunkorszak valamely hódítóként érkező népcsoportjához köthető.

A sírok *mélysége* változó. Többségük mély, kb. 80–120 cm, lásd 554–558, 561. sírok. Kisebbik részüket csak 30–40 cm mélyre ásták (553, 560, 562, 563, 564. sírok). Egyik meg már a gépi nyelés szintjén jelentkezett (565. sír). Ezek a sekélyebb sírok, két kivétellel (560, 564. sírok) mind melléklet nélküliek (a mélyebb sírokba se tettek mindig mellékletet).

Rablás

Mindössze 3 sírban van meg a teljes csontváz (kéz és lábfejek többnyire itt is hiányoznak, valószínűleg szétmállottak): 561, 562, 564. sírok. Sírjaink nagy része bolygatott. Néha csak összedobálták a csontokat, de még eredeti helyzetükhöz hasonlóan tették vissza, pl. fejfelé Ny felé stb. (553. sír). Előfordult, hogy csak néhány csont maradt a sírban, de a fej még akkor is az eredeti nyugati oldalon feküdt (563. sír). Ezek még korabeli, friss bolygatások lehettek.

Máskor viszont hiányzott a csontváz egyik fele. Pl. az 555. sírban helyén volt az egyik koponya (a másik csak töredékesen), a jobb alsó és felső kar és néhány borda. Innen lefelé a többi hiányzott. Melléklete se maradt. Az 560. sírban a csontváz felső része hiányzott, csak combtól lefelé voltak helyükön a csontok. Viszont benne hagyták az értéktelenebb vas és csonttárgyakat. Ezeket a sírokat is akkor dúlhatták fel, amikor még tudták, hogy kinek van gazdagabb melléklete és hol érdemes keresni. Érdekes az 554. és 558. sír, melyeknek csontjai nagyon hiányosak, de a meglévők mind a helyükön vannak s megtalálhatók a halottak ezüst öv és cipőcsatjai, valamint az üvegedények is. Nem valószínű, hogy kirabolták, és a helyén hagyták az ezüstöket. Elképzelhetőbb, hogy a csontok (bordák, csigolyák, medence) szétmállottak, hiszen az erősebb hosszú csontok többnyire megvannak.

A 12 sírból tehát összesen hetet raboltak ki, vagyis több mint a felét. A bolygatatlan sírok közül kettőben nem volt semmi (561, 562. sírok), lehet, hogy ezért nem volt érdemes kirabolni. A másik háromban viszont ezüst ékszereket találunk, a viseletnek megfelelő helyen.

Tájolás

A sírok tájolása Ny–K, a fej nyugaton. Ez ellentétes a pátyi késő római temető sírjainak tájolásával. A 4. sz.-i temető sírjai többségükben É–D tájolásúak voltak, ÉNy–DK irányú eltéréssel. Néha ellenkező D–É tájolás is előfordult. Az M1-es út északi oldalán lévő egyik sírcsoportban van három Ny–K (esetleg K–Ny) irányú, feldúlt, ill. szegényes (vascsat) mellékletű sír. Ezek sem sírformában (kettő kőláda volt) sem mellékletben nem térnek el a környező késő római síroktól.¹³

Sírcsoportunk Ny–K-i tájolása mindenképpen temetkezési rítusbéli változás. Jelezhet új népcsoportot, esetleg új vallás, pl. a kereszténység térhódítását. Némely kutató a keresztényekhez kötötte a Ny–K-i tájolást.¹⁴ Ez a feltevés azonban nem igazolható minden esetben. Ha csak kereszténységről lenne szó Pátyon, sírjaikat a késő római temetőn belül találnánk, úgy, ahogy a fentebb említett néhány sírt. Mellékleteik szegényesek lennének s hasonlítanának a római temető tárgyaihoz. Jelen sírcsoportunknál nem ez a helyzet. Így inkább idegen népeiségre kell gondolnunk. A temetkezési rítus döntő egy-egy nép etnikumának a meghatározásánál, mert a tárgyak hamarabb hasonulnak a helyi népesség anyagához, mint a túlvilági hittel összefüggő temetkezési szokások.

A pannoniai késő római temetőkben a 4. sz.-ban a Ny–K, DNy–ÉK-i tájolás a jellemző. Van néhány temető, ahol pontosan a fordítottja: K–Ny. Csak a tájolás alapján a pannoniai temetőkben idegen vagy keresztény népeiséget nem lehet elkülöníteni. Pl. a csákvári temetőkben a fő tájolási irány É–D, a többi Ny–K, barbár jellegű mellékletek mind a két csoportnál vannak.¹⁵

Az 5. sz. folyamán a Kárpát-medencében mind gyakoribbá válik a Ny–K-i tájolás. Pl. a tiszadobi temetőben a korábbi sírcsoport D–É, a későbbi Ny–K irányú. (A szármataknál egyébként a D–É, néha a fordítottja jellemző, a Ny–K

¹² SZÓKE 1996, 49.

¹³ Lásd OTTOMÁNYI 2002, 3. sírcsoport. Kettő feldúlt volt, így a fej helye bizonytalan.

¹⁴ Például BÓNA 1971, 5–; Szabadbattyán–Máriatelep, Tác stb.; BÓNA 1986, 114. Ugyancsak ő az, aki a kereszténység térhódításával magyarázza a gótoknál a csontvázas temetkezésre való áttérést és az edénymellékletek hiányát.

¹⁵ Lásd LÁNYI 1972, 63–64.

irányú sírok száma igen kevés. Ez utóbbiak idegenként jelennek meg a temetőben.)¹⁶ A Bp.-Gazdagréti temetőben is a korábbi csoport ÉNy-DK, a későbbi DNy-ÉK irányú.¹⁷ A soproni Deák téri késő római temetőben is van egy elkülönülő Ny-K irányítású sírcsoport, melyről nem dönthető el etnikai vagy időbeli elkülönülése.¹⁸

Pannonia területén Ny-K tájolású több 5. sz.-i sír is. Kiss Attila szerint a 380-as években betelepített foederatival kapcsolatba hozható sírok mind ilyenek. Pl. Intercisa, Zalaszentgrót, Pécs-Málom, Mágocs, Kilimán-Felsőmajor stb. Ugyanez a tájolás később az 5. sz. első felében és a valódi hun korszakban is gyakori, pl. Szekszárd-Palánk, Mözs, Szabadbattyán-Mária telep, Csővár, Nagydém-Középréaspuszt, Kővágószőlős, Sióagárd stb. Az 5. sz. második felében, végén egyre több ilyen tájolású sír lesz, pl. Epöl, Letkés, Soponya, Tác, Hács-Béndekpuszta stb.¹⁹ Látjuk tehát, hogy az 5. sz.-ban sem lehet egy néphez kötni e tájolást. Továbbélő rómaiak, hunok, gótok, alánok egyaránt így temetkeznek.²⁰ A 4–5. sz. fordulóján már a szvébeknél is csontvázaz temetkezés van, gyakran Ny-K tájollással.²¹

Pátyon mindenképpen idegen, a provinciális népesség temetkezési ritusától elütő szokásként tűnik

fel ez az irányítás. A sírokban található mellékletek vizsgálata alapján még inkább meggyőződhetünk róla, hogy az 5. sz. folyamán idegen, eltérő kultúrájú s szokású népcsoport érkezett e területre. E népcsoport etnikuma egyelőre még kérdéses.

Nem

Sírajaink többsége női és gyerek, férfi sír mindössze kettő van (562, 563. sírok). Mind a kettő melléklet nélküli.²² Női: 553, 560, 561, 564. sírok, ebből kettőben volt melléklet. Gyerek sírok: 554, 555, 556, 557, 558. Kettő üres, csontváz sem volt benne. A sírcsoport leggazdagabb mellékleteit tették viszont az 554, 558. gyerek sírokba. Valamennyi gyerek sír mély (80–120 cm). Az 559. és 565. sír csontjai annyira összetörték, ill. olyan kevés volt, hogy a nemét nem lehetett meghatározni. A férfi és női sírok elhelyezkedésére vonatkozóan ilyen kevés sírnál törvényszerűséget nem lehet megállapítani. Érdekes, hogy a sírcsoport szélén lévő két-két sír nő-férfi páros. Talán házaspároké (lásd 561–562, 563–564. sírok). A gyerek sírok pedig mind egymás mellett vannak a csoport közepén.

Mellékletek

A 12 sír közül összesen négyben volt melléklet, két női és két gyerek sírban. A gyerekek sírja volt a gazdagabb (554, 558. sírok). Mind a két gyereknek ezüstcsatos öve volt, rajta vaskés, ill. tűzkésztséget tartalmazó tarsoly. Csizmájukat ezüstcsatos szíj fogta össze s mind a kettő mellé tettek üvegedényt. Az egyik még két csontfésűt is kapott, de nem a hajában hordta, hanem tarsolyban vagy kézben tarthatta. A női viseletet már nehezebb rekonstruálni. Az egyik női sír, deréktól felfelé rabolt volt (560. sír), így csak a maradék vas és csontletek segítségével következtethetünk öltözetére. Ruháját ugyancsak kerek övcsattal fogta össze, de ez a csat vasból volt, bronz tűskével. Övén ő is hordott vaskést. Kétoldalas fésűje és csont tűtartója szintén valamilyen módon az övhöz kapcsolódott, mert a jobb combcsontnál kerültek elő. A másik nő (564. sír) ruhája különbözött a többiekétől. Nem volt öve, ruháját vállán két ruhatúval fogta össze s nyakában bronz gyöngyökből álló nyakláncot viselt.

²² Az antropológus kérdőjelesen férfinak határozta meg az 560. sír csontvázát (csak két láb van meg belőle), de mivel csontfésűje és tűtartója volt, valószínűbbnek tűnik, hogy nő lehetett.

¹⁶ ISTVÁNOVICS 1993, 91–146; KULCSÁR 1998, 20–22. Több kutató itt is a kereszténységhez próbálta kötni a tájollásbeli váltást.

¹⁷ A gazdagréti temető sok mindenben hasonlít a pátyi temetőre. Mindkét helyen eltérő a korábbi és későbbi csoport tájollása. A késői csoportnál nincsenek edények és új típusú, barbár leletanyag tűnik fel. Ugyanakkor a gazdagréti temetőben az új csoport a régi római temetőt folytatta s elég sok a római melléklet. Pátyon nincs római tárgy a külön sírcsoportba temetkező új népességnél. Lásd ZSIDI 1987, 45–62.

¹⁸ SZÖNYI 1977, 5–15.

¹⁹ KISS 1996; ILON 1999, 28–; GÁBOR 1998a, 131, 140; GÁBOR 1998, 113–130; BÓNA 1971, 5–; SZÓKE 1996, 30; ÓDOR 2001, 39–40. A 380–455 közötti teljes időszakra jellemző ez a tájollás. Az 5. sz. végére az egész Kárpát-medencében általánossá válik. Például gepidák a 6. sz. elején is így temetkeznek. Lásd B. TÓTH 1994, 287.

²⁰ Ugyanakkor elég sok az É-D tájollású idegen etnikumhoz köthető 4. sz. végi–5. sz. eleji sír is. Például az aquincumi temetőben a 4. sz. végén általánossá válik a K-Ny, néha Ny-K-i tájollás, ugyanakkor a legkésőbbi periódus sírjai É-D irányúak (lásd Bogdáni út), gyakran melléklet nélküliek, esetleg kézzelformált kerámiával vagy cikáda fibulával (polgárváros temetői). Lásd PÓCZY 1964, 55–; CSALLÁNY szerint a hunkorszakra az É-D-i tájollás a jellemző, pl. Hejőkeresztúr, Palkonya, Nyíregyháza, Csorna, Szekszárd, Kisterenye, Gyöngyösapáti, Szirmabesenyő. Lásd CSALLÁNY 1958, 83.

²¹ A császárkori germán népességre és a Marosszentanna-Csernyahov kultúrára a korábbi É-D tájollás után az 5. sz.-ban már a Ny-K-i tájollás a jellemző. Lásd BÓNA 1986a, 115, 126; B. TÓTH 1994, 287.

Általános jellemző, hogy a sírokból hiányzik a kerámia. Egyedül a bolygatott 559. sírban volt egy edénytálcát két töredéke, de ez rabolt sír volt (6. kép). Nem biztos, hogy eredetileg is a sírhoz tartoztak a töredékek, lehet, hogy a bolygatáskor kerültek bele. Üveg viszont két gyerek sírban is volt (554, 558. sírok).

A szokás, hogy nem tesznek étel-italt tartalmazó edényt a sírba, rítusbeli váltást jelent. Több más 4. sz. végi–5. sz.-i temetőben is megfigyelhető ez a változás. Például a Bp.-Gazdagréti temető 2. csoportjánál, Intercisa XXIII. temető-részénél, a Tiszadobi temető 2. csoportjánál, stb. Főleg viseleti tárgyak, ékszerek, néha szerszámok vannak itt a sírokból. Intercisán az egyik sírban a pátyihoz hasonló új típusú üvegmelléklet is jelentkezik. A pannoni temetők legkésőbbi, Valentinianus korában kezdődő és az 5. sz. elejéig tartó sírjaira is jellemző, hogy kevesebb az edény, de ezek a sírok az általános elszegényedés képét mutatják.²³ A Marosszentanna-Csernyahov kultúra temetőiben is a 4. sz. folyamán egyre kevesebb lesz a kerámia, az ékszerek viszont gazdagodnak. (Korábban a gótokra a sok kerámiaadás volt a jellemző.) Ezt a rítusbeli változást (a csontvázas temetkezésre való áttérést s tájolás váltást is) a gótoknál Bóna a kereszténységgel magyarázza.²⁴

Későbbi, az 5. sz. közepére, második felére tehető síroknál, sírcsoportoknál is megfigyelhető, hogy főleg ékszerek vannak s nincs kerámia (pl. Szekszárd-Palánk, Hács-Béndekpuszta). Az 5. sz. végi keleti germán temetőben Soponyán sincs edénymelléklet.²⁵ Ugyanakkor ellenkező esetre is van példa. Szép, besimított díszítésű korszó pl. Regölyben, Lébényben, Wien-Leopoldauban, Wien-Simmeringben, Epölön stb.

Pátyon a tájolás mellett az edénymelléklet hiánya a bizonyíték, hogy a korábbi 4. sz.-i korszakot, bögréket sírba tevő népesség után, egy új, más túlvilághittel rendelkező népesség temetkezett e külön csoportba.

A mellékletek között kell megemlíteni, hogy a sírokból – a bronzgyöngyöket kivéve – hiányoznak a jellegzetes késő római mellékletek (karperec, hagymafejes fibula stb.). A pannoni 5. sz.-i temetkezéseket nézve ez az ún. szabadbattyáni típusú temetkezéseknél figyelhető meg. E korszak sírjai máshol se épültek be teljesen a római temetőkbe, hanem elkülönülve kis csoportokban találhatók (pl. Adony, Győr, Pilismarót, Kesz-

hely-Fenekpuszta, Szekszárd-Palánk, Mözs). Ugyanakkor itt előfordulnak még a római téglasírok, amik már Pátyon nincsenek meg. E „szabadbattyáni” típusú temetkezéseket az Attila korszakra keltezik.²⁶ Ugyancsak nincs római melléklet pl. a 4–5. sz. fordulójára keltezett Kilimán-Felsőmajori kiscsoportos keleti gót temetőben, amit az első generációs barbár temetkezéssel magyaráz az ásató.²⁷ Pátyon a római mellékletek hiánya mindenképpen új népességet jelez.

A mellékletek között másik viseletbeli sajátosság a *fibulák hiánya*. Csak az 564. női sírban találunk két vállon ruhatűt, ami a fibula viseletet váltotta fel. Ugyanakkor hiányoznak az 5. sz. első felének jellegzetes fibulái (aláhajtott lábú, kis ékvéséses ill. lemezes fibulák). Messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le mégse a fibulák hiányából, ugyanis a négy mellékletes sír közül kettő gyerek volt s közülük csak az egyik biztosan lány (csontfésűk, 558. sír). Az 560. női sír pedig deréktól felfelé rabolt, tehát még lehetett a vállán fibula, csak nem maradt ránk. Az etnikum meghatározásában így sajnos ez a tény nem segít. A korszak barbár népei között a hunokra jellemző legkevésbé a fibula viselet. Magasan záródó, gombos ruhájukhoz csak övet hordtak. Ugyanakkor fésűt nem hordanak. A fésű viselet a germán népekre jellemző, akik övvel összefogott ruhájukhoz vállon fibulát is viseltek.

A kirabolt 7 sír közül nem tudjuk, melyikben lehetett még gazdag melléklet. Mindenesetre feltűnő, hogy van két, egymás melletti felnőtt (egy férfi, egy női) sír, melyeket nem raboltak ki, de melléklet sem volt bennük (561, 562. sírok). A mellékletadás hiánya a szegénységre vagy a keresztény hitre vezethető vissza. Ha ez egy családi sírcsoport, ahol néhány gyereket és nőt gazdag ezüst ékszerrel temettek el, a szegénységről nem lehet szó. A két sírt lehet, hogy azért nem rabolták ki, mert tudták, hogy nincs benne semmi értékes melléklet.

Üvegek: Két, gazdag, ezüst ékszerekkel ellátott gyerek sírba tettek üveget. Új típusú, mohazöld színű, rosszabbul kidolgozott (húzóadások és légbuborékok az üvegben), de tartósabb, vastagabb falú üvegedények ezek, mint amiket a 4. sz.-i pátyi temetőben találunk (8. kép 1–3).

²³ ISTVÁNOVICS 1993, 91–146; ZSIDI 1987, 45–82; SALAMON–BARKÓCZI 1973, 73–95; LÁNYI 1972: lazább rítusú temetők, pl. Intercisa, Budakeszi, Brigetio.

²⁴ Lásd 20. jegyzet.

²⁵ KISS 1995, 275–; BÓNA 1960, 165.

²⁶ SALAMON–BARKÓCZI 1978, 199–203. Felosztásuk csákvári és szabadbattyáni típusú temetőkre ma már nem aktuális. A csákvári temető újabb sírjainak feltárása során bebizonyosodott, hogy a temető az 5. sz. közepéig használatban volt. Lásd Nádorfi 1996, 96–99.

²⁷ SZÓKE 1996, 49–51.

Az 558. sírban csavart testű (kannelúras) üvegpalack és féltójas alakú üvegpohár együttes volt, a fej két oldalán (4. kép 1–2; 8. kép 1–2). Az 554.-ben pedig egy amfora alakú üvegedény, a jobb térdnél (3. kép 4; 8. kép 3).

A 4. sz. végi–5. sz. eleji sírok jellemző üvegedényei a hengeres, kannelúrázott testű, hosszú nyakú, kihajló peremű *üvegpalackok*. Általában féltójas alakú pohárral együtt fordulnak elő.²⁸ Pátyi edényünk a kisebbik változatot képviseli (magassága csak 17 cm). Érdekessége a peremkiképzése, ugyanis ferdén lehajló szája nem rontott, hanem kiöntőszerűen formázták meg. Ilyen peremkiképzést máshonnan Pannoniából egyelőre nem ismerünk. Egy hasonló van Mödlingben, formája más (gömbhasú palack), vele együtt féltójas alakú pohár, csontfésű, tükör, övcsat és fibulák.²⁹

Analógia: Méretét tekintve legközelebbi analógiáit Pilismarótról, Brigetio legkésőbbi temetőjéből, a Visegrád-gizellamajori kiserőd temetőjéből, Aquincumból, Intercisából és Carnuntumból ismerjük. A legtöbb Brigetioból származik, talán ott volt a műhely.³⁰ Kicsit kiugró vállkiképzése a nagyobb méretű csákvári, intercisai s szentendrei példányokra hasonlít. Ez utóbbiak egy részét valószínűleg a csákvári műhely gyártotta.³¹ Ez a palack forma, ilyen kivitelben a 380-as években tűnik fel Pannoniában s még az 5. sz. első felében is használják. A késő római üvegművesség jellegzetes terméke. A legutóbbi kutatások szerint csak az 5. sz. első harmadától jelenik meg, bár ez inkább a Barbaricumra vonatkozik.³²

A palackkal egy garnitúrában vannak a mohazöld, *féltójas alakú poharak*.

A forma legközelebbi analógiáit Csákváron, Intercisán, Pilismaróton, Brigetioban, Aquincumban, Szentendrén, Carnuntumban, Klosterneuburgban és Poetovióban találjuk meg.³³ A típus képettyes díszítéssel is gyakori.³⁴ Nemcsak temetőkben, hanem 5. sz.-i egyedi temetkezéseknél is előfordul (pl. Regöly). A Dunától É-ra is megtalálható, többnyire római táborokkal szemben (pl. Szob, Karancsság, Untersieben-

brunn). Másik elterjedési területe a Tisza-Körös-köze (pl. Tápe-Malajdok, Csongrád, Magyarhomorog, Tiszadob stb.).³⁵

A féltójas alakú poharaknak két csoportja található Pannoniában. Anyagukban s kivitelükben különböznek. Az első csoport a 340–380-as évek temetőire jellemző (pl. Ságvár, Dél-Pannonia). A második csoport, ahová pátyi poharaink is tartoznak, a 375/380-as években tűnik fel s az 5. sz. első felében is használják. Sötét vagy világos mohazöld színű. Vele egy sírban hengeres, díszítetlen vagy kannelúrázott testű üvegpalackok, nyakán üvegszál rátéttel díszített, gömbölyű, ill. gömbölyű, kannelúrázott testű palackok fordulnak elő.

Ezek a féltójas alakú poharak legnagyobb mennyiségben Pannoniában találhatók. A birodalom nyugati provinciáiban szórványosak, a Fekete-tenger vidékén viszont gyakoriak, főleg a kék pöttyös változat. Valószínű, hogy keleti hatásra, esetleg a Fekete-tenger mellékéről ide vándorolt kézművesek közvetítésével terjedtek el Pannoniában a 4. sz. végén.

A korsó és pohár melléklet jellemző a 4. sz.-i pannoniai temetők anyagára. Ez lehet üvegkorsó s pohár, kerámia korsó s pohár, valamint kerámia korsó és üvegpohár (kerámia pohár ritka a késő római temetőkben). Ezt a szokást régebben keresztény temetkezéssel hozták kapcsolatba, de széleskörű elterjedtsége bebizonyította, hogy csak az étel-ital mellékletadás legcélszerűbb edényformáit kell keresnünk e korsó-pohár párosítás mögött.

Ép üvegedények többnyire sírokban maradnak ránk. Tehetik a fejhez, akárcsak a mi két pátyi üvegünket (Csákvár 53. sír, Klosterneuburg 14. sír), de többnyire lábnál fordulnak elő (pl. Pilismarót, Brigetio, Klosterneuburg, Csákvár, Visegrád-Gizellamajor, Tiszadob stb.), sőt lehet a palack a fejnél s a pohár a lábnál (pl. Csákvár 41. sír) vagy mint Szentendrén (26. sír) és Visegrádon, az üvegpoharat a kerámia korsó szájára húzták. Egy temetőn belül is változhat az üvegek helye (pl. Csákvár, Klosterneuburg, Pilismarót). A pátyi temető késő római sírjaiban nagyon kevés

²⁸ BARKÓCZI 1988, 147–148, XXIX. 323–326; BARKÓCZI–SALAMON 1968, 29–31; LÁNYI 1972, Abb. 47. 6. tip. lh: Pilismarót, Tác, Intercisa.

²⁹ ANKE 1998, Taf. 12/5.

³⁰ BARKÓCZI 1988, XXIX. 324 (Pilismarót 4. sír) 147, 2. csoport. Hasonló méretű a XXIX. 326 is (Pilismarót, Poetovio), de teste nem kannelúrázott. Pereme kicsit ferdén lehajló, de nem annyira, mint a pátyié. Ez a 3. csoport a Borostyánkő-út környékén gyakori; GRÓF 1992, 133: Visegrád-Gizellamajor temetőjében nagyszámú üvegtárgy volt. Mind a kannelúrázott üvegpalack, mind a féltójas alakú pohár előfordul itt. Egyéb mellékletek közt a pátyihoz hasonlóan csontfésűk és kerek cipőcsatok is szerepelnek.

³¹ BARKÓCZI 1988, XXVIII. 323: Csákvár 41. sír, 6. sír és Intercisa. Ezek 27 cm magasak; MARÓTI–TOPÁL 1980, 8. t. 23. 1. t.

³² STUPPNER 1998, 215–232.

³³ BARKÓCZI 1988, 75–76, VII. 77–78, további irodalommal; SALAMON–BARKÓCZI 1971, 59–61, Abb. 17. 3–11; Nagy 1993, 3. kép, 2. III. t. 4: Aquincum Szőlő u., Kiscelli u., Emese u.; MARÓTI–TOPÁL 1980, 40. t. 1; NEUGEBAUER–MARESCHE–NEUGEBAUER 1986, 317–371: 6, 14. sír, Taf. 6. 1–2, 16. 2.

³⁴ BARKÓCZI 1988, Taf. XIV. 150; V. ŠARANOVIC–SVETEK 1986, T. II. 5, 8: Bononia, Ad Milliaria.

³⁵ SALAMON–BARKÓCZI 1968, 3. kép. 1, 3; 4. kép. 1–3; ISTVÁNOVICS 1993, Abb. 14. 3: Tiszadob 34. sír.

üveg volt, az is többnyire a páros temetkezéseknél. Ezeket az üvegeket ugyanúgy a lábhoz tették, ahogy a kerámiát. *A fejnél elhelyezett üvegek ismét csak rítusbeli változást jeleznek Pátyon.*

Férfi és női sírban egyaránt előfordul. A római tárgyakon kívül jellegzetes, új típusú mellékletekkel együtt tűnnek fel a 4. sz. utolsó harmadában: poliéder végződésű fülbevaló, aláhajtott lábú fibula, besimított és galléros peremű korszok, csontfésűk, vaskés, vascsat stb. Az 5. sz.-i sírokban már a pátyihoz hasonló kerek, csatrestre hajló tüskéjű ezüst csatok is vannak mellette (pl. Visegrád-Gizellamajor, Regöly stb.)

A pátyi sírokban már nem voltak római tárgyak üvegedényeink mellett. Valószínűleg egy későbbi korszak temetkezései, nem tehetők a 4–5. sz. fordulójára.

Pest megye pannoniái részén Pátyon kívül a szentendrei és Visegrád-Gizellamajori temetőben, valamint Százhalombattán ismerünk ilyen új típusú, mohazöld üvegeket.³⁶ A Duna túlsó partján Szobról került elő féltójas alakú pohár.³⁷

Egyedülálló forma az 554. sír *amfora alakú üvegedénye* (3. kép 4). Az amforák általában kétfülű, hegyesedő végű, nagy tárolóedények. Ezeket a kerámia edényeket utánozták néha üvegből is. Főleg az 1–2. sz., ill. a 4. sz. üvegművességére jellemzőek. Valamennyi ilyen üvegamfora import edény Pannoniában.³⁸ A 4. sz.-ban főleg keletről vagy Pannoniától délre lévő provinciákból kerülhetnek ide amforák. Ilyeneket ismerünk a 4. sz. 2. feléből Intercisából és Ságvárról. Fehér színűek, sötétkékek füllel. Egy másik késői csoport nagysága kétszer ekkora s testét fényezett vagy vésett díszítés borítja. Győr-Sopron megyéből és Keszthely-Fenekpusztáról kerültek elő példányaik.³⁹ A Pannoniában ismert üvegamforák ugyancsak mind kétfülűek. Egyetlenegy aquincumi darabnak nincs füle, de formája ennek sem hasonlít a pátyihoz.⁴⁰ Pátyi edényünk alja erősen szűkül s kis cseppalakú csúcsban végződik. Ilyen végződése több üveg amforának is van, köztük az intercisai, 4. sz.-i darabnak, de nyaka és pereme valamennyinek más.

A 4–6. sz.-i kerámia amforák között sem találunk pontos analógiát pátyi darabunkhoz.⁴¹

Kora római előzményként megemlíthető egy hasonló formájú, széles szájú, kiugró vállú, lefelé keskenyedő testű, de nem csúcsban végződő üvegpohár, mely Pula városának (Campus Martius) római temetőjéből került elő.⁴²

Edényünk egyedülálló darab. Anyaga s mohazöld színe alapján ugyanannak a késői, provinciális műhelynek a terméke lehet, mint a palack és a pohár.

Mind a három üvegedény római forma, késői, rosszabb, de tartósabb kivitelben. A késő római üvegművesség termékei, melyeket az 5. sz.-ban már ugyanúgy használtak a betelepült, hódító barbárok, mint az itt maradt, továbbélő provinciális lakosság.

A pannonniai üvegművesség legutolsó korszaka a 380-as években kezdődik és még az 5. sz. első felében is tart. Új vezető formák jelentkeznek, bár részben továbbélnék a korábbi típusok is. Az új formák közé tartoznak a fenti hengeres, kannelúrázott testű palackok és féltójas alakú poharak is. Folyamatosan továbbdolgozó 4. sz.-i műhelyekkel kell számolni, egészen az 5. sz. közepéig (pl. Brigetio, Csákvár, Poetovio, Tokod stb.)⁴³

A sírokba tett új mellékletek alapján ezeket az üvegedényeket a 4. sz. utolsó harmadától az 5. sz. közepéig gyártották. A legújabb kutatások időbeli különbséget állapítanak meg a féltójas alakú poharak és palackok feltűnése között. A Valentinianus utáni időkben jelennek meg először a poharak s főleg kékpetyes kivitelben az 5. sz. első felében használják őket. Egy periódussal később, csak az 5. sz. első harmadában jelennek meg a kannelúrázott testű palackok. Így ezeknek az üvegedényeknek a fő használati ideje az 5. sz. első harmada, első fele.⁴⁴ A továbbélő provinciális lakosság mellett a betelepülő barbárok is használták. Római temetőkön kívül, biztosan barbárokhoz köthető magányos temetkezésekben is megtaláljuk üvegeinket (lásd Regöly, Lébény, Untersiebenbrunn stb.) Használatuk tehát a hunkorszakban, az 5. sz. középső harmadában is bizonyítható még.⁴⁵

³⁶ MRT 7. kötet, 28/2, 27/6. lh.; GRÖF 1992, 130.

³⁷ MRT 9. kötet, 333, 26/32. lh.

³⁸ BARKÓCZI 1988, Taf. LXI. 528–534. Az amforánk alsó része az LXI. 531. számúhoz hasonlít leginkább (csak kisebb), ami 1–2. sz.-i sírból került elő Aquincumból.

³⁹ BARKÓCZI 1988, 210, LXI. 533–534, lh: Intercisa XV. temető 25. sír, Ságvár 89. sír, LXII. 535, lh.: Nagybarátfalu, Keszthely-Fenekpusztáról késői téglasírból, Csák Á. ásatásából. A sírban a lábhoz tették. Lásd KUZSINSZKY 1920, 73, 92. ábra.

⁴⁰ BENKŐ 1962, 121, XXII. 6a. 1.

⁴¹ BÖTTGER 1980, 431: amforák II. 2. tip. (370-es évektől a 6. sz.-ig) – a forma kicsit hasonló, de két füle s más pereme van.

⁴² MATIJAŠIĆ 1991, 49, Sl. 18, T. 24. 11: 63. sír.

⁴³ BARKÓCZI 1990, 166.

⁴⁴ TEJRAL 1997, 325, 339.

⁴⁵ Egyes tárgyak, melyek a 4–5. sz. fordulóján tűnnek fel sokkal tovább is használatban voltak, mint eddig gondoltuk. Például poliéder végződésű fülbevalókat találunk még a 6. sz.-ban is.

Csontfésűk

Pátyon két sírban találunk csontfésűt. Az 560. női sírban kétoldalas fésű töredék volt a halott jobb combcsontja alatt, csont tűtartóval együtt (5. kép 4). Az 558. gyerek sírban pedig egy kétoldalas és egy púposhátú fésű töredékei kerültek elő, bal oldalt, comb magasságban (4. kép 7–8). Egyik fésűt sem a viseletnek megfelelő helyre, a fejhez tették, mind a két esetben comb magasságban volt, jobb ill. bal oldalon. Vagy az övön hordott tarsolyban hordták, vagy a kezükben tartották.

A provinciális római temetőkben csak női és gyerek sírokba tesznek fésűt. A későbbi barbároknaál néha férfi sírban is van.⁴⁶ (A germán népek egy részénél a férfiak is hosszú haját viselték.)

Ezekben a temetőkben ill. barbár sírokban is az a szokás, hogy a púposhátú fésűket nem a fejhez teszik, hanem térd magasságban két láb közé, vagy láb mellé. Ezeket biztosan övről lelógó zacskóban hordták. A kétoldalas fésűket már többnyire a fej mellett találjuk, de lehetnek jobb vagy bal oldalt a kézben, ill. lábnál is.⁴⁷ Gazdagabb női sírokba szokták tenni vagy dupla temetkezésekhez.

Két fésűt szinte soha nem tettek egy sírba. A pátyi 558. gyerek sír s a gyereknél nincs kötött rítus, gyakran találunk szokatlan mellékleteket. Tápe-Szénteglaégetőn, gepida fennhatóságú területen, ismerünk még két darab kétoldalas fésűt, egy 5. sz. végi női sírban.⁴⁸

Kétoldalas fésű (4. kép 7; 5. kép 4). Mind a két pátyi fésű – akárcsak a többi, késő római pannoniai kétoldalas fésű – három lapból állt s négy szegecs fogta össze. A középső lapot fogazták s egy-egy keskenyebb csontpánttal fogták össze. Oldalsó kerete nem egyenes, hanem kicsit ívelt lezárású. Teljes hossza egyiknek sincs meg, csak a magasságuk. Az 558. sírban lévő a nagyobb, magassága 4 cm, hossza kb. 10–11 cm lehetett. Az 560. sír fésűje kisebb, magassága csak 3 cm, hossza kb. 9 cm. Az 558. sír kétoldalas fésűje valószínűleg díszítetlen volt. Középső merevítő lemezéből csak három kis töredék van meg, a lemez alsó s felső széléből, ezeken nincs díszítés.

Esetleg a lemez közepe, egy keskeny sávban még lehetett díszített.⁴⁹

A másik fésű, az 560. sírban pontkörökkel díszített. Érdekessége, hogy mind a két oldalon, tehát elő és hátlapján egyaránt kétsoros pontkörös díszítés látható. (Oldalsó lezárása ennek is valószínűleg ívelt, mint a többi pontkörös díszítésű fésűé Pannoniában.)

A pontkörös díszítés a legkedveltebb motívum a római csonttárgyakon. Nemcsak a fésűkön, hanem pl. a csont karpereceken, dobókockákon stb. is szerepel. A korábbi fém tárgyak poncolását utánozzák vele, akárcsak a csont ékszerekkel pótolják a drágább fém ékszereket.⁵⁰ Valamennyi fésűformán gyakori motívum. A kétoldalas fésűkön általában egy sorban találunk nagyobb pontköröket (pl. Szöny, Óbuda, Csákvár, Intercisa, Győr, Deutschaltenburg, Pécs-Málm, Klosterneuburg, Mauer an der Url stb.). Visegrád-Gizellamajorban hármas csoportokba rendezett pontkörös díszítés van.⁵¹ A púposhátú és félköríves, valamint háromszögletes fogójú fésűknél a fogólap szegélyét díszíthetik pontkörök (pl. Intercisa, Leánybarlang, Szöny, Csákvár, Tokod) vagy középen vannak csoportokba rendezve (pl. Szöny, Almásfüzitő, Lébény, Visegrád-Gizellamajor).⁵²

A pátyi fésűhöz hasonló díszítés – két sorban apró pontkör – nincs jelenleg a pannoniai fésűk között. Az óbudai s egyik csákvári kétoldalas fésűn szintén két sorban vannak a kisebb pontkörök, de közte egy-egy nagyobb pontkör is látható. Moesiából van viszont egy kétoldalas fésű töredék, melyen a miénkhez hasonló, kétsoros pontkör díszítés látható.⁵³ A pontkörös díszítés alkalmazása a római birodalmon belül általános, attól keletre ritka (pl. Tiszaeszlár, Tiszatardos).

A kétsoros sűrűfésű ábrázolása görög váza-kepeken tűnik fel először. Római forma és római technikával készült. A szvébek, bajorok, alemanok, frankok, gepidák csak a birodalom szom-

⁴⁶ A késő római csontfésűket Bíró Mária dolgozta fel kandidátusi disszertációjában, lásd Bíró 1994, 35–39, Katalógus 93–97, ill. több cikkében, lásd Bíró, 2000, 167–182; uő. 2002 (előkészületben).

⁴⁷ Bíró 2002; Kézben vagy tarsolyban hordott kétoldalas fésűhöz legújabb párhuzamok pl. Sióagárd 4. sír, Mözs-Icsey-dűlő 6., 8. sír. Lásd ÓDOR 2001, 41.

⁴⁸ B. Tóth 1994, 285–303, 658. sír, tájolása Ny–K, medencénél vascsat, kerek, ráhajló tüskével. 3. kép, 14.

⁴⁹ Bíró 1994, Pl. XXXVII–XLI. Díszítetlen vagy bekarcolt átlós vonalakkal díszített fésűk.

⁵⁰ Pontkörös díszítés késő római hagymafejes fibulákon: Lányi 1972, Abb. 50. 12–22, bronz és csontkarpereceken: Lányi 1972, Abb. 59. 20–23, Abb. 61. 23–28; csont dobókockákon: Bíró 1994, Pl. LXXVII–LXXVII. 639–667; Visegrád-Gizellamajor erőd É-i falánál, ill. 93/1. sír (Gróf P. szóbeli közlése).

⁵¹ Bíró 1994, Pl. XLII. 406, 408; NEUGEBAUER–MARESCHE–NEUGEBAUER 1986, 13. és 17. sír (szvéb-markomann foederatik); POLLAK 1988, 159–201; GRÓF 1992, 129–133, VII. t.

⁵² Bíró 1994, XLIV–XLVIII; Visegrád-Gizellamajor erőd É-i szárny.

⁵³ Bíró 1994, LXLII. 408; PETKOVIĆ 1995, III/10, lh: Milutinovac, Kat. 51.

szédságában vették át.⁵⁴ Pannoniában a kétoldalas csontfésű a 4. sz. végi késő római temetőkben tűnik fel, majd az egész 5. sz.-ban kedvelt forma marad.⁵⁵ Általában a foederatihoz kötött 4. sz. végi-5. sz. eleji leletanyag része (Wien-Leopoldau, Pécs-Málom, Csővár stb.).⁵⁶ Az 5. sz. első felének, közepének sírjaira is jellemző (Csorna, Letkés, Mözs, Sióagárd stb.), az 5. sz. második felében ritkább. Kiss Attila szerint a keleti-gótoknál csak 1–2 db van (pl. Csákberény), távozásuk után lesz megint gyakori a volt Pannonia területén a fésű használata (lásd Hács-Béndekpuszta, Keszthely-Fenekpuszta, Kapolcs, Soponya, Dombóvár, Intercisa).⁵⁷

A 4. sz. végétől, de főleg az 5. sz. első felében Morva területen és Alsó-Ausztriában is elterjed.⁵⁸ A gepidák csak ilyen fésű formát használnak. A 6. sz.-ban a langobárdoknál szintén előfordul a római provinciális továbbélő lakosságtól átvett kétoldalas csontfésű (egyébként a keskenyebb, egyoldalas fésűt használják).⁵⁹ A 6–7. sz.-i Keszthely kultúra temetőiben is találunk még kétoldalas fésűt.⁶⁰

A kétoldalas csontfésű használói között, Pannoniában elsősorban kevert, továbbélő provinciális lakosságot ill. új germán eredetű népesítést találunk. Pannonián kívül leginkább a gepida területre jellemző, egy generációval később. A nyugati és keleti provinciákban (Pontus vidék)

kb. egyforma mennyiségben fordul elő ez a fésű típus.⁶¹

*Félköríves fogójú csontfésű állat ábrázolással.*⁶² Pátyon az 558. sír egyik fésűje „púposhátú”, félköríves fogójú (4. kép 8). Háromrétegű, de öt lapból állt. Középső fogazott lapját felül kétoldalt félköríves fedőlapok fogják közre, alatta kétoldalas merevítő, mint a kétsoros fésűknél. Nagyon töredékes. Fogólapján három szegecs volt, merevítő lemezén kettő szegecs helye van meg, valószínűleg ezen is a szokásos négy szegecs lehetett. Fogólapjának egyetlen kis előlapi töredékén bekarcolt ívelt vonalakból álló minta részlete maradt meg, sűrű vonalkázásokkal kitöltve. Hasonló motívum s térkitöltő elem az állatábrázolásos fésűkön figyelhető meg. A miénken esetleg egy állat lába lehetett.⁶³ A fogólapon nincs külön keretelés se alul, se a szélén. Ilyen, keretelés nélküli az egyik intercisai, kecskeábrázolásos fésű.⁶⁴ Merevítő lapjának kis töredékein nem látszik díszítés, csak a lap alsó, vízszintes vonallal történő keretelése.

A pátyi telep egy késői gödréből, melyet római kőépületbe ástak bele, már 1983-ban előkerült egy másik állatalakos, félköríves fogójú csontfésű (7. kép b).⁶⁵ Szintén öt lapból állt, sokkal jobb megtartású anyagból. Poncolt, állatalakos, hullámvonal díszítéssel. Fogójának előoldalán bálnaábrázolás, belül apró vonalkázással kitöltve. Hátoldala üres. Keretelése egy összefüggő s egy szaggatott vonal. Ilyen, poncolási technikát utánzó szaggatott vonalak keretként több állatalakos fésűn is megtalálhatók: Csákvár, madáralakos fésű, intercisai egyik állatalakos fésű, marosvásárhelyi nyulat(?) ábrázoló fésű, a medgyesi s a maroslekenicei kecske(?) ábrázolásos fésűk s egy madarábrázolásos, gomolavai fésű.⁶⁶ Ilyen keretelést állatábrázolás nélküli félköríves fogójú fésűkön is találunk (pl. Almásfüzitő, Nagytétény).⁶⁷ Az állatok belsejét többnyire térkitöltő elemekkel bepontozzák, vonalkázzák stb. A pátyi bálnát díszítő apró vonalak máshol nem jellemzők. Intercisán és Medgyesen pontkörös (cseppalakú) térkitöltő elemek vannak, Marosvásárhelyen és Gomolaván ritkább,

⁵⁴ VÁGÓ-BÓNA 1976, 198–200.

⁵⁵ BIRÓ 1994, 127.

⁵⁶ BIERBAUER 1980, 131–140. Bierbauer gyűjtötte össze a 4–5. sz. fordulójára keltezhető, keleti germánokhoz kapcsolható fésűket. Ez az általa Villafontana horizontnak nevezett korszak. Pl. Untersiebenbrunn, Kerč stb. Lásd Abb. 14. A Marosszentanna-Csernyahov kultúra késői fázisában található fésűket is felsorolja, pl. Kosanowo, Tirsor, Independenta, Gavrilovka, Marosszentanna, Čana; NAGY 1993, 95–102 (5. sz. eleji foederati) 2. sír (pontkörös díszítés, ovális vascattal, Ny–K tájolás).

⁵⁷ 5. sz.-i elterjedését Kiss Attila gyűjtötte össze: KISS 1981, 204–205, jegyzetek 53–73, lelőhelyek: Báticaszék, Bešenov 2. sír (Zsitvabesenyo), Csővár, Hács-Béndekpuszta 4, 13, 18. sírok, Jobbágyi Petőfi u. 6, Kapolcs 1. sír, Keszthely-Fenekpuszta 1977. XVII. szelvé. 10. sír, Kapušany (Kapi), Kisterenye, Košice (Kassa), Környe 1974, Letkés-Kertészföldek, Levice (Léva)-Alsórétek, 5. sír, Mohács-Jersei u. 3. sír, Bački-Monoštor (Bodrog-Monostorszeg-Bácsmonostor)-téglaágyár, Mözs, Pilismarót 19. sír, Šarovce (Nagysáror-Makóca domb) 5/1955, 9/1955, 17/1955. sírok, Szöny; ÓDOR 2001, 40: Sióagárd 4. sír, Szekszárd-Palánk 219. sír, Mözs-Icsey dűlő: 6, 7, 8, 21. sírok, Kővágószőlős 1, 6. sírok, Pécs-Málom 2, 5. sírok.

⁵⁸ Tejral a D1–D2 periódus jellemző leleteként sorolja fel, lásd TEJRAL 1997, Abb. 9, Abb. 21; TEJRAL 1986, 376, Obr. 29. 3, 41. 4, 43. 17 – kétoldalas, 320, Obr. 4. 16, 7. 10, 12, 14, 23. 11, 29. 1–2, 30. 8, 35. 2 – púposhátú; KALTOFEN 1984.

⁵⁹ CSEH 1990, 31, 18. lista, XVIII. térkép.

⁶⁰ MÜLLER 1999, 166.

⁶¹ BIRÓ 2000, 181.

⁶² BIRÓ M. feldolgozásában félköríves fogójú fésűnek nevezi, elkülönítve a más szerkezetű s díszítésű, főleg erdélyi területre jellemző púposhátú fésűktől. Lásd 1994, 38–39.

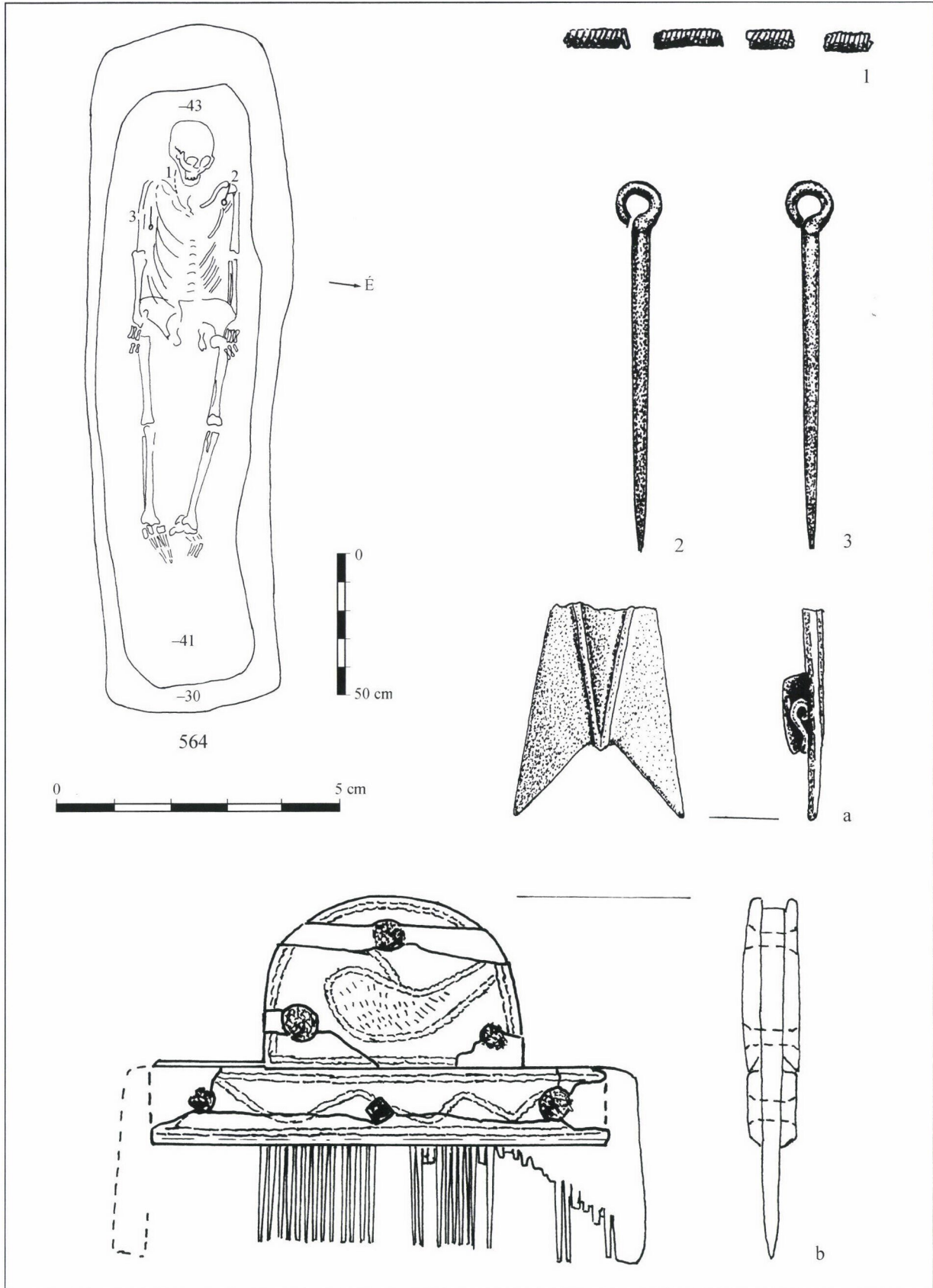
⁶³ SALAMON 1976, 47–, Taf. 32. 1 (Marosvásárhely).

⁶⁴ SALAMON 1976, 30. 2.

⁶⁵ OTTOMÁNYI-GABLER 1985, 214, 241, XXX. 13.

⁶⁶ BIRÓ 2000, 173–174, Abb. 3, 7; SALAMON 1976, Taf. 31. 1, 32. 1, 33. 1, 33. 2.

⁶⁷ SALAMON 1976, Taf. 31. 1, 32. 1, 33. 1–2; SALAMON 1976a, 207–215, 22. jegyzet; BIRÓ 2002. 127. katalógus szám.

7. kép, 1-3: 564. sír mellékletei. a) Szórvány cikáda fibula, b) állatábrázolásos fésű a pátyi telepről

Abb. 7, 1-3: Beigaben von Grab 564

a) Zikadenfibel-Streufund b) Kamm mit Tierdarstellung aus der Siedlung von Páty

8. kép, 1-2. 558. sír, üvegpohár és palack; 3. 554. sír, amfora alakú üveg
 Abb. 8, 1-2: Glasbecher und -flasche aus Grab 558; 3: amphorenförmiges Glas aus Grab 554

szabályos vonalkázás. Nincs belső díszítés a csákvári madárnál s a maroslekencei kecskénél. Pátyi fésűnk merevítő lapján hullámvonal díszítés látható, ugyancsak poncolást utánzó kettős, szaggatott vonallal keretezve. Hasonlót az egyik intercisai s a gomolavai fésűn láthatunk ill. állatábrázolás nélküli, félköríves fogójú fésűk merevítő lapján, pl. Csákváron, Intercisában, Nagytétényben, Százhalombattán és Bp.-Gazdagrét.⁶⁸

Az állatábrázolásos fésű egy külön csoportot alkot a félköríves fogójú fésűkön belül. Készítési technikájuk ugyanolyan (öt lapból állnak). Ezekre a kész fésűkre valószínűleg utólag karcolták rá az állatalakokat. Az egyik intercisai fésűn látszik, hogy az állatábrázolás túlnyúlik a kereten, a marosvásárhelyi állat lába is lelóg a merevítőlapra.⁶⁹ Pátyon a bálna farka nyúlik túl a kereten. A csákvári fésűn lévő madár pedig aránytalanul kicsi a rendelkezésre álló térhez képest.

Az erdélyi és intercisai példányokon ugró vagy megtorpanó állatokat láthatunk. Marosvásárhelyen nyúl, Medgyesen és Maroslekencén kecske, Intercisán pedig talán kecske és egy ló. A pátyi 558. sír töredékes fésűjén is valószínűleg egy ilyen állat lábai lehetnek, belül apró vonalkázással kitöltve. Hosszú csőrű madarat láthatunk a csákvári s a gomolavai példányon. A pátyi telep fésűjének bálna ábrázolása jelenleg egyedülálló.⁷⁰

Állatábrázolás római tárgyakon is megfigyelhető, pl. terra sigillata, csatok, veretek, reliefek stb. A keleti szteppékről hozott fémművességnek is kedvelt motívumai az állatok (de nem a kecske, a nyúl meg a bálna). A fésűk állatai nem hasonlítanak a germán állatstílusra, inkább karikatúraszerűen, egy-egy vonallal ábrázolják őket. A késő római stílusban készült tárgyakon a futó kutya, galoppozó ló motívumok láthatók. A térkitöltőként alkalmazott pontkörök (csepddíszítés) is feltűnnek késő római vereteken.⁷¹

A félköríves fogójú fésűforma eredete sokáig vitatott volt. A Pontus vidék görög-római városaiban találunk ilyen formát. Innen vehették át a Marosszentanna-Csernyahov kultúra hordozói. Sokáig gótnak tartották, mert a legelső példányok az erdélyi gót temetőkből kerültek elő:

Marosvásárhely, Maroslekence, Medgyes. Azóta több van a provinciából, mint gót területről: Intercisából két db, Csákvárról, Pátyról 2–2 db, s Gomolavából (Hrtkovaca) 1 db.⁷² Az erdélyi példányok egymáshoz közel kerültek elő, hasonló korú gót, gepida temetőkből. Talán egy római szállítmány részei. A pátyi, csákvári és intercisai darabok területileg szintén elég közel esnek egymáshoz, sokkal távolabbról származik viszont a gomolavai példány.

A félköríves fogójú fésű, poncolt díszítéssel, a legjellemzőbb fésűformája a pannoniai lakoságnak. A poncolt díszítésű példányok főleg a limes mentén vagy annak közelében terjedtek el. Nem elszórtan találhatók a provinciában, hanem egy-egy településre koncentrálódva. Pl. Szöny, Nagytétény, Páty, Intercisa, Csákvár (Tác). Valószínűleg helyben gyárthatták őket, vagy esetleg a nagytétényi és pátyi példányokat Aquincumból szállították. Állatalakos fésű a provincián kívül keletre csak három ismert, gót területről. Ezek, tekintve egymáshoz közeli lelőhelyüket s hasonlóságukat az intercisai példányokhoz, talán Intercisából kerültek a gótokhoz. A mai Szlovákia területére is eljutottak, valószínűleg római kereskedők útján, a félköríves fogójú fésűk. Állatábrázolás viszont csak egy távolabbi, lengyelországi példányon van. Lelelőhelye Vrbov s talán ugró nyúlat ábrázol.⁷³ Nyugat felé csak két állatalakos fésűről tudunk: Wien-Leopoldau (gótérem emlékeztető állat), Freiburg (szarvas?). Formájuk és szerkezetük különbözik a pannoniai példányoktól.⁷⁴

A félköríves fogójú, poncolt fésűk se a nyugati se a keleti provinciákra nem jellemzők s a barbaricumban is csak az erdélyi kisebb csoport van. Egyértelműen pannoniai fésű típus, helyi római kézműipar terméke. Lemezes fibulákkal együtt keleti germán sírokban is feltűnik.

A fésű divatja keletről terjed el a 4. sz.-ban. A keleti tartományokban már a 2. sz. óta a halotti kultusz része. Pannoniában a csontfésűket régen a germán betelepítés bizonyítékainak tartották. Főleg azért, mert korábban kerültek elő a gót temetőkből, mint a provinciában. A kutatás azóta kimutatta, hogy helyi pannoniai műhelyek termékei. Pannoniában mennyiségileg kiemelkedően több fésű van, mint más provinciákban,

⁶⁸ SALAMON 1976, Taf. 30. 2. (3. épületből); ZSIDI 1987, 116. sír; Százhalombatta déli temető 112. sír, lásd TOPÁL 1981, XXXVIII. 112.

⁶⁹ SALAMON 1976, 32. 1.

⁷⁰ Nagy testű tengeri emlős, bálna, vagy delfin, de a delfin feje hosszúkásabb.

⁷¹ VÁGÓ-BÓNA 1976, 198.

⁷² Salamon Á. említ egy publikálatlan állatalakos töredéket Brigetióból, de ez Bíró M. brigetiói csontanyagot közlő publikációjában nem szerepel.

⁷³ PIETA 1991, 367–387, Fig. 2. 29–31: púposhátú csontfésűk. A 2. 31-en bekarcolt állatalak, törött. – lh: Vrbov (Lengyelország).

⁷⁴ BÍRÓ 2002; POLLAK 1980, Taf. 1981. 1: háromszögletes fogójú fésű.

ill. a barbaricumai germán népeknél. Pannonia csontipara egyéb csonttárgyak tekintetében is kiemelkedő. A fésűk elterjedési területe egy Szőny, Szentendre, Tác által határolt háromszög ill. a limes mentén Intercisa és Szekszárd közti szakasz és délen a Duna és Száva torkolat vidéke.⁷⁵ Máshonnan csak 1–1 db ismert, pl. Carnuntum, Győr, Sopron, Poetovio stb.

Az 5. sz.-ban szlovákiai temetőekben is megjelenik a szokásos kísérő leletekkel (oktaéderes fülbevaló, kerek csat ráhajló tuskéval stb.). Alsó-ausztriai germán telepeken s sírokban is feltűnik.⁷⁶ Az erdélyi gót s gepida temetőkre is jellemző.⁷⁷

Pannoniában a csontfésűk mind a négy formája megtalálható: kétoldalas, félköríves fogójú, púposhátú, háromszögletes fogójú. Sőt a félköríves fogójú öt lapból álló fésű csak Pannoniára jellemző (ill. Erdélyben van 3 db). A barbaricumai népekre általában csak egy-egy típus a jellemző: gepidáknál kétoldalas, gótoknál púposhátú, rajnai germánoknál háromszögletes fogójú.

A csontfésűk nagyszámban a 4. sz. utolsó harmadában jelennek meg s az 5. sz. közepéig jelen vannak a provincia romanizált lakosságának temetőiben. Használatukat a barbár nők is átveszik, gyakran találjuk más római melléklet nélkül is. A különböző típusú fésűket egyidőben használják, pl. Csákváron, Szőnyben, Visegrádon mind a három típust, Intercisán és Pátyon a kétoldalas és félköríves fejtűt. Az 5. sz.-i nem római temetkezésekre általában csak egy fésű jellemző, pl. Pécs-Málom, Mözs. A gepidáknál már csak akkor tűnik fel a kétoldalas fésű, az 5. sz. közepén, amikor a pannoniai temetők lezárultak.

Helyi római műhelyek készítették e fésűket, helyi nyersanyagból. Fésűkészítésre a ló vagy szarvas combcsontja a legmegfelelőbb.⁷⁸ A megrendelő asszonyok igényeinek megfelelően más-más formájú fésűket készítettek. Az egyes műhelyek helyi jellegzetességeit is meg lehet figyelni. A fésűgyártás virágkorában bronzszegeccsel erősítették össze s vassal javították. Műhely lehe-

tett minden nagyobb helyen (pl. Szőny, Csákvár, Intercisa, Aquincum, Gorsium, Tokod stb.). A provincia feladása után ez a gazdag csontipar lassan megszűnik, néhány műhely az 5. sz. közepéig még dolgozik a barbárok szolgálatában.

Bár római műhelyek gyártották, de valamennyi sírban, ahol feltűnik van valami más barbár, korábbi római temetőben nem használatos tárgy is. Így valószínű, hogy a fésűhasználat elterjedése a 4. sz. végén idegen hatással magyarázható. Limes mentén letelepített katonák és családjaik terjeszthették el a szokást a limes mögötti részekben is. Az a kevert népesség, amely használta, több összetevőből állt: provinciális római lakosság, gótok, talán gepidák s a nyugati germán hatás is megfigyelhető a háromszögletes fejtű fésűknél (markomannok). Egyes népek viszont soha nem használják. Így a hun viseletre egyáltalán nem jellemző. A hunok elől menekülő germán népek hozták keletről a divatot. Elterjesztése kapcsolatba hozható esetleg Alatheus-Saphrac népével, a Marosszentanna-Csernyahov kultúra hunok elől menekülő gótjaival vagy a markomann betelepítéssel a 4. sz. végén (Fritigil királynő). *Római provinciális gyártmány, de keleti, germán hatásra terjed el, majd divat lesz belőle az 5. sz.-ra.* Ezt támasztja alá, hogy csak ott vannak fésűk, ahol valami más új szokás vagy melléklet is található.

Pest megye pannoniai részén késő római táborokban s kiserődökben, ill. a mellettük lévő temetőben (Leányfalu, Szentendre, Százhalombatta, Visegrád-Gizellamajor) valamint a 4–5. sz. fordulójáig lakott római villákban (Pomáz-Zdrávljak és Lugi dűlő, Páty), s villák melletti temetőben kerültek elő csontfésűk (néha már használaton kívüli köépületbe beleásott gödörből, lásd Páty).

Kétoldalas, különböző díszítésű (futókutya motívum, kazettás, pontkörös díszítés stb.) fésűket a szentendrei temetőből, a Visegrád-Gizellamajori temetőből s Pomázról ismerünk, illetve a leányfalui őrtoronyban volt még egy. Szentendrén rabolt, többnyi re kőládasírokban fordulnak elő, nőknél vagy gyerekeknél. Az egyik sírban aláhajtott lábú fibulapár volt a fésű mellett, egy másikban tűzkészesség.⁷⁹ A temető néhány sírjában egyéb új melléklet is volt, pl. poliéder végződésű hajtű, aláhajtott lábú fibula, mohazöld üvegedény. Pomázon nem sírban, hanem egy késő római kort is megélt villában szór-

⁷⁵ BÍRÓ 2002; PETKOVIĆ 1995, Karta 1–5.

⁷⁶ POLLAK 1980, Wien-Leopoldau (Taf. 165, 170, 198), Wien-Aspern (Taf. 155–156), Straning (Taf. 149, 151), Ravensbach (Taf. 96), Poysdorf (Taf. 93), Oberleis (Taf. 81); STADLER 1981, 139–182, Abb. 6. 1; lásd még 49. jegyz.; TEJRAL 1997, Abb. 7–9, 12–14, 18–21, 25, 28.

⁷⁷ TOČIK 1962, 191. obr. 3. 2: XI. sír (Bešenov); WERNER 1959, 430, Abb. 7: Bački Monoštor; MARINESCU-GAIU 1989, 130, Abb. 4. 5; DIACONU 1965, Púposhátú: CXXXI. 10, CXXVII. 8, CXXIII. 6, CIV. 10, XCI. 2, LXXXV. 2.

⁷⁸ A fésű készítés nyersanyagáról, szerszámairól lásd HERVAI 1984, 337–345, 1. kép.

⁷⁹ MARÓTI-TOPÁL 1980, 30. sír (futókutya motívum, tűzkő, vas, kőláda), 63. sír (kőláda, kazettás és pontkörös díszítés, fibulapár, üveg és mécses tör.), 90–91. sír (földsí, két nő, egyik jobb kezében fésű, két vállán aláhajtott lábú fibulapár).

ványként került elő kétoldalas, pontkörökkel díszített csontfésű. A villa mellett 4. sz.-i temető s 5. sz.-i sír is volt, vas lándzsaheggyel és simított bikónikus bögrével.⁸⁰ Leányfalun a késő római 4–5. sz.-i kiserődben találták a kétoldalas csontfésű merevítő lapját, bekarcolt félkörös díszítéssel.⁸¹ A Visegrád-Gizellamajori 4–5. sz.-i erődben, ill. temetőjében kétoldalas, félköríves fogójú s háromszögletes fejű, pontkörökkel díszített fésűk kerültek elő. Az egyik háromszögletes fogójú, állatfejekkel díszített.⁸² Félköríves fogójú, poncolt díszítésű fésű a pátyi mellett még Százhalombatta déli temetőjéből ismert. A 112. sírban lévő fésű peremén ugyanolyan cikk-cakk díszítés látható, mint a szőnyi és csákvári példányokon.⁸³

Pomázon egy másik villában csonttűvel együtt volt még egy háromszögletes fogójú fésű. Ez a típus a Rajnától északra élő nyugati-germánoknál gyakori, bár pontkörös díszítésük már a birodalmon belüli leletekre jellemző. Talán markomann hatásról beszélhetünk e pomázi fésűvel kapcsolatban. Visegrádon s a közelben Komárom megyében (Leánybarlang) van még hasonló formájú és díszítésű fésű.⁸⁴

Csatok, illetve veretek

Pátyon három sír halottja viselt övet. Az 554. és 558. gyerek, valamint az 560. sírban lévő nő. Szíjszorító lemez, valamint a csat övre erősítését szolgáló szegecs csak az 558. sírban volt.

Csizmáját ezüst csatos szíjjal két gyerek (554, 558) fogta össze.

E három halott közül kettő biztosan nő, ill. kislány volt, a másik gyerek sír neme kérdéses (554).

Csatok

Pátyon három sírban volt csat. Az 554. és 558. gyerek sírban ezüst öv és csizmacsatok. Az 560. női sírban vas övcsat. Mind a három csat kerek – a vascsat nagyobb és töredékes – s a tuskéjük ráhajlott a csattestre (a vascsatnak bronztuskéje volt).

Ezüst csatok: (3. kép 3, 5; 4. kép 3, 6). Kerek, egyik oldalon megvastagodó testű csatok, csattestre hajló tuskéval. A csizmaszíj csatok a legkisebbek, átm.: kb. 1–1,4 cm. Az övcsatok valamivel nagyobbak, átm.: 1,6–1,8 cm. Az 558. sír

övcsatja azon az oldalon, ahol a tüske kapcsolódik hozzá egyenes, kicsit D alakú. Ez más, hasonló korú övcsatra is jellemző.

Az 558. sírban mind a két csathoz volt szíjszorító is. A csizmacsaté kis téglalap alakú veret, amely egy keskeny, kb. 1 mm vastagságú szíjat foghatott be (4. kép 6). Az övcsathoz egy majdnem kerek fejű, kis alátéttel rendelkező szegecs csatlakozott, mely egy vastagabb (kb. 2 mm) övhöz erősítette a csatot (4. kép 3). Mind a kettő jellemző forma a hunkori csatoknál. Sőt gyakori, hogy egy sírban találjuk meg, a pátyihoz hasonlóan, a téglalap alakú és kerek típust is (pl. Kistokaj, Lengyeltóti).⁸⁵

Övcsatot a késő római férfi sírokban is találunk, de más formájúakat.⁸⁶ Nők viszont nem hordtak a rómaiaknál övet. Ez a viseletváltás az életmódváltással állt kapcsolatban. A keleti pásztorkodó, nomád népeknél az asszonyok viseletéhez, a férfiakéhoz hasonlóan, hozzátartozott az öv s az övről lelógó szerszámok (kés, tűzkészesség stb.). Mindkét nem nadrágban járt, hasonló módon szíjazták össze bokájuk felett a csizmaszárat s derekukon az övet is.⁸⁷

A csizmaszíj csatokat a lábukon viselt puha anyagú csizma összefogására szolgáló szíjakra tették, térdnél és bokánál vagy csak az egyik helyen. Ezt a viseletet már Priskos is leírta. Sírleletek is igazolják a viseletét, lásd in situ Laa an der Thaya, 2. sír, Lébény, Lengyeltóti stb. A barbár fejedelmek átvették a díszes csizmaviseletet a császártól ill. a perzsa királyoktól. Az 5. sz.-ban Közép-Ázsiától az Atlanti-óceánig vannak ilyen díszes, kerek vagy ovális csizmacsatok és övcsatok, csattestre hajló tuskéval. A keleti viseletre jellemző. A forma 5. sz.-i, de 4. sz.-i római előzményekből fejlődött ki. Késő antik műhelyek gyártották, de a germánok s keleti nomádok viselték.⁸⁸

Ez a kerek csat, csattestre hajló tuskéval a tipikus ún. hunkori csatforma, mely a 4. sz.-i római

⁸⁰ MRT 7. kötet, 23. 3. lh. (Zdravlyák) 183–184.

⁸¹ SOPRONI 1978, Taf. 70. 2. (csontfurulya, besimított kerámia).

⁸² GRÓF 1992, 129–133, VII. t. ill. Gróf P. szíves szóbeli közlése.

⁸³ Százhalombattához lásd 64. jegyz.; BÍRÓ 1994, 434.

⁸⁴ MRT 7. kötet, 23. 13. lh.; MRT 5. kötet, 303, 18. 6. lh.; BÍRÓ 1994, XLVII/424.

⁸⁵ BÓNA 1993, 51, 248, pl. Kistokaj, Lengyeltóti, 40. 1. kép, 40. 4–5. kép, XXII. t. A csömöri és nagybaktai cikádás sírban hasonló kerek csatok és szögecskék vannak; TEJRAL 1986, Obr. 30. 6–7, 11–12: Oberleisberg, téglalap alakú lemezzel, Obr. 25. 2: Wien-Mödling (téglalap alakú, vele együtt féltőjás alakú pohár); KOROŠEC 1983, 84–, Taf. 4. 3, 23. jegyzet: kerek szegecs díszített fejű, a temetőben még csontfésű és kerek csatok.

⁸⁶ LÁNYI 1972, Abb. 52. 1, 29, 30, 32. A késő római csatok között is van kerek ill. D alakú, melyek formailag hasonlóak, de a tüske soha nem hajlik rá a csattestre.

⁸⁷ BÓNA 1993, 144. Ez főleg az alánokra jellemző.

⁸⁸ PRISKOS, Fragmente 8; lásd ANKE 1998, 142–143; Pátyon mind a két sírban csak egy darab ezüst csat volt a lábnál. Lehet, hogy sírbontáskor vészett el a másik kettő. (Érdekes módon máshol is előfordul, hogy csak egy cipőcsat van, pl. Kistokaj.)

sírokban még nincs. Az ékköves aranycsatok elterjedési területe összhangban van a hun korszak települési viszonyaival.⁸⁹ Nemcsak a hunok használták azonban, hanem a velük együtt jött, ill. itt talált egyéb népcsoportok, gótok, alánok, szvébek, gepidák is. Nem lehet egy néphez, csak egy korszakhoz, az 5. sz. első feléhez, középhez kötni.

A fejedelmek s a katonai arisztokrácia csatjai aranyból készültek, ékkő berakással.⁹⁰ A kisebb katonai vezetők és családjuk ezüst csatot kapott. Ezek elterjedési területe nagyobb, s már az 5. sz. eleji sírokban is feltűnnek.⁹¹ A szegényebbeké bronzból vagy vasból készült. A hun birodalomban betöltött ranggal és méltósággal függött össze a csatok kivitele, anyaga, mérete és száma. A hun viselet egységét bizonyítja a Kaukázustól Hispániáig ill. Afrikáig.

Bóna István szerint a hunoknál csak férfiak hordhatták, öv, kard és csizmaszíj csatként. Így valószínűbb, hogy pátyi használói más népcsoportból kerültek ki. Az alánokra jellemző, hogy szinte ugyanolyan viseleti tárgyak fordulnak elő a férfi és női sírokban. Pannoniában is megtalálható a férfi és női sírokban egyaránt (pl. Csákvár, Regöly, Szob).⁹²

Időben legkorábban a Marosszentanna-Csernyahov kultúra késői szakaszának leleteiben fordul elő, még a 4. sz. utolsó harmadában. Ám ezen csatok kerek karikája jobban megvastagodó testű, kicsit más típus, mint a későbbi 5. sz.-i formák.⁹³

Az 5. sz. első harmadában megtaláljuk Pannoniától északra a szvébeknél ill. keletre az 5. sz. elején benyomuló keleti-germán-alán-gepida népesség hagyatékában, a Felső-Tisza, Hernád,

Bodrog vidékén. Ezek kerek ezüst, bronz ill. vas csatok, még nem a hunkori ékködiszes arany változat.⁹⁴

Keltezése Pannoniában vitatott. Bóna István szerint az Attila kor jellemző csattípusa, más kutatók viszont már az 5. sz. első harmadára kelteznek az untersiebenbrunni csoportot, ahol feltűnik.⁹⁵ A hunok után is használják még, de sokkal ritkábban.⁹⁶

Pest megyében több helyről ismerünk, Pátyon kívül, még ilyen kerek öv és csizmacsákat. A volt Pannonia területén Százhalombattáról, egy római tábor épületébe beásott 5. sz.-i sírból. Feltűnnek a Visegrád-Gizellamajori temetőben is.⁹⁷ A Duna másik oldalán Szobon, egy női sírba tettek ilyeneket.⁹⁸

Vascsat: (5. kép 1). Pátyon a deréktól felfelé bolygatott 560. sír bal oldalán, kar magasságban került elő vascsat. Törött, formája valószínűleg kerek, ill. kicsit D alakú volt. Bronz tűskéje ráhajlik a csattestre. Típusa az előző ezüst övcsatokéra hasonlít, de nagyobb s anyaga is más.

A hunkori övcsatok szegényesebb változatai készültek bronzból ill. vasból. Az európai hunok elődeinél, az oroszországi kurgánokban találunk ilyeneket. Pannoniában is előfordul az 5. sz. első felében, pl. Csákváron főleg bronzból, Nagydém-Középrépusztán besimított rácsmintás korsóval, Klosterneuburgban kettős férfi sírban, Szabadbattyánban, Szobon hunnak tartott íjászsírban stb.⁹⁹ Az is előfordul, hogy az ezüst cipőcsatok mellé tesznek bronz vagy vas övcsatot, pl. Hács-Béndekpuszta, Csorna, Tiszadob, Morești-Hula.¹⁰⁰ Pannoniában legkorábban késő római temetőkben tűnik fel, ahol más idegen leletanyag is kimutatható. Pl. Intercisa, Keszt-

⁸⁹ Az elterjedési térképet lásd Bóna 1993, 39. rajz, 90, 228, 69. rajz (hunok települési viszonyai 425–455 között).

⁹⁰ Bóna 1993, XXVI–XXVII. t. (MNM gyűjteménye és Nagydorog), XXIII. t.: Keszthely-téglagyár, XXII. t.: Lengyeltóti, XI: Lébény, 68. kép: Murga; TEJRAL 1982, 36, 9. 4, 6–7. (Laa an der Thaya); ALFÖLDI 1932, 18. kép (Fertőmedgyes) VIII. t. (Csorna, vascsat is van), XXVI. 2, 5 (Murga); KISS 1981, Abb. 1. 1 (Brigetio); MÉSZÁROS 1972, 3. kép stb.

⁹¹ Bóna 1993, 40. 1, 4. kép (Kistokaj), XXII. t. (Lengyeltóti), 46. rajz (Fedorovka), 59. rajz (Beljaus); ALFÖLDI 1932, 86, XXXIV. 1. (Zirc); KISS 1969–1970, 119–123, Fig. 7. 1 (Pécs-Móra F. u.); SALAMON-BARKÓCZI 1973, Intercisa XXIII. temető 6. sír, Taf. 23. 10; ANKE 1998, Taf. 91. 7–8 (Szirmabesenyő), 126. 12–16 (Kubej) stb.

⁹² SALAMON-BARKÓCZI 1971, XVII. 1–3, 13. sír stb.

⁹³ DIACONU 1965, Tirgisor 89; MITREA-PREDA 1966: Independenta, fig. 104. 3, Olteni 158. 3, Izvorul 188. 5; MARINESCU-GAIU 1989, Fintinele Abb. 2. 4; MAGOMEDOV 1987, 72, Risz. 31. 12, 13 (bronz), 31. 11 (vas) stb.; TEJRAL 1997, Abb. 9. 1–9.

⁹⁴ Bóna 1993, 36. rajz; Tiszadob lásd ISTVÁNOVICS 1993, Abb. 7. 2, 12. 2 (vascsat is van); TEJRAL 1997, Abb. 9–10.

⁹⁵ Bóna 1993; TEJRAL 1997, 335–340, Abb. 17; ANKE 1998, 15.

⁹⁶ Pl. Hács-Béndekpuszta, lásd KISS 1995, Abb. 10. 12. 2.

⁹⁷ Bóna 1993, 172; GRÖF 1992, 129–133, VII. t. kerek ezüst csatok.

⁹⁸ KOVRIG 1959, 209–225, pl. I. 3–4. (rátétes féltőjás alakú pohár), lásd még MRT 9. kötet, Szob-Kálvária 26. 32. lh.

⁹⁹ Bronz és vascsat: Bóna 1993, 49. rajz, 45. rajz: oroszországi kurgánokból (Žaman-Togaj, 21. kurgán); Csákvár bronzból 1, 13, 55. sír, vasból 3, 64. sír, lásd SALAMON-BARKÓCZI 1971, XVII. 1–3, Abb. 10. 6, Abb. 6. 13; Szabadbattyán lásd SALAMON-BARKÓCZI 1978, 14. kép. 1. sír: kis vascsat bronz tűskével; bronz és vas Bp.-Gazdagrét, lásd ZSIDI 1987, 10, 72. sír (temető 2. csoportja, sok vascsat van még, de azok oválisok); ILON 1990, 30, 4. ábr. 31; NEUGEBAUER-MARESCH-NEUGEBAUER 1986, Taf. 8. 4, 6; ANKE 1998, Taf. 27. 3, 14 (Gross-Sürding), 73. 3 (Carolath); MRT 9. kötet, 324, 26. 22. lh.

¹⁰⁰ KISS 1995, Abb. 10. 12; ALFÖLDI 1932, VIII. t; ISTVÁNOVICS 1993, 98, 14, 25. sír (Fig. 8. 3); ANKE 1998, Taf. 70. 3–4.

hely-Dobogó, Brigetio, Pilismarót.¹⁰¹ A Felső-Tiszavidék hunkori sírjaiban is előfordul ilyen vascsat s Morva területen is jellemző.¹⁰² Inkább férfi sírokra jellemző, bár néha nőknél is találunk, pl. Mágocson.

Az 5. sz. első felében általánosan jellemző lesz a csattestire hajló tüske, nemcsak a kerek arany, ezüst, bronz és vascsatoknál, hanem a korszak más alakú (ovális) csatjainál is.¹⁰³ Az 5. sz. végi germán temetkezéseknél is vannak még ilyen ráhajló tüskéjű vascsatok, melyek a korábbi ezüst és bronzpéldányokat utánozhatták, mert általában ez a forma nem jellemző vasból. (A vascsatok ovális vagy vesealakúak.) Például Hács-Béndekpuszta, Epöl. A gepidák is használják.¹⁰⁴

Ami igen ritka a pátyi csatnál, az a bronztüske a vascsaton. Ez általában fordítva szokott lenni. Ha a bronzcsatnak eltörik az eredeti tüskéje, a pótlást gyakran az olcsóbb vasból csinálják. Olyan eset, hogy olcsóbb, rosszabb anyagra tesznek drágább anyagú tüskét, nagyon ritka. Intercisából, Szabadbattyánból ismerünk hasonlót. Kilimán-Felsőmajorban a 20. sír férfi halottja mellé csontcsatot tettek vastüskével, akárcsak a Szentés-Kökényzügi gepida temetőben. Csongrád-Kenderföldéken pedig csontcsaton bronztüskét találunk.¹⁰⁵

Általában, ha egy halottnak vascsatja van, találunk mellette vaskést és tűzkészséget is.¹⁰⁶ Ugyanezt figyelhetjük meg a pátyi 560. sírnál is.

¹⁰¹ VÁGÓ-BÓNA 1976, 1238. és 1340. sírok, Taf. 24, Taf. 28; SÁGI 1960, 208, Abb. 29. 14: Keszthely-Dobogó. A Keszthely környéki temetőkben egyébként is nagyon sok a vas tárgy, vaskés, tűzcsiholóvas, vasnyárs, ovális és kerek vascsat. Sági K. 4. sz. közepi germán betelepítésről beszél e temetőkkel kapcsolatban; BARKÓCZI 1961, 95–115, I. temetőrész, vascsatok a többi temetőrészben nincsenek. Ez a legkésőbbi temető, legközelebb a táborfalhoz. 25. ábra 5–6, 10. (4, 6, 10, 13. sír) – határvédelemre betelepített barbárok; ERDÉLYI-SALAMON 1980–1981, 45. női sír.

¹⁰² CSALLÁNY 1958, 83: Tiszapalkonya-Hőerőmű; TEJRAL 1986, Devin – Obr. 30. 2–6. stb.

¹⁰³ Pl. Intercisa lásd KISS 1981, 211–; Lengyeltóti lásd BÓNA 1993, XXII; MARINESCU-GAIU 1989, Fintinele Abb. 2. 4, 4. 5; stb.

¹⁰⁴ MRT 5 (1979) 39. t. 8, 20, 7. 2. lh. (Epöl); KISS 1995, Hács-Béndekpuszta 5, 22. sír; Tápé-Szentégláegető, lásd B. TÓTH 1994, 293, 658. sír, nő, 3. kép. 14.

¹⁰⁵ Intercisa 1355. sír, VÁGÓ-BÓNA 1976, Taf. 29: ovális vascsat bronz tüskével. Vascsat aranyozott bronz tüskével: Intercisa 1123. sír (tűzkészség). Taf. 19, XXXVII. 9; Szabadbattyán lásd SALAMON-BARKÓCZI 1978, 91, 14. kép. 1. sír – kerek vascsat bronz tüskével, Taf. 32. 3; SZÓKE 1996, 46, Abb. 10. 7 (vele együtt vascsat, vaskés, tűzkő stb.). Szóke Béla összegyűjtötte a más anyagból készült tüskéjű csontcsatok analógiáit, lásd 113–117. jegyzet.

¹⁰⁶ Epöl 1, 2, 3. sír lásd 99. jegyzet, Csákvár 64. sír, SALAMON-BARKÓCZI 1971, Abb. 10. 16; Szabadbattyán 1. sír, SALAMON-BARKÓCZI 1978, 14. kép; Tiszadob 14, 25. sír, lásd ISTVÁNOVICS 1993, Abb. 7, Abb. 12; Intercisa 1123. sír, lásd VÁGÓ-BÓNA 1976, Taf. 19.

Ez a viseletváltással állt összefüggésben. A derékon hordott öv, fémcstall a rómaiaknál egyes férfi viseletekre volt jellemző, de ők csak ritkán hordtak kést és tűzkészséget.¹⁰⁷ (Az előkelőbb, katonai vagy civil hivatalt betöltő férfiaknak hagyományosan fibulával záródó öltözeke volt, öv nélkül.) A keleti viselet része volt az öv, bár nem minden népnél egyformán. A korábbi szarmata női viseletben nem volt divat a csatos öv, inkább a férfiak hordtak ilyet. A hunoknál is inkább a férfiakra jellemző. Az alánoknál és gótoknál mind a két nem viseletének fontos eleme a fémcstallal záródó öv. Az 5. sz. közepi gazdag gepida női viseletnek is része az öv.

Eszközök: A csont tűtartó (vastüvel), a vaskések és tűzcsiholóvas kovával sorolható be az eszközök közé. Valamennyi női vagy gyerek sírban került elő Pátyon. Tipikusan női eszköz a varrótű (560. sír). Csont tűtartóban, övön hordva mégsem jellemző a római sírokra, sőt a hun korszakban is ritka. Később, az avaroknál lesz gyakori.

Vaskés három (554, 558, 560), tűzkészség egy sírban volt Pátyon (554). Az 554. sírban mind a kettő előfordul. Az övről lelógó tokban, ill. tarsolyban hordták ezeket. Használatuk az életmód s viseletváltással áll összefüggésben.

A római életmódra a kés és tűzkészség használata nem jellemző. Ezt tükrözik a késő római temetők is. A provincián belül a baranyai és balatoni csoport temetőiben van a legtöbb kés, s csak itt van tűzkészség. Mindkettő a férfi viselethez tartozik (bár Baranyában elég sok nőnek is van kése). Az eszközök sírba helyezésének szokása Pannoniától idegen túlvilághitre utal. (Pannoniában kb. 10–20% az eszközök aránya a sírokban.) Az eszközökön belül 48,3% a kés, 12% a tűzkészség.¹⁰⁸

A provinciában idegen, keleti barbár népek feltűnésével megnő a sírokban az eszközmelléklet, főleg az övre erősíthető tárgyak száma. A pásztorkodó népeknél nemcsak a férfiak, hanem a nők is hordtak övükön vaskést, ill. használtak tűzkészséget.

Vaskés: Pátyon három sírban volt vaskés. Az 560. női sírban kettő (5. kép 2, 3), az 554. (3. kép 1) és 558. gyerek sírban egy-egy. Mindhárom sír halottja viselt övet (lásd övcsatok), erről lógha-

¹⁰⁷ LÁNYI 1972, 81. A baranyai és balatoni csoport férfiai gazdagabbak, mint a nők, nagyrészüket övet hordott a derekára kapcsolva, rajta kés. A szigorúan kötött rítusú temetőknel, pl. Pilismarót, Brigetio, Tác, K-F stb. a férfi sírok sokkal szegényebbek. Fő melléklet az övcsat, néha szíjvég és fibula. Eszköz nagyon kevés, szinte nincs is.

¹⁰⁸ LÁNYI 1972, 83. Abb. 56–57. Tab. 6–8. ill. LÁNYI 1963. A baranyai és Balaton környéki eszközöket egy másik, kevésbé romanizált provinciából történő betelepítéssel magyarázza.

tott le a kés. A két gyerek sírnál a jobb medencénél volt, a női sírban pedig bal oldalt, kar magasságban (ez utóbbi feldúlt sír). Három késnél találtunk famaradványokat. Az 558. sírban lévőnek és az 560. sír kisebb késének fanyele lehetett, mert a kés elkeskenyedő, nyél felőli részén volt fa. Az 560. sír nagyobb késének középső részén volt a famaradvány, esetleg fatokban volt.¹⁰⁹ A fa mellett egyéb szerves anyag maradvány is látható az 560. sír nagyobbik késén, ill. az 554. késén. Ezek bőr vagy textil tarsoly nyomai lehetnek.

Az 560. sírba két kést is tettek. Egy nagyobb a bal alkarnál, egy kisebb pedig a vascsat mellett került elő. Sajnos a sír deréktól felfelé bolygatott volt, így valószínűleg nem ez az eredeti helyük.

Inkább a férfiakra jellemző, hogy van egy nagyobb harci késük s egy kisebb, mindennapi használatra. Az alánoknál mindkét nem használhatott dupla kést. A harci kés inkább életmódra (pásztorokodás) utal mint etnikumra. Ilyeneket találunk, pl. Mágocson.¹¹⁰

A kés használat már nem köthető olyan pontos időhatárokhoz, mint az előző kerek csat forma. Már a késő római temetőkben feltűnik, noha ritkán. Itt szinte kizárólag férfi sírban fordul elő, kivéve a baranyai csoportot, ahol mind a két nem használja.¹¹¹ Igazán gyakori a 4. sz. végétől kezdve lesz, a pásztorkodó keleti népek feltűnésével. Ekkor már mind a két nem használja. Bal vagy jobb oldalt, az övről lóg le. Fa vagy bőrtokban.¹¹² Lehet kézben is.¹¹³

Kova (tűzcsiholó készség): Pátyon csak egy sírban, az 554. gyerek sírban találtunk kovát (3. kép

2). A jobb medencénél került elő, a kés mellett. Övre erősített tarsolyban viselhetették.

A tűzkészség Pannoniában a késő római temetőkre, a baranyai és balatoni csoportot kivéve, nem jellemző. Ott is csak férfiak használják. A 4–5. sz. fordulójának kevert, barbár-római népeséget tükröző temetkezéseiben kezd gyakori lenni. Pl. Bp.-Gazdagrét, Mágocs.¹¹⁴ Már nemcsak férfi, hanem női sírokban is megjelenik.

Csont tűtartó: Pátyon az 560. sírban volt a csontfésű mellett – jobb combcsont alatt – egy törött csont tűtartó. Belseje vasrozsdás, benne (kiesett mellé) törött vastű (5. kép 5, 6). Díszítetlen, sima csont henger.

Római temetőkben csont tűtartó nincs. A pannoniai csontanyagban csak egy hasonló darabot ismerünk, Szőnyből, ismeretlen rendeltetésű eszközként besorolva.¹¹⁵

A népvándorlaskori sírok jellemzője a tűtartó. A Marosszentanna-Csernyahov kultúra gót temetőinek jellegzetes tárgyai közé tartozik. Előzmény nélkül, szórványosan jelennek meg a Felső-Tisza vidéken a 4–5. sz. fordulóján, pl. Tiszadobon.¹¹⁶ Pannoniában az 5. sz.-i barbár temetkezéseknél tűnik fel, pl. Szekszárd-Palánkon ezüst lemezből.¹¹⁷ Ezeket a kisebb csonttárgyakat kecske, disznó vagy egyéb háziállatok csontjaiból ill. szarvasagancsból készíthették.

Helye a sírban általában a medencénél vagy az egyik combcsontnál van. Ez arra mutat, hogy övön hordták. Pátyon valószínűleg a fésűvel együtt, egy tarsolyban volt.

Ezüst ruhatűk. Az 564. sír halottjának két vállán ezüst ruhatűt találunk (7. kép 2, 3). Formája – saját anyagából visszahajtott, kerek, lyukas fej – egyedi a korszak anyagában. A hajtűk s ruhatűk nagyon változatos alakban készültek a római korban, de a pannoniai példányok közül egy sem hasonlít a miénkre.¹¹⁸ A keleti, eurázsiai szteppék kurgánjaiban találunk hasonló formát, ugyanilyen kerek csatokkal s nomád tükrökkel

¹⁰⁹ Fa tok volt pl. Epölön, lásd MRT 5, 7. 2. lh. 39. t.

¹¹⁰ GÁBOR 1998, IV–V. t.

¹¹¹ Lásd 108. jegyz. Vaskés: *Baranyai csoport* – férfi sírokban jellegzetes, női sírokban is van, de ritkán. Rendszerint a lábához tették, térdtől lefelé, jobb oldalra. A balatoni csoportnál is elég sok van, férfiakra jellemző. A többi temetőben is férfiak hordják, viszonylag kevés van. Az összes pannoniai temetőben általánosságban kevés az eszköz. Az eszközökön belül 48,3% a kés, 12% a tűzkészség; Bp.-Gazdagrét mind a két csoportjában van vaskés: 1. csoport 63, 101. sír, 2. csoport: 38, 68, 76, 81, 103. sírok.

¹¹² SALAMON-BARKÓCZI 1971, 66. – Csákvár: 45, 53, 54, 55, 56. sírban. A II. temetőrészlet minden férfi sírjában volt és két női sírban is (egyenes hátú kések); Tiszadobon már a korábbi csoportnál feltűnik. Lásd ISTVÁNOVICS 1993; Hács-Béndekpuszta: elhelyezése bal combcsont mellett, tehát a viaseletnek megfelelően az övről lógó tokban feküdt.

¹¹³ Például Érmihályfalva, lásd DR. ANDRÁSSY 1944, 1–6, VIII. sír, jobb kézben vaskés, 7. kép. 1 (markolatnyúlványán kivehető a fanyél nyoma). Bal csipőjén egy gombban végződő, „vaskés” (fegyver) fatokban (8. kép), mellette két vascsat (7. kép. 3–4), bal csipő alatt vascsat szövetlenyomattal (7. kép. 2), kova és tűzcsiholó (7. kép. 6–7) – hunkori gepida sír.

¹¹⁴ ZSIDI 1987, csiholó és tűzszerszám: 2. csoport – 38, 81, 75, 76. sír; GÁBOR 1998, Mágocs 1. sír V. t. 4–6.

¹¹⁵ BIRÓ 1994, Pl. LXXXVIII. 856 – kicsit hosszabb, de a miénk vége törött, átmérője ugyanakkora (h: 8,4 cm, átm.: 1,1 cm).

¹¹⁶ ISTVÁNOVICS 1993, Abb. 12. 2: 28. sír, 17. 13: szórv., 11. sír (elvesztett). Tisza vidéki elterjedését lásd még 176. jegyz.; DIAONU 1965, LXXV. 9: Tigrsor 29. sír (bal combcsont alatt).

¹¹⁷ KISS 1996, 55–61, 217. sír, benne 3 vastű, Abb. 8. 6.

¹¹⁸ LÁNYI 1972, Abb. 66.; BARKÓCZI 1993, 11. kép. 7: Tácról van egy lyukas fejű tű, de szépen díszített (h: 10 cm) – a pátyi dísztelen. A táci tű valószínűleg ruhatű lehetett; KLOIBER 1957, 139–140, ruhatű pl. 3. sz. kőlapos sírból kalaptűvel együtt, XLVII. t. 4a., b. felső végén lyukas – XLIX. t. 8; Tigrsor: DIAONU 1965. Lyukas, kerek fejű tű, de nem hasonlít (XLVIII. 3).

együtt.¹¹⁹ A fémtükkel egyidőben a csonttűk is használatban voltak, mint ruhatűk, pl. nagyon sok ismert Tácról.¹²⁰

A két vállon hordott ruhatű másféle viseletre utal, mint az 560, 554, 558. sírok övcsatos ruhája. A ruhatűk a korábbi fibulákat váltották fel. A két vállon viselt fibula nem római szokás. A késő rómaiaknál többnyire férfi sírokban találunk hagymafejes fibulát (csak egy vállon, általában jobb oldalt, bár Pátyon bal oldalt is előfordul). Később, az 5. sz. első felében, mikor a fibula utánpótlás, a római műhelyek megszűnésével csökkent, a hagymafejes fibulákat kevésbé rangos személyek is hordták, megcsonkítva, hogy egyre jobban hasonlítson a korszak új fibula típusára, az aláhajtott lábú fibulára. Gyakran már csak a fibula tűje maradt meg, azzal tűzték össze a ruhát. (Ezek a kerek, lyukas fejű tűk hasonlítanak kissé a mi kerek fejű tűnkre.) Ekkor már női sírokba is tették. Az 5. sz. első felében végig használtak csonkított fibulákat, másfajta fibulákkal együtt, *majd szerepüket a ruhatűk vették át.*¹²¹ A fibulák hiánya, az öltözködési szokások változása és a szomszédos barbárok hatása befolyásolták a tűk elterjedését, dísz és ruhatűként való alkalmazását. A tűk gyártása és használata hosszú időn át tartott. Késő római és 6. sz.-i sírokban egyaránt megtalálható. A langobárdoknál is van még.

Ruhatűt két vállon ismerünk Sióagárdról az 5. sz. első felére keltezett germán közösség kiscsaládi temetőjéből, Kilimán-Felsőmajorból a 4–5. sz. fordulójára keltezett keleti gót temetőből. Mindkét helyen a pátyinál sokkal kisebb arany ill. ezüst ruhatűkről van szó, más fejjel. A sióagárdi tűk feje lekerekített, gömbölyű, Kilimán-Felsőmajorban az egyik poliéder végződésű, a másik kettő spirális fejjel készült.¹²² 5. sz.-i hun-germán környezetből további poliéder fejű tűk ismertek még Aparhantról, Baráthelyről (Bratei), ellapított fejű tű Mözsről. Bodrogmonostorszegen is két, lapított fejű arany tű volt az egyik halott vállán, mellette csontfésű, gyöngyök és oktaéder alakú fülbevaló.¹²³ Kapolcson a 2. sír-

ban volt egy pár, ellapított végű ezüst ruhatű, kétoldalt a mellkason. Az 1. sírban két darab arany tű volt a nyakcsigolyáknál. Az 5. sz. utolsó harmadában itt lévő gótokhoz köthetők a sírok.¹²⁴ Ugyancsak a mellkas két oldalán volt ezüst tű Viminaciumban, egy 5. sz. végi keleti gót temetőben. Ugyanilyen késői időszakra tehető a Zmajevói (Ókér) két állatfejes ruhatű is. Az 5. sz.-i keleti germán környezetben feltűnő ruhatűket legutóbb Szőke Béla Miklós foglalta össze. A 4–5. sz. fordulójától az 5. sz. végéig talál keleti germán (főleg keleti gót) környezetben ruhatűket, melyeket viselhettek egyedül a nyaknál, ill. mellkason (néha medencénél) vagy két vállon (koponyánál és mellkason). Páros ruhatű volt még Mezőkövesden, gepida sírban, keleti gót-alán sírban Normandiában (Airan), az 5. sz. második feléből Moreuil 109 sírjában, Észak-Afrikában vandál-keleti gót környezetben stb.¹²⁵

Keszthely-Fenekpusztán, a horreum melletti temetőben aranyozott, ezüst és bronztűket találunk, már 6. sz.-i kosaras fülbevalókkal együtt. A jobb vagy bal vállon feküdtek, egy esetben a mellcsonton. Az idekerült előkelő réteg más ruházatot hordott s itt a tű azt a szerepet töltötte be, amit a római korban a vállon a chlamyst összefogó hagymafejes fibula. A tű mellen való használata a langobárd szomszédsággal függ össze.¹²⁶

A pátyi tűket két vállon viselték, így valószínűleg olyan népesség hordta, melyre a két vállon való fibulaviselet volt régebben a jellemző.

Pest megyében aláhajtott lábú fibulákat találunk két vállon a szentendrei és Visegrád-Gizellamajori temetőben, női sírokban. Százhalombattán egy, a római tábor DK-i saroktornyába beleásott női sírban volt a két vállon két különböző (cikáda és aláhajtott lábú) fibula, és kis kerek hun övcsat is.¹²⁷

A két vállon hordott fibula a keleti gót, germán népekre jellemző, egészen a 6. sz.-ig.¹²⁸ Aláhajtott lábú, lemezes fibulákat és ékvéséses fibulákat hordanak. A gót viseletben fordul elő az is, hogy fibulapár van a vállon és csatos öv a derékon. Ez az 5. sz. első felében a Dunántúlon is megfigyelhető, pl. Csákvár, Mözs.

A szomszédos quádok csak egy fibulát hordtak a jobb vállukon a köpeny összekapcsolására.

¹¹⁹ GMIJÁ 2001, 57–71, Risz. 1. 14.

¹²⁰ BÍRÓ 1987, 25–63; BÍRÓ 1994, Pl. LXVI.; PETKOVIC 1995, T. XXI. 2 – kerek, lyukas fejű csonttű.

¹²¹ BARKÓCZI 1993, 328, Abb. 10–13.

¹²² ÓDOR 2001, 39–50, 3. kép, 5. sír. Ugyanitt a 4. sírban kétoldalas csontfésű, a 2. sírban ovális vascsat volt; SZŐKE 1996, 10, 15. sír, Abb. 7. 2, 9. 1–2. A 10. sírban egy tű volt a mellkason és gyöngysor, a 15. sírban kettő tű. Szőke B. a temetőt a Marosszentanna-Csernyahov kultúra ide menekült gótjaihoz köti.

¹²³ ÓDOR 2000, 182; BARZU 1986, 89, 91–97, Fig. 2, 3; Mözs-Icsey dűlők 65. sír, publikálatlan. Nem a vállon volt, hanem a kezében. Lásd ÓDOR 2001, 41; PÁRDUZ 1950, 267, Abb. 5. 35–36.

¹²⁴ CS. DAX 1980, 103, 39. jegyz. (további irodalom), 12. ábra – a tű kerek, kalapált fejrésze töredezett (5. sz. utolsó harmadára keltezi).

¹²⁵ SZŐKE 1996, 41–45. Lásd további irodalom.

¹²⁶ Lásd még MÜLLER 1999, 153–179. A nyakon, az áll alatt kerültek elő a tűk, nem a vállon.

¹²⁷ MARÓTI-TOPÁL 1980, 90–91. sír (a sírban volt még kétoldalas csontfésű is).

Ez főleg aláhajtott lábú fibula, pl. Csővár, Zebe-gény.

Az iráni – szarmata, alán – viseletnek is szer-ves tartozéka a fibula.¹²⁹ Az 5. sz.-i „nem ger-mán” (iráni) divatot képviselik a két vállon hordott cikádák, pl. Intercisa, Györköny, Unter-siebenbrunn, Szabadbattyán, Kistokaj. Kever-hetik is a két fibula típust, pl. Százhalombattán.

Amennyiben a fibula viseletet utánozzák, ill. váltják fel a ruhatűk, úgy használatuk inkább az 5. sz. középső harmadára, második felére tehető.

A fenti fibula viseleti és ruhatű analógiák alap-ján (lásd Sióagárd, Kilimán, Kopolcs, Viminatium stb.) a *pátyi sír halottja, két vállán ezüst ruhatűvel germán etnikum lehet, talán keleti gót, az 5. sz. első feléből-közepéről.*

Bronzgyöngyök: Az 564. sír halottjának a két ruhatűn kívül még bronzgyöngyökből álló nyak-lánc is volt¹³⁰ (7. kép 1).

Ez a nyaklánc az egyetlen olyan melléklet ebben a sírcsoportban, melyhez hasonlót a pátyi római temetőben is találunk. A pátyi temető 229. sírjában vannak ugyanilyen spirális gyöngyök. Máshol viszont a késő római temetőkben nagyon ritka, csak néhány darabot ismerünk. Pl. Somogyszőlő, Szilágy-Aranyoldal, Beške u Sremu.¹³¹ Valamennyi késői, Valentinianus kor-ban kezdődő s még az 5. sz. elején is folytatódó

temetkezés. A bronzgyöngyök gyakoribb típusa amfora alakú. Ugyanilyenek késői sírokból ke-rülnek elő.¹³²

A spirális gyöngyforma üveggyöngyként a késő római kori temetőkre jellemzőbb.¹³³

Gyöngysorunk tehát római tárgyforma, az 5. sz. elején még előfordul, a hun kori temetkezésekre nem jellemző.

Cikáda fibula: Nem ebben a sírcsoportban, ha-nem az M1-es autópálya déli oldalán felszíni szórványként a gépek humuszolása közben került elő egy törött cikáda fibula. Nagyméretű (meglévő h: 4 cm, kb. a felénél tört el) öntött, bronz cikáda fibula alsó fele (7. kép a).

A méh vagy légyformájú díszítüket a pan-no-niai bennszülött lakosság már a korábbi évszá-zadokban is viselte. Pusztaszabolcs-Felsőcicokán egy kora római halomsírból cikáda fibulaábrá-zolást ismerünk (kelta típusú fibulán). Pátyon is tettek egy kora római csontvázas sírba kis cikáda fibulát. E korai darabok sokkal kisebbek. A for-ma tehát nem volt idegen itt a helyi lakosság számára.¹³⁴

A cikáda fibula a Fekete tenger vidéki görög-szarmata-alán viseletből fejlődött ki s onnan ter-jedt el. Az „ázsiai hunok” süvegükre tűzve rang-jelzőként viselték Szimbólumnak tekintették ezeket a nagyszárnyú kabócát utánzó ékszere-ket, s nemcsak fibulákat, de pl. cikáda alakú szíjvégeket, sapkadíszeket is használtak. A fér-fiak hordták.¹³⁵ Az Európába érkező hunok ma-guk is ismerték e szimbólumot, de a helyi kész formákat vették át az alánoktól s hozták ide őket. A hun kori (430-as években kezdődő) sírokból már nem a férfi, inkább a női viseletre jellemző.

A cikáda fibulának van egy nagyméretű (6–8 cm), bronzból öntött változata, melynek előlapja lemezszerűen lett kialakítva. Az igényesebbeket ezüstözték. Ez a típus már a 4. sz. végi Duna menti erődökben ill. temetőkben feltűnik. Aquincum területén különösen sok van, de ismerünk Intercisából s Gorsiumból is. Római villák területén is található, többnyire későbbi beásásból. Pl. Szentendrén, a Skanzen villa területéről, Szentkirályszabadján későbbi sírból s

¹²⁸ BÓNA 1993, Csongrádi sír 32. 2. ábra; ugyanolyan ékvéséses fibula a két vállon (fésű is), bő keleti ruhát viselő keleti ger-mán nő. 145–160: A hunokra a két vállon hordott fibula nem jellemző. Fibulát a keleti nomádok asszonyai gombokkal zá-ródó öves ruhájukhoz nem viseltek (hunok, korai avarok). Kaftán szerű köpenyüket egy fibulával tűzték össze a mellü-kön (lehet az átlósan záródó ruhánál egy fibula a vállon és egy a mellen vagy csípőnél, de ez már inkább 5. sz. végi vi-selet). Marosszentanna-Csernyahov kultúra gótjai kisméretű lemezes fibuláikat párban hordják a vállukon. Szilágy-somlyón a gepidák is így hordták (ékkő berakás). A cikáda és aláhajtott lábú fibula együttes használata inkább az alán né-pekre jellemző. A fibula típusa, önmagában a hely megfigye-lése nélkül kevésbé utal a viseletre illetve az etnikumra; KISS 1981a, 211–. Római gödörbe ásva, Ny–K irányítású sír, bal és jobb vállon egy-egy ezüst cikáda fibula, ezüst ovális csat rá-hajló tűskével, poliéder fülbevaló, üveggyöngyök. A fibula típus a 430-as évekbe tehető.

¹²⁹ Az iráni – szarmata, alán – viseletnek is szerves tartozéka a fibula. Kis lemezes vagy nagy ékköves fibulákat hordtak. Egyet pl. százhalombattai másik sír, kettőt vagy halmazták a fibulákat. Pl. Airan, Regöly, Untersiebenbrunn. Az Alföld 5–6. sz.-i fibula viseletét lásd még B. TÓTH 1994, 292.

¹³⁰ Ugyanilyen együttese – ruhatű és nyaklánc – volt pl. a Ma-rosszentanna-Csernyahov kultúra idemenekülő gótjaihoz kapcsolt, Kilimán-Felsőmajori temetőben, a 10. sír halottjá-nak. Lásd SZÓKE 1996, 55, Taf. 7.

¹³¹ DOMBAY 1957, 181–243, XVIII. 10, XXI. 2; LÁNYI 1963 (XLVII. 42–44) 78; BURGER 1979, T. 8. 38. 1c sír; MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ 1987, 59. sír, T. 36.

¹³² LÁNYI 1972, 182, Abb. 63. 15–16, 19–20 (Pilismarót, Brigetio, Keszthely-Fenekpuszta, Tác-Margittelep).

¹³³ LÁNYI 1972. Abb. 63. 23–25 – de ezek egybefüggő, spirálisan tagolt gyöngyök, míg a miénk külön kis bronzgyűrűkből áll.

¹³⁴ Páty 575. sír (h: 2 cm); NAGY 1993, 354; BÓNIS 1975, 244–249.

¹³⁵ Kezdetben az „ázsiai hunok” (hiung-nu) rangjelző dísként viselték a sapkájukon. De mivel a Kínai nagy fal és a Volga között nem kerültek elő ilyen cikáda alakú ékszerek, az eu-rópai cikáda fibulákat kelet-mediterrán-antik eredetre ve-zethetjük vissza. Lásd BÓNA 1993, 181–182.

most Pátyról. Papkeszin szórványként került elő egy hasonló. A pátyival formáját s nagyságát tekintve teljesen egyező két Aquincum-polgárvárosi s egy csúcshegyi fibula, de az aquincumi példányokon vésett zeg-züg díszítés is látható. A szentendrei példány ezüsből készült, kisebb, de ugyanilyen forma. A Veszprém megyei darabok díszítése is hasonló, de nagyobbak (Szentkirályszabadja, Papkeszi). Az ép darabokon látszik, hogy a fej és szemábrázolás hangsúlyozott, a test hármas osztását és a szárnyakat kiemelkedő vonallal jelzik. ÉK-Pannoniában lehetett egy késő római fémműhely, amely ezeket gyártotta. A fibulák tulajdonosai a késő római épületek mellett telepedtek meg. A hunok által elűzött „nem germán” népek terjesztik el a divatot Pannoniában a 4. sz. végén.¹³⁶ A nyugati provinciákban pl. Kölnből is ismerünk egy hasonló nagyméretű cikáda fibulát.¹³⁷

Az új típusú, kisebb, plasztikusabban kidolgozott, öntött bronz, illetve ezüst, gyakran ékköves berakású változat valóban csak a hunokkal, az 5. sz. középső harmadában terjed el Pannoniában. Mindig női és lányka sírokból, egyedül vagy párosan. Az egyedülálló példányt nem igazi fibulaként hordták. Az 5. sz.-i „nem germán” (alán, hun) divatot képviselik.¹³⁸

Pátyon ez a fibula a temető egy másik, szintén már a római kor végi, vagy utáni periódushoz tartozó sírcsoport maradványa lehet. Alán vagy hun népeség jelenlétére utal itt, a 4–5. sz. fordulóján. Az analógiák alapján valószínűleg korábbi, mint a jelenleg ismert 12 síros sírcsoportunk.

Kormeghatározás

A pátyi temető egészét nézve ez a sírcsoport egy különálló, a temető többi részétől elkülönülő, irányításban is eltérő csoport. Nincsenek meg benne a késő római temetkezés jellegzetes sírformái (se téglasír, se kóláda), s hiányoznak a jellegzetes késő római mellékletek is (a bronz gyöngy az egyetlen, ami már a 4. sz.-i temetőben is megtalálható). Helyette új szokások (nincs edénymelléklet, üvegek a fejnél, felövezett nők stb.) s új típusú mellékletek tűnnek fel. Ilyen új melléklet: mohazöld üvegedények, csontfésűk, kerek, csattestrel hajló tüskéjű öv- és csizmaszíj csatok, kések és tűzkészesség, valamint ezüst ruhatűk.

Ahhoz, hogy sírcsoportunkat keltezni tudjuk, először is meg kell néznünk, mikor ért véget a temetkezés a pátyi késő római temetőben, ahol még nem jelentkeztek ilyen új típusú mellékletek.¹³⁹ Az érme alapján legkésőbbi az M1-es autópálya déli oldalán lévő 2. sírcsoport: 367–375-ös érem. A temetkezés itt a Valentinianus korig, ill. a 4. sz. végéig tarthatott. E csoport egyik téglasíráját (2. sír) vágta egy későbbi árok (1. árok), melynek kora valószínűleg még késő római vagy 5. sz. eleji. (A feldúlt sír csontjait nem dobálták szét, hanem szép rendesen felhalmozták a téglasír végében.) Van egy földsír (209), amely még későbbi, hiszen ebbe, az 1. árokba ásták bele. Lehetett itt ezek szerint egy a 4–5. sz. fordulójára vagy az 5. sz. első felére keltezhető sírcsoport. Ezt támasztja alá, hogy ezen a domboldalon került elő szórványként a cikáda fibula is. A többi késői sírt valószínűleg már elszántották.

Az M1-es autópálya északi oldalán lévő 3. sírcsoportban érem ugyan nem volt, de késői, ritka veretei és csatai vannak az egyik női sírban (266. sír). Kelta hagyományokra visszavezethető pelta alakú dísz, omega alakú csat, áttört karika, bronzgombok stb. A 4. sz. végén tűnnek fel újra ezek az ékszerek.¹⁴⁰ Ugyanezt a késői kelteztést támasztja alá a sír bögéreje. Anyaga kavicsos, fala bordázott (korongolásnyomok), formája a leányfalui, tokodi, visegrádi, 4. sz. végi–5. sz.-i edényekre hasonlít.¹⁴¹

¹³⁶ NAGY 1993, 354, 360, 7–12. jegyzet, 1. térkép (Csúcshegy, Kírályhegy, polgárváros 3 db), 1. kép. 3–6, leginkább hasonlít: 1. kép. 4a, 5; SALAMON–BARKÓCZI 1978, 16. kép. 1: Intercisa, 16. 4: Gorsium (hasonló forma, de kicsit kisebb); MRT 7. kötet, 27. 6: Százhalombatta, sírből cikáda és egy másik fibula, két vállon; MRT 2. kötet, 44. 5. lh, 20. t. 9: Szentkirályszabadja. Formája s díszítése is hasonlít, de nagyobb, mint a pátyi. MRT 2. kötet, 39. 14. lh. Papkeszi, szórv. cikáda fibula. A lelőhelyen markomann-alán foederatához kötött, 5. sz. eleji temetkezés került elő.

¹³⁷ WAMERS 1990, 49–60, Abb. 5. A szerző a 2. sz.-ra keltezi. A nagyméretű késő római cikáda fibulák legelső példányaként tárgyalja. Lásd további irodalom a cikáda fibulák előzményeihez s elterjedéséhez.

¹³⁸ Egy cikáda pl. Csömör, cikáda és másik fibula pl. Léva, untersiebenbrunni gyerek, Százhalombatta, páros cikáda pl. Györköny, untersiebenbrunni nő, Intercisa, Szabadbattyán, Kistokaj stb. Összefoglalóan lásd BONA 1993, 181–182; Pest megyében Százhalombattáról, táborba ástott sírből (MRT 7. kötet, 27. 6. lh.) ill. Csömör határában hunkori sírből egy ezüst, rekeszdíszes cikáda fibula került elő (hunkori csat mindkettő mellett), lásd Pest megye műemlékei I. Bp. 1958, 44.

¹³⁹ OTTOMÁNYI 2002.

¹⁴⁰ OTTOMÁNYI 2002, 8. kép; GAÁL 1977–78, 33. kép, lósírból 4. sz. végi temetőben; TEJRAL 1982, 92. 3 – omega alakú csat. Lh: Sližan. (Aláhajtott lábú fibulával és kézzelformált edénnyel); BOŽIĆ–CIGLENEČKI 1995, 254, Sl. 4. (omega alakú csatok); LÁNYI 1972, Abb. 53. 3. (Somogyszírlől omega alakú csat, függőlegesen besimított bögrével és vaskéssel) stb.

¹⁴¹ OTTOMÁNYI 1991, 12–13, 65, 29. t. további irodalommal.

Hasonlóan késői lehet a sok melléklet nélküli s szegényes sírból álló 4. csoport is.

Mindegyik csoportban vannak viszont még római téglá- és kőládásírok, ha egyre kisebb számban is.

A telepen ill. a mellette lévő temetőben a fentiek alapján a 4. sz. végén s az 5. sz. elején még biztosan volt élet.

E sírokhoz képest későbbi, már mindenképpen 5. sz.-i, a jelenlegi 12 síros csoportunk. A sírok mellékleteiben megfigyelhető keleti divatot, új ékszereket, szokásokat már a foederatikus elterjesztik Pannoniában a 4. sz. végétől. A mellékletek egy része (mohazöld üvegek, csontfésűk, vaskés, tűzkészesség) alapján a pátyi sírok egyaránt tartozhatnak a 4–5. sz. fordulóján betelepített barbár népességhez, ún. foederatikushoz vagy az 5. sz. elején Pannonián átvonuló barbár népek itt letelepedett csoportjaihoz, ill. a valódi hunkorszakhoz, a 425–454 közötti Attila korhoz. A mohazöld új típusú üvegek legújabb feldolgozása alapján ezen üvegek használatán belül is elkülöníthető egy korábbi szakasz, mikor még csak féltőjás alakú poharak vannak (380–400), majd az 5. sz. első harmadában jelennek meg a csavart testű üvegpalackok. Pátyon mind a két üvegforma előfordul, így ez alapján inkább az 5. sz. első harmadára keltezhető.

Az ún. foederatikus leletanyag 380–400 között tűnik fel Pannonia késő római erődjeiben s főleg a hozzájuk tartozó temetőkben. Ezeknél a késő római temetőknél, pl. Szentendre, Csákvár, Intercisa stb. megfigyelhető, hogy késő római környezetben, kőládában, téglasírban vagy uo. tájolású földsírban találjuk az új mellékleteket. Ezek az új mellékletek a mohazöld üvegek, csontfésűk, poliéder végű fülbevalók s hajtűk, besimított kerámia stb., együtt kerülnek elő a római tárgyakkal.¹⁴² E tárgyak többsége bár feltűnik 380-ban, de nagy mennyiségben az 5. sz. első harmadában lesz használatban, s megérték a hunkorszakot is. Használóik az 5. sz. első felében egyrészt tovább folytatták a korábbi késő római temetőket, pl. Csákvár, Bp.-Gazdagrét, Szabadbattyán, Visegrád-Gizellamajor stb., másrészt új, kisebb sírcsoportok vagy magányos temetkezések tűnnek fel, pl. Mőzs, Mágocs, Regöly, Lébény, Lengyeltóti, Sióagárd stb.

¹⁴² Alatheus-Saphrac vezette hun-alán-gót foederatikus 380-ban. Markomann betelepítés 395-ben. 401 és 408 között Pannonia gótok, vandálok és más barbár törzsek átvonulási területe lesz. Pl. Radagaisus stb. Lásd MÓCSY 1974, 177–200; SALAMON-BARKÓCZI 1978, 189–205; OTTOMÁNYI 1981, 98–114 stb. A foederatikus ill. más betelepített népcsoportok területe s a hozzájuk köthető leletanyag máig vitatott; TEJRAL 1997, 323–328, Abb. 1–5.

Itt Pátyon is a római temetőt folytatják, de különálló sírcsoportban, más tájolással csak földsírokban tűnik fel az új leletanyag. Római kerámia és ékszer sincs mellette.

A pátyi mellékletek másik csoportja a foederatikusnál egy korszakkal későbbi keltezését támasztja alá. Ilyenek a kerek, csattestű hajló tűskéjú ezüst csatok. Ezek aranyból készült, ékköves változatai kifejezetten a hunkori viselet részét alkotják. Ezüst, bronz ill. vas kivitelben feltűnik már a Marosszentanna-Csernyahov kultúra késői sírjaiban s a Tisza-Bodrog vidékén az 5. sz. eleji sírokban. Ide Pannoniába főleg az 5. sz. középső harmadában jutnak el. A fibula helyetti ruhatű viselés is az 5. sz. első felére, közepére jellemző.¹⁴³ Hogy sírjaik az 5. sz. első felén belül a 400–425 közötti időszak vagy a valódi hunkorszak emlékei lehetnek, nehéz eldönteni.

A 380–455 közötti korszak leleteit többen csoportosították már s megpróbálták ezen az időszakon belül kronológiát felállítani.¹⁴⁴ Leleteink a D1 periódusban tűnnek fel, amely átmenet a késő római és kora népvándorlás kori leletek között s nevezik Villafontana fázisnak is (380–400/410). A kerek cipőcsatok Pannoniában a D2 periódustól jellemzőek, melynek korábbi szakaszát az untersiebenbrunni lelet fémjelzi (400–430), második szakasza pedig az 5. sz. közepéig tart (Laa a.d.Thaya stb.). A D3 periódus már a hun uralom utáni időszak, melynek jellegzetes tárgyai nincsenek meg Pátyon.¹⁴⁵ E fenti periodizáció ilyen mereven nemigen tartható. Már Tejral lehetségesnek tartja, hogy az untersiebenbrunni csoport megéli a hun korszakot s leletei az 5. sz. közepéig továbbélnek. E csoport legkésőbbi tagjaként említi Regölyt s Lengyeltóti, melyeket a magyar kutatás legutóbb az Attila korra keltezett.¹⁴⁶

A kor és etnikum meghatározást segíti, ha végignézzük milyen sírokban és temetőkben találhatók a miénkhez hasonló lelet együttesek.

A csontfésűk és mohazöld üvegedények együtt már a késő római temetők legkésőbbi sírjaiban

¹⁴³ BARKÓCZI 1993, 328, 333; BÓNA 1993, 91, 39. térkép; TEJRAL 1997, 327, Abb. 6–10, 17.

¹⁴⁴ Lásd ANKE 1998, 10–16; lásd még 53. jegyz. BIERBAUER 1971, 131; TEJRAL 1986, 175; uő. 1997.

¹⁴⁵ Böhmé kronológiája szerint az „A” periódus a Villafontana-Untersiebenbrunn horizont. Itt tűnnek fel a mohazöld üvegek, a csontfésűk és a kerek csatok is. A „B” periódus a későbbi, valódi hunkorszak. Lásd TEJRAL 1997, 327, Abb. 7–8.

¹⁴⁶ Bóna István szerint e korszak leleteinek időbeli és etnikumbeli szétválasztása jelenleg csak feltevésnek tekinthető. Lásd BÓNA 1993, 127. Ugyanakkor számos korábban a foederatikushoz kapcsolt leletanyagot a hunokhoz köt. Lásd 1993, 145–160; TOMKA 1986, 423–488.

feltűnnek s tartanak az 5. sz. első felében. Pl. Sopron-Deák tér, Csákvár, Klosterneuburg, Pilismarót, Szentendrei temető, Visegrád-Gizellamajor, Untersiebenbrunn stb. E lelőhelyek többségét szomszédos szváb betelepítéshez vagy foederatihoz kötötték.¹⁴⁷

Kerek csatok csontfésűvel vagy mohazöld üvegpalackkal együtt már egy periódussal később jelentkeznek. Foederatihoz vagy a valódi hunokhoz kapcsolták őket, de az 5. sz. végi gótoknál is előfordul még.

Csontfésű és kerek csat: pl. Brigetio, Csákvár, Klosterneuburg, Intercisa XXIII. temetőrész, Wien-Leopoldau, Oberleisberg, Morești-Hula, Gross-Sürding, Kosiče, Kisvárd, Bački Monoštor, Hács-Béndekpuszta, Velatice stb.¹⁴⁸

Mohazöld üvegedény és kerek csat: Regöly, Szob, Csákvár stb.¹⁴⁹

Mind a három jellegzetes tárgy – csontfésű, mohazöld üvegedény, kerek csat ráhajló tüskével – úgy, mint Pátyon együtt csak néhány, már valóban az 5. sz. első felére, feltételesen a valódi hunkorszakra keltezhető sírnál, vagy ezt az időt is megért temetőnél fordult elő. Pl. Csákvár, Visegrád-Gizellamajor, Klosterneuburg, Lébény, Lengyeltóti, Untersiebenbrunn, Mödling stb.¹⁵⁰

A fenti tárgyak mellett *gyakoriak még a vascsatok, vaskések s kovakövek* is e római kor végi s kora népvándorláskori temetőkben és egészen az 5. sz. végéig előfordulnak. Pl. Csákvár, Bp.-Gazdagrét, Pilismarót (üveg is), Intercisa, Mágocs, Szentendrei temető, Soponya, Tápé-Szénteglaégető, Keszthely-Fenekpuszta, Letkés stb.¹⁵¹

Csontfésű, ruhatű nem egy sírban, de egy temetőben az 5. sz. első felére–középső harmadára keltezett Sióagárdi sírokban s a Kapolcsi germán temetkezésnél fordul elő, az 5. sz. utolsó harmadában (de itt nincsenek üvegedények és csatok).

Ruhatű és gyöngy együttes található Kilimán-Felsőmajorban 4–5. sz.-i keleti gót sírban, ill.

szarmata területéről pl. Bodrogmonostorszegről (itt csontfésű is van mellette).¹⁵²

Mint látjuk sírjaink mindenképpen az ún. D2 periódusba tartoznak (400–450), de hogy annak a korábbi vagy későbbi szakaszába e, az már kérdéses. A keltezést néhány analóg lelet pontos korhoz kötése segítené eldönteni. Itt azonban ellentmondás van a kutatásban. Az ún. untersiebenbrunni csoport, melyhez sírjaink leginkább hasonlítanak, az osztrák, cseh s szlovák kutatók többsége szerint a 400–430 közötti időszakra, mások, főleg a magyar kutatók szerint a valódi hunkorszakra tehetők. Lébény, Regöly s Lengyeltóti is e csoport tagja, melyet régebben szintén a foederatihoz kötöttek, majd jelenleg a hunokhoz kapcsolják.¹⁵³ Az Attila kor leletanyaga egyenesen levezethető a megelőző foederati korszak kultúrájából s ehhez járulnak az új, vezetőrétegre jellemző arany leletek sírok. Ugyanakkor Pátyon sok minden nem található meg, ami ezt a csoportot jellemzi. Egyrészt nincsenek fegyveres férfi sírok s a női sírokból is hiányzik a fibula. Pedig az untersiebenbrunni leletek fő jellemzője a vállon párosan viselt lemezes fibula. Helyette Pátyon két ruhatű található az egyik nőnél. A gyerekeknek sincs fibulájuk, bár közülük csak az egyik biztosan kislány.

Pátyon a sok római műhelyben készült tárgy (üvegek, csontfésűk stb.) inkább a korábbi, 5. sz. első harmadára szóló keltezést támasztja alá. Ezüst csatjaink és a ruhatű pedig már a valódi hunkorszakra utalnak. E probléma eldöntését segítené a korszak olyan nagy temetőinek részletes elemzése, mint pl. Csákvár, Visegrád-Gizellamajor.

Az új tájolás mindenképpen arra mutat, hogy egy új, idegen népesség tűnik fel a vidéken, amely nem olvad bele a helyi római lakosságba, hanem külön csoportba, külön szokásokkal temetkezik.

Ezek alapján a pátyi sírok már az 5. sz. *első felének* emlékei lehetnek.

Etnikum

A fentiek alapján biztosnak tűnik, hogy nem római népesség használta e sírcsoportot. Annak ellenére, hogy tárgyaink többsége késő római továbbélő műhelyek terméke, az új, keletről jött barbárok ízlését egyesítik a római hagyományokkal. Az új tárgyak mellett az új rítusbeli és viseleti szokások is alátámasztják az új, idegen népesség jelenlétét. A Ny-K-i tájolás nem segít

¹⁴⁷ SZÖNYI 1977, 5–15, 9–10. ábra; NEUGEBAUER-MARESCH-NEUGEBAUER 1986, 6, 10, 14. sírok; SALAMON-BARKÓCZI 1971, Abb. 7. 3, 16. 7; BARKÓCZI 1960, 111–132; MARÓTI-TOPÁL 1980, 8, 19, 42. t.

¹⁴⁸ KISS 1981, Abb. 1. 1; KISS 1995, 275–, 44, 52. jegyzet, Abb. 7; ANKE 1998, Taf. 70. 3–4, 27. 3, 1459; TEJRAL 1986, Obr. 41. 4, 40. 4, 40. 10, 30. 8 (utóbbi púposhátú); TEJRAL 1982, 101. 1–2, 4, 10; TEJRAL 1997, 327, 21. 9, 11, 19–21 (D2 fázis).

¹⁴⁹ MÉSZÁROS 1970, 62–94; lásd még 88. jegyzet.

¹⁵⁰ NÁDORFI 1996, 96–99; SALAMON-BARKÓCZI 1971; BÓNA 1993; BAKAY 1978, 149–172; GRÓF 1992, 129–133; ANKE 1998, Taf. 12, 1–, Taf. 98. 1–7.

¹⁵¹ SALAMON-BARKÓCZI 1971, Abb. 8. 22, 11. 2; BÓNA 1960, 165; ZSIDI 1987, 10. 3; VÁGÓ-BÓNA 1976, Taf. 27; GÁBOR 1998, 113–130, IV. t., V. t. 3; MARÓTI-TOPÁL 1980, 11. t. 30, 1; B. TÓTH 1994, 285–; BÓNA 1960, 165; ANKE 1998, Taf. 130. 10.

¹⁵² SZÓKE 1996, 10. sír, 44.

¹⁵³ Lásd 136–138. jegyzetek. Legutóbb TEJRAL 1999, 235–238.

eldönteni a kérdést. Nem etnikumjelző. A 4. század végétől egyre gyakoribb tájolási irány lesz a Kárpát-medencében. Új szokásként említhető az edény mellékletek hiánya. Ezt a szokást az előző tájolási iránnyal együtt gyakran kötik a keresztényekhez, de erre semmi bizonyítékunk nincs Páty esetében.¹⁵⁴ A női viseletben feltűnő övek, az övön lógó kés s tűzkésztség a keleti nomádok ruházatára utal, ahol egyforma, derekán övvel ellátott nadrágot hordtak a nők s a férfiak is, és lábukon fémcsatos szíjakkal megerősített csizmákban jártak. Keleti eredetű barbár népességről beszélhetünk sírjainkkal kapcsolatban. Csak az a kérdés, hogy valamely hunok elől ide menekült népcsoportról vagy hun uralom alatt itt élő barbár népről van szó.

Ezen belül nézzük az egyes tárgyakat, mennyire segítenek az etnikum meghatározásában.

A mohazöld üvegedények etnikumhoz nem köthetők. Római formák s római műhelyek termékei. Keletről, a Fekete-tenger vidékéről érkező hatással magyarázhatjuk feltűnésüket a késő római üvegműhelyek anyagában. A 380-as évektől az 5. sz. közepéig használták a *helyi rómaiak éppúgy, mint a keletről jött barbárok*.

A csontfésűk is helyi műhelyek termékei. A fésű viselet a hunokra nem jellemző. Az előlük menekülő *germán* népek hozzák keletről a divatot. Továbbélő rómaiak, keleti gótok, szvébek használhatták. Az 5. sz. közepére már divat tárgy lett belőle.

A kétoldalas fésű római forma. Kevert népesség használta a 4. sz. végétől az 5. sz. végéig (sőt a gepidáknál s langobárdoknál a 6. sz.-ban is).

Az állatalakos, félköríves fésűk már sokkal szűkebb körben terjedtek el. Gótnak szokták tartani, de jelenleg több példány ismert a provinciából, mint a barbaricumból, így ezek is római gyártmányok. Ízlésviláguk viszont lehet, hogy inkább keleti, mint római, bár állatábrázolás római tárgyakon is van. Ez a fésű típus jelenleg egyedül Pannonia területére jellemző s egy kis csoportra Erdélyben. Használói esetleg *gótok* lehettek (a formailag hasonló púposhátú fésű rájuk jellemző), de mindenképpen itt Pannoniában alakult ki e fésű végleges szerkezete, itt késztették őket barbár megrendelők számára.

Pátyon a két fésű típus egy sírban került elő, így használója, valamilyen nem hun, inkább germán nép lehetett. A telepen lévő állatalakos

csontfésű pedig már elpusztult római épületbe beleásott gödörből való, tehát semmiképpen nem római lakosság használta, hanem valamely, római épület közelében megtelepedni szerető barbár nép.

A kerek ezüst öv és csizmacsatok keletről jött nomád népek viseletére jellemzők az 5. sz. első felében. A valódi hunoknál első sorban a férfiak hordták, az *alánoknál* viszont sokkal inkább keverednek a női és férfi viseleti szokások. Ez a *gótokra* is jellemző volt. Önmagában etnikum meghatározásra nem alkalmas, a hun birodalomban élő népek mind használták az 5. sz. első felében.

Két vállon viselt ezüst ruhatű: A két vállon – fibulával vagy ruhatűvel – összetűzött ruha a *germán* viseletre jellemző. A *gótoknál* található a két vállon fibula s a derékon öv is. Ugyanakkor az *alánoknál* is ismerünk ilyen két vállon, fibulával összeerősített ruhát. Ruhatűket, az analógiák szerint *keleti germán*, főleg keleti gót temetőkben találunk.

A Marosszentanna-Csernyahov kultúra gótjaira jellemző a két vállon fibula viselet s hordtak fésűt és kerek csatos övet is (poharaik még nem a miénkhez hasonlóak, hanem főleg kúposak). E népesség hunok elől menekülő csoportjai a 4–5. sz. fordulóján tűnnek fel Pannoniában s a Duna vidéken.

A fibulák hiánya utalhatna hun népességre, hiszen rájuk jellemző legkevésbé a fibula viselet. Magasan záródó, gombos ruhájukhoz csak övet hordtak (másik fajta, kaftánszerű ruhájukat már fibulával tűzték össze). Ugyanakkor fésűt nem hordanak. A fésű viselet a germán népekre jellemző, akik övvel összefogott ruhájukhoz vállon fibulát is viseltek. A római nők sem hordtak fibulát a késő római időszakban. A sírok üvegpharai és csontfésűjei is római műhelyben készültek. Ugyanakkor a nők, ill. gyerekek csatos öve, kése, tűzkészsege nem római népességre utal.

A temető másik részén talált nagyméretű, öntött bronz cikáda fibula egy korszakkal korábban, már a 4. sz. végén feltűnik Pannoniában. Ugyancsak késő római fémműhelyek gyártmánya. Használatának divatját keletről jött nem germán, *hun vagy alán* népekhez köthetjük. Ez a népesség lehet, hogy valóban foederati népcsoport volt, mert ezek a típusú fibulák mindig római épületek mellett kerülnek elő.

Az ékszerek keveredése Pannoniában az első menekülők feltűnésétől, 378-tól a tényleges hun uralom végéig terjed. A legkülönbözőbb irányú temetkezésekhez társulnak ezek. (Bár valóban nő a Ny-K temetés aránya az 5. sz.-ban, de legalább ugyanannyi É-D irányú új mellékletes

¹⁵⁴ A kereszténység hunok közötti terjedésére csak írásos források vannak. A hunok vallása összetett, belső-ázsiai gyökekre épülő vallás volt. Nem volt egy államvallásuk, elfogadták a meghódított népek vallását is. Lásd ASZT 1999, 47–66.

sír is van.) Lehetnek itt az 5. sz. első felében keleti és nyugati gót, alán és hun ill. szvéb csoportok. A valódi hunok emlékanyagától nehéz elválasztani az általuk elűzött, vagy behódoltatott népek emlékanyagát. Az elválasztásukra történt kísérletek egyelőre nem mindig bizonyíthatók.¹⁵⁵ Annál is inkább nehéz szétválasztani, hiszen nagyjából ugyanazok a népek éltek itt a hun uralom előtt, mint Attila idején. Még a hunok is itt voltak Pannoniában már ötven éve Marcellinus Comes tudósítása szerint.¹⁵⁶

A provincia kézműipara a barbárok szolgálatába állt. A helyi műhelyek termékei a betelepülők igényeit tükrözik, keverve a római hagyományokkal. A továbbélő rómaiak éppúgy átvették az új viseletet, mint a keleti népek egyes római tárgyakat, szokásokat. Ez a keveredés azonban inkább a 380–430 közötti időre jellemző. A valódi hunkorszakban kevesebb a római lakosság jelenlétének bizonyítéka s erőteljesebbek a barbár szokások.

Pátyon a szórvány cikáda fibula s a telep legfelső rétegében lévő besimított kerámia alapján bizonyíthatóan volt a 4. sz. végétől valami *hun* vagy *alán* (nem germán) népesség, a továbbélő rómaiak mellett.¹⁵⁷

Ez a továbbélő római népesség a hun uralom időszakában már kevésbé kimutatható. Csak a római műhelyek által gyártott tárgyak utalnak még a római lakosság meglétére. Ugyanakkor nem biztos, hogy Pátyon működtek ezek a műhelyek. Lehet, hogy Aquincumból, vagy a másik irányból, Csákvárról hozták a mohazöld üvegeket s csontfésűket.¹⁵⁸

E sírcsoportot használó népesség mindenképpen gazdagabb, előkelőbb volt, mint az ide temetkező késő római lakosság. A késő római temető kb. 50 sírján belül mindössze 3 ezüst

karperec volt. E hunkori sírcsoport (12 sír) négy mellékletes sírja közül háromban volt ezüst csat, ill. ruhatű.

Az etnikum meghatározásnál a temetőben segítségünkre siet a tárgyakon kívül a sírcsoport helyzete s a temetkezési rítus is. Elkülönült volta, a római sírformák és mellékletek hiánya mind azt valószínűsítik, hogy nem a római lakosság soraiba beépült foederati, hanem későbbi, az 5. sz. első felére, esetleg a valódi hunkorszakra tehető néppel állunk szemben. A hun korszakban a fejedelmi sírok és a rangos vezetők sírjai mellett az ilyen családi szállások kiscsoportos temetkezései a jellemzők.

Leleteink semmiképpen nem hunkorszak utániak. Az 5. sz. második felére tehető korszak jellegzetes leletei hiányoznak Pátyon. Bár néhány tárgy (kétoldalas csontfésű, két vállon viselt ruhatű, vascsatok stb.) jellemző e korszak keleti gót, szvéb sírjaira is. Például Kapolcs, Soponya, Intercisa, Hács-Béndekpuszta, Viminacium stb. A hunok utáni időszakban területünkön nem keleti gótok voltak, hanem valószínűleg szvébek, kiknek betelepődése 454 után biztosra vehető, de a Dunántúl északi részén már a 4. sz. végétől elképzelhető. Kisebb csoportjaik megtelepedtek a római városok környékén. Mint a római birodalom szomszédainak nem volt nekik idegen a római épületek közelében élni. A szvébeknél az 5. sz. elejétől már nagyon hasonló leletanyag van, mint Pannoniában. Mind a csontfésűk, mohazöld üvegek, mind a kerek öv és csizmaszif csatok megtalálhatók náluk.¹⁵⁹

Pest megye területén az 5. sz. első felében különböző etnikumú népcsoportok jelenléte mutatható ki. Ebből az időszakból főleg a vezető és középréteg leletei maradtak ránk. Ez az arisztokrácia nem jelentett etnikus egységet. Keleti eredetű és viseletű emberek. Hunok, gótok, alánok, szvébek, provinciális rómaiak stb. A köznépnek alig van nyoma.

Pátyon ezüst ékszereik alapján a vezetőréteg kisebb méltóságviselőihez tartozó katonák családja temetkezhetett. Ilyen vezető réteghez tar-

¹⁵⁵ BÓNA 1993; TOMKA 1986, 423–488 (63 lelőhelyet sorol fel ebből az időszakból). Legutóbb Tejral kísérelte meg korszakonként szétválasztani ezt a leletanyagot (D1, D2 fázis), lásd TEJRAL 1997, 321–362, ill. Bodo Anke foglalta össze a keleti lovas nomádok emlékanyagát (ÁNKE 1998).

¹⁵⁶ „Pannoniae, quae per quinquaginta annos ab Hunnis retinebantur, a Romanis receptae sunt”, Marcell. Com. ad. a. 427. Lásd VÁRADY 1969, 278–. Ez az 50 év az Alatheus-Saphrac vezette hun-alán-gót foederati betelepítésétől számítva 427-ig érthető.

¹⁵⁷ OTTOMÁNYI–GABLER 1985, XXVII. t., ill. az 1999. évi új ásatásról besimítással és beszurkálással díszített edénytöredék, melynek analógiái a szentendrei késő római temetőben, ill. Aquincumban ismertek a 4–5. sz. fordulójáról (MARÓTI–TOPÁL 1980, 14. t. 9. sír).

¹⁵⁸ Páty valószínűleg az Aquincum–Floriania út mellett feküdt. Lásd OTTOMÁNYI–GABLER 1985, 185, I. t.

¹⁵⁹ A hunkorszakra tehető, korábban keleti gótnak tartott leleteket ill. a keleti gót szállásterületet Kiss Attila foglalta össze. Lásd KISS 1995, 4. lista. Szerinte csak 454-től vannak itt szvébek; Szvéb leletek lásd TOMKA 1986, 480. pl. Csorna, Csót, Győr. Korábbi, 5. sz. eleji szvéb leletanyag pl. Leányfalu i. örtorony kerámiájában. Lásd OTTOMÁNYI 1991, 39–40; Besorozott túlpárti germánokhoz köti Barkóczi a 4. sz. végén a pilismaróti temetőben található új leleteket pl. mohazöld üvegedények, csontfésű, galléros korsó stb. lásd 128. jegyz.; NAGY 1993, 356; TEJRAL 1997, 328–334.

tozhatott Pest megyében még a százhalombattai táborba beásott sír halottja is.¹⁶⁰

A katonai vezetőréteg sírjai gyakran kerülnek elő a Dunántúlon a volt Pannonia erődítményei, városai közeléből. Pátyon is volt római telep, köépületekkel, sőt a telep egyik felhagyott épületébe beleásott gödör tanúsága szerint használták is a telepet az 5. sz.-ban (állatalakos fésű).

Bóna István szerint az alánokhoz köthető Pest megyében a Szob-Kálvárián előkerült cikadás, fémtükrös sír. (Ugyanitt a temetőt Kiss Attila 5. sz.-i szvébnek tarja.) Valódi hunokhoz pedig a Szob-Homokdűlői íjászsír társítható. A csömöri ékköves cikáda is e két népesség valamelyikére jellemző. Hun őrállomás lehetett az elhagyatott római erődökben pl. Aquincum, Zugló. Visegrád-Gizellamajorban is használhatták még az erődöt a hun korszakban. Fésű és cikáda viselő népessége kevert germán, alán s hun etnikum volt, továbbélő rómaiakkal együtt.

A fentiek alapján Pátyon keleti, *nem hun eredetű népesség lakott az 5. sz. első felében*. Ezen belül több tárgy mutat *germán lakosságra* (fésű, két vállon viselt ruhatű), mint alánra (felövezett nők). Valószínűleg kevert népesség lehetett. Erre mutat a kétféle női viselet, bár a gótokra a két vállon viselt fibula és a csatos öv is jellemző. Itt maradt foederati népesség (keleti-gót, alán) vagy egyéb hunok elől menekült s itt letelepedett népcsoport lehetett. Pl. a Maroszentanna-Csernyahov kul-

túra gójtjai, ill. a szomszédos szvébek. Az ékszerek gazdagsága arra utal, hogy viselőjének családja valamilyen vezető szerepet töltött be az 5. sz. első felében. Továbbélő, római provinciális lakosság nyomai e sírokban nemigen mutathatók ki, csak a római kézműipar termékei. E tárgyak ekkor már az egész Kárpát-medencében jelen vannak. Római és barbár lakosság egyaránt használja őket. A római eredetű kerámia, üveg és csonttárgyak a hunkori sírokban a nem hun eredetű megszállók és a rómaiak kapcsolatára mutatnak.¹⁶¹

Elképzeltető, hogy Valeria Ripensis lakosságát valóban elmenekítették 425-ben, létrehozva egy új provinciát Valeria Media néven. A nagyrészt kiürített területet átengedték a hunoknak.¹⁶² A valériai limesen s a hátszágban, köztük Pátyon sincs nyoma erőszakos pusztításnak. Az elhagyott római épületek évszázadok alatt pusztultak el, kivéve néhány stratégiailag fontos pontot, ahol a hunok is átkelőhelyeket, megfigyelő állomást létesítettek.

Páty nem volt katonailag fontos hely. Hunkori sírcsoportjának halottjai főleg nők és gyerekek. A férfiak talán máshol harcoltak s ott estek el.¹⁶³

A késő római temető és e 5. sz. első felére tehető sírcsoport között jelenthet átmenetet a nagyméretű cikáda fibulát használó hun vagy alán népcsoport, mely a 4. sz. végén-5. sz. elején élhetett Pátyon.

IRODALOM

ALFÖLDI, A.

1932 Leletek a hunkorszakból és etnikai szétválasztásuk (Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung). *ArchHung* 9.

DR. ANDRÁSSY, E.

1944 Népvándorlaskori temető Érmihályfalván. *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti-, Művészeti- és Néprajzi tárából* IV. 1–6.

ANKE, B.

1998 Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunderts. *Beiträge zur Ur und Frühgeschichte Mitteleuropas* 8. Weissbach, Teil I–II.

ASZT, Á.

1999 A Kárpát-medencei hunok vallásáról. in: *A népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozója*. Veszprém, 47–66.

BAKAY, K.

1978 Bestattung eines vornehmen Kriegers vom 5. Jahrhundert in Lengyeltóti (Kom. Somogy, Kreis Marcali). *ActaArchHung* 30, 149–172.

¹⁶⁰ A hun birodalom kisebb méltóság viselőinek temetkezéseit Bóna István foglalja össze: lásd 1993, 172: Kiskunhalas, Lébény, Lengyeltóti, Keszthely-Gátidomb, Wien-Leopoldau, Szekszárd-Battina, Szirmabesenyő, Alsónyék, Székesfehérvár, Százhalombatta, Vágtól Ny-ra még több is van. A hunok település története 183–184.

¹⁶¹ Bóna 1993, 124, 185–186. A valódi hunkorszakban is temetkeztek néha római téglá- vagy kőládásírokba pl. Mőzs, Szabadbattyán, Csákvár, Györköny, Babarc, Pécs-Basamalom, Szekszárd-Balparásztá stb.

¹⁶² Bóna 1993, 46; Tóth 1989, 197–226 (425-ben Ruga kapta aján-dékként a katonai segítség fejében Valeria Ripensist).

¹⁶³ Ezzel szemben pl. Bp.-Gazdagréten a sírok nagy része férfi. Zsidi P. szerint itt út menti állomás lehetett az 5. sz.-ban.

- BARKÓCZI, L.
 1960 Késő római temető Pilismaróton. *FolArch* 12, 111–132.
 1961 Adatok Brigetio későrómai történetéhez. *FolArch* 13, 95–115.
 1988 *Pannonische Glasfunde in Ungarn*. Budapest.
 1990 Üvegművesség. in: *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest. 166.
 1993 Megjegyzések Valéria 4–6. századi történetéhez. II. Hiányos hagymafejes fibulák és ruhatük. *BudRég* 30, 327–350.
- BARKÓCZI, L.–SALAMON, Á.
 1968 IV. század végi–V. sz. eleji üvegleletek Magyarországról. *ArchÉrt* 98, 29–38.
- BARKÓCZI, L.–SALAMON, Á.
 1974/75 Das Gräberfeld von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. *MittArchInst* 5, 89–111.
- BARZU, L.
 1986 Monumente germanice descoperite la Bratei, jd. Sibiu. *SCIIVA* 37, 89–97.
- BENKŐ, A.
 1962 Üvegcorpus. *RégFüz* II/11.
- BIERBAUER, V.
 1980 Römisches Kaisertum und ostgermanisches Königtum (Zur chronologischen, soziologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffes des 5. Jh. in Südost Europa). in: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau in fünften und sechsten Jh.* (H. WOLFRAM–F. DAIM). Wien, 131–140.
- BÍRÓ, M.
 1987 Gorsium bone carvings. *Alba Regia* 23, 25–63.
 1994 The Bone Objects of the Roman Collection. *Catalogi Musei Nationalis Hungarici. SerArch* II., Budapest.
 2000 Qualitative Analyse der Wechselwirkung der provinziellen und barbarischen Beinwerkstätte aufgrund der spätantiken Kämmen. in: „*Gentes Reges und Rom*”, *Spisy Arch. Ústavu AV ČR* Brno, 16, 167–182.
 2002 Probleme der frühen Merowingenzzeit im mittleren Donaauraum. Hrg.: J. TEJRAL, *Spisy Arch. Ústavu AV ČR*. Brno.
- BÓNA, I.
 1960 A Soponyai germán temető. *Alba Regia* I. 165.
 1971 A népvándorlás kora Fejér megyében. *Fejér megye története*. 5, Székesfehérvár.
 1986 *Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei*. Budapest.
 1986A *Erdély története I*. Budapest.
 1993 *A hunok és nagykirályaik*. Budapest.
- BÓNIS, É.
 1975 Die Datierungsfrage der norisch-pannonischen Hügelgräber. *ArchÉrt* 102, 244–249.
- BOŽIČ, D.–CIGLENEČKI, S.
 1995 Zenonov tremis in poznoantična utrdba gradec pri Veliki Strmici. *AV* 46, 254.
- BÖTTGER, B.
 1980 Die Gefäßkeramik aus dem Kastell Jatrus. *EAZ*, 427–438.
- BURGER, A.
 1979 Das spätromische Gräberfeld von Somogyiszil. *FontArchHung* Bp.
- CSALLÁNY, D.
 1958 Hamvasztásos és csontvázas hun temetkezés a Felső-Tisza vidéken. *HOMÉ* 2, 83.
- CSEH, J.
 1990 Adatok az V–VI. századi gepida emléktárgy egységéhez. *SzMMÉ* 7.
- CS. DAX, M.
 1980 Keleti germán női sírok Kapolcson. *VMMK* 15, 97–106.
- DIACONU, GH.
 1965 *Tingsor necropole diu secolale III–IV.e.n.* Bucuresti.
- DOMBAY, J.
 1957 Későrómai temetők Baranyában. *JPMÉ*, 181–243.
- ERDÉLYI, I.–SALAMON, Á.
 1980/81 Bericht über die Ausgrabungen in Pilismarót, Öregek dűlő (1973–1974). *MittArchInst* 10–11.
- GAÁL, A.
 1977/78 Későrómai sírok Mözs-Kakasdombon. *SZBBM* 8–9, 23–85.
- GÁBOR, O.
 1998 Későantik sírok Mágocson. *JPMÉ* 43, 113–130.
 1998a 5. századi sírok Kővágószőlős határában. *JPMÉ* 43, 131.
- GMIRJÁ, L. B.
 2001 Odejánije szluzsitelej Jáziceszkih kultov v „Sztrane Gunnov” Prikaszpijá. in: *Kulturi Evrazijszkih Szepej vtoroj polovini i Tiszjácseletijá n.e. (iz Isztorii kosztjuma)* Tom I. Szamara, 57–71.

- GRÓF, P.
1992 Népvándorláskori vonatkozások egy késő római erőd és temető feltárásának kapcsán. *JAMÉ* 30–32, 130.
- HERVAL, J.
1984 Népvándorláskori csontfésűk. *BudRég* 36, 337–345.
- ILON, G.
1999 Hunkori temető részlete Nagydém-Középrépusztán. *VMMK 1999, A népvándorláskor fiatal kutatói 8. találkozójának előadásai*. 28.
- ISTVÁNOVICS, E.
1993 Das Gräberfeld aus dem 4–5. Jahrhundert von Tiszadob-sziget. *ActaArchHung* 45, 91–146.
- KALTOFEN, A.
1984 Studien zur Chronologie der Völkerwanderungszeit im südöstlichen Mitteleuropa. *BAR* 191. Oxford.
- KISS, A.
1969/70 Unpublished finds from the V. century originated from Transdanubia in the British Museum and the Janus Pannonius Museum of Pécs. *JPMÉ*, 119–123.
1981 Funde aus dem 5–6. Jh. im Gebiet von Brigetio. *FolArch* 32, 191–210.
1981a 5. századi sír Intercisában. *ArchÉrt* 108, 211.
1995 Das germanische Gräberfeld von Hács-Béndekpuszta (Westungarn) aus dem 5–6. Jahrhundert. *Acta AnthHung* 36, 275.
1996 Das Gräberfeld von Szekszárd-Palánk aus der zweiten Hälfte des 5. Jh. und der ostgotische Fundstoff in Pannonien. *ZM* 6, 55–61.
- KLOIBER, R.
1957 Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Ziegelfeld. Linz.
- KOROŠEC, P.
1983 Predjama konec 4 do sredine 5. Stoletja (Predjama von Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts). *AV* 33, 84.
- KOVRIG, I.
1959 Nouvelles Trouvailles du V siècle decouvertes en Hongrie. *ActaArchHung* 10, 209–225.
- KULCSÁR, V.
1998 A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. *Múzeumi Füzetek* 49, Aszód.
- KUZSINSZKY, B.
1920 A Balaton környékének archeológiája. Budapest.
- LÁNYI, V.
1963 A pannoniai IV. századi temetők. (szakdolgozat, Bp. ELTE).
1972 Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. *ActaArchHung* 24, 53–213.
- MAGOMEDOV, B. V.
1987 Csernyahovszkaja kultura szevero-zapadnogo Pricsernomorjá. Kiev.
- MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ, M.
1987 Rimska nekropola kod Beške u Sremu. Novi Sad.
- MARINESCU, G.–GAIU, C.
1989 Die Nekropole bei Fintinele „Rit” gem. Matei, Jud. Bistrita-Năsăud aus dem 4. Jahrhundert u.z. *Dacia* 33, 130.
- MARÓTI, É.
1999 Előzetes jelentés a Pátyon végzett leletmentésről. *Kutatások Pest Megyében, Tudományos Konferencia II. Szentendre*. 19–24.
- MARÓTI, É.–TOPÁL, J.
1980 Szentendre római kori temetője (Das römerzeitliche Gräberfeld von Szentendre). *StComit* 9, 95–172.
- MATJAJŠIĆ, R.
1991 Campus Martius, Roman necropolis Between Premanturska and Medulinska street in Pula. Pula.
- MÉSZÁROS, GY.
1970 A regölyi korai népvándorláskori fejedelmi sír. *ArchÉrt* 97, 62–94.
1972 A regölyi aranysír. Szekszárd.
- MITREA, B.–PREDA, C.
1966 Necropole diu secolul al IV. lea e.n. în Muntenia.
- MÓCSY, A.
1974 Pannonia a késői császárkorban. Budapest.
- MRT
2. kötet *Magyarország Régészeti Topográfiája 2. (A veszprémi járás)* Szerk.: ÉRI ISTVÁN, Budapest, 1969.
5. kötet *Magyarország Régészeti Topográfiája 5. (Esztergom és dorogi járás)* Szerk.: TORMA ISTVÁN, Budapest, 1979.
7. kötet *Magyarország Régészeti Topográfiája 7. (A budai és szentendrei járás)* Szerk.: TORMA I., Budapest, 1986.
- MÜLLER, R.
1999 Sági K. temetőfeltárása a Keszthely-Fenekpusztai erőd déli fala előtt. *ZM* 9, 153–179.

- NÁDORFI, G.
1996 Das hunnenzeitliche Gräberfeld von Csákvár. In: *Reitervölker aus dem Osten, Hunnen + Awaren*, 96–99.
- NAGY, M.
1993 Óbuda a népvándorláskorban. *BudRég* 30, 353–389.
- NAGY, R.
1993 V. századi népvándorláskori sírok Pécs-Málom lelőhelyen. *JPMÉ* 38, 95–102.
- NEUGEBAUER-MARESCH, CHR.–NEUGEBAUER, J. W.
1986 Ein Friedhof der römischen Kaiserzeit in Klosterneuburg. *ArchA* 70, 317–383.
- ÓDOR, J.
2000 5. századi leletek Aparhantról (Funde von Aparhant aus dem 5. Jahrhundert). In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak konferenciája*. Szerk.: BENDE L.–LÖRINCZY G.–SZALONTAI CS., Szeged, 181–190.
2001 5. századi temető Sióagárdon. *WMMÉ* 23, 39–50.
- OTTOMÁNYI, K.
1981 Fragen der spätrömischen eingeglätteten Keramik in Pannonien. *DissArch* II/10.
1991 Késő római kerámia a leányfalui őrtoronyból (Keramik aus dem Burgus von Leányfalu). *StComit* 22, 5–144.
2002 Előzetes jelentés a pátyi temető késő római sírjairól. *Kutatások Pest megyében, Tudományos Konferencia IV.* (előkészületben).
- OTTOMÁNYI, K.–GABLER, D.
1985 Római telepek Herceghalom és Páty határában (A pátyi terra sigillata). (Römische Siedlungen in der Gemarkung von Herceghalom und Páty). *StComit* 17, 185–272.
- OTTOMÁNYI, K.–KOVÁCS, P.
Pest megye története a római korban. in: *Pest megye monográfiája I/1*. Szerk.: TORMA I., Budapest. (előkészületben).
- PÁRDUCZ, M.
1950 Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns. *ArchHung* 30.
- PETKOVIĆ, S.
1995 *Rimski Predmeti od Kost i Roga sa Teritorije Gornje Mezije*. Beograd, 1995.
- PIETA, K.
1991 The North Carpathians at the beginning of the Migration Period. *Antiquity* 65, 367–387.
- PÓCZY, K.
1964 Aquincum a IV. században. *BudRég* 21, 55.
- POLLAK, M.
1980 *Die germanischen Bodenfunde des I–IV. Jahrhunderts n. Chr. Im nördlichen Niederösterreich*. Wien.
1988 Die römischen Gräberfelder von Mauer an der Url, VB. Amstetten, Niederösterreich. *ArchAust.* 72.
- PRISKOS
Excerpta de legationibus I., ed. C. de Boer, Berlin, 1903, Fragmente 8.
- SÁGI, K.
1960 Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely. *ActaArchHung* 12, 208.
1961 Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuszta. *Acta Ant Hung* 9.
- SALAMON, Á.
1976 Archäologische Angaben zur spätrömischen Geschichte des pannonischen Limes – Geweihmanufaktur in Intercisa. *MittArchInst* 6, 47.
1976a Csontműhely Intercisában. *ArchÉrt* 103, 207–215.
- SALAMON, Á.–BARKÓCZI, L.
1971 Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jh. *Alba Regia* 11, 35–76.
1973 Archäologische Angaben zur spätrömischen Geschichte des pannonischen Limes – Gräberfelder von Intercisa I. *MittArchInst* 4, 73–95.
1978 Régészeti adatok Pannonia későrómai periodizációjához (376–476). *ArchÉrt* 105, 189–205.
- ŠARANOVIĆ-SVETEK, V.
1986 *Antičko Staklo u Jugoslovenskom delu Provincije donje Panonije*. Novi Sad.
- SOPRONI, S.
1978 *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*. Budapest.
- STADLER, P.
1981 Völkerwanderungszeitliche Funde: eine Siedlung bei Unterlanzendorf und ein Gräberfeld bei Rannersdorf, Niederösterreich. *ArchA* 65, 139–182.
- STRAUB, P.
2001 Eiserne Taschenbügel in Gräbern des 5. Jahrhunderts von Keszthely-Fenékpuszta. *ActaArchHung* 52, 303–318.

- STUPPNER, A.
1997 Die Glasfunde des Oberleiserberges. in: *Neue Beiträge der Spätantike im mittleren Donauraum, Spisy Arch. Ústavu AV ČR 8*. Hrsg.: TEJRAL, J.-FRIESINGER, H.-KAZANSKI, M., Brno, 215–232.
- SZÓKE, B. M.
1996 Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilimán-Felsőmajor. *Antaeus 23*, 29–59.
- T. SZŐNYI, E.
1977 Előzetes jelentés a Sopron-Deák téri római temető feldolgozásáról. *Arrabona 19–20*, 5–15.
- TEJRAL, J.
1982 *Morava na sklonku antiky*. Praha.
1986 Naše zeme a římske Podunaj, *PA 76*, 308–387.
1997 Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum. in: *Neue Beiträge der Spätantike im mittleren Donauraum, Spisy Arch. Ústavu AV ČR 8*. Hrsg.: TEJRAL, J.-FRIESINGER, H.-KAZANSKI, M., Brno, 8, 321–362.
1999 Die spätantiken militärischen Eliten beiderseits der norisch-pannonischen Grenze aus der Sicht der Grabfunde. in: *Germanen beiderseits der spätantiken Limes, Spisy Arch. Ústavu AV ČR 14*. Hrsg.: FISCHER, T.-PRECHT, G.-TEJRAL, J., Köln-Brno, 235–238.
- TOČIK, A.
1962 Neue Funde der Völkerwanderungszeit in der Südwestslowakei. *ŠtZ 9*.
- TOMKA, P.
1986 Der hunnische Fürstenfund von Pannonhalma. *ActaArchHung 38*, 423–488.
- TOPÁL, J.
1981 The Southern Cemetery of Matrica (Százhalombatta–Dunafüred). *FontArchHung*, Budapest.
- B. TÓTH, Á.
1994 Kora népvándorláskori sírok Tápe-Szentégláégetőn. in: *A kőkortól a középkorig*. Szeged, 285–303.
- TÓTH, E.
1989 Provincia Valeria media. *ActaArchHung 40*, 197–226.
- VÁGÓ, E.-BÓNA, I.
1976 Die Gräberfelder von Intercisa. *Der spätrömische Südostfriedhof*. Budapest.
- VÁRADY, L.
1969 *Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376 bis 476)*. Budapest, 278.
- WAMERS, E.
1990 Bemerkungen zu zwei Zikadenfibeln aus westdeutschen Privatsammlungen. *Frankfurter Beiträge zur Mittelalter-Archäologie II*. Bonn, 49–60.
- WERNER, J.
1959 Studien zu Grabfunden des V. Jahrhunderts aus der Slowakei und der Karpatukraine. *SEA II/2*, 422–438.
- ZSIDI, P.
1987 A Budapest XI. kerületi Gazdagréten feltárt 4–5. századi temető. *ComArchHung 45–82*.

„HUNNENZEITLICHE“ GRÄBER IM GRÄBERFELD VON PÁTY

KATALIN OTTOMÁNYI

Im Malomdűlő von Páty (Kom. Pest) wurde 1997–1998 auf beiden Seiten der Autobahn M1 ein Gräberfeld mit mehreren hundert Gräbern freigelegt. Dort befanden sich am Hügelabhang westlich des Fűzes patak eine bronzezeitliche, eine keltisch-römische und eine bereits umgepflügte awarische bzw. arpadenzeitliche Siedlung. Bei der Freilegung des Geländes wurde auf dem Hügel auch das zur Siedlung gehörige Gräberfeld gefunden. Von den etwa 910 freigelegten Gräbern lassen sich ca. 50 in die spätrömische Periode und 12 ins 5. Jahrhundert datieren.

Nördlich der Autobahn M1, am NW-Rand des römischen Gräberfeldes, kamen in einer selbständigen Grabgruppe 12 Gräber ans Licht, unter ihnen kein einziges mit römischer Technik errichtetes Ziegel- oder Steinkistengrab, sondern sämtlich Erdgräber. Mehrheitlich waren sie weit tiefer gegraben als die spätrömischen

Gräber. Auch ihre Orientierung unterschied sich von diesen. Während letztere N-S gerichtet waren, wurden die Mitglieder der selbständigen Gruppe in W-O-Richtung bestattet. Ihre Beigaben vertreten einen neuen Typ, es sind anderswo im spätrömischen Gräberfeld von Páty nicht vorkommende Glasgefäße bzw. Schmuck. Mehr als die Hälfte der Gräber waren beraubt. Mehrheitlich waren es Frauen- und Kindergräber, nur zwei waren Männergräber (562, 563), beide ohne Beigaben.

Nur vier von den 12 Gräbern enthielten *Beigaben*, zwei Frauen- und zwei Kindergräber. Die Kindergräber waren die reichsten (554, 558). Beide Kinder hatten einen Gürtel mit Silberschnalle, darauf ein Eisenmesser bzw. bei einem eine Tasche mit *Feuergarnitur*. Ihre Stiefel wurden durch Riemen mit Silberschnallen geschlossen, und beiden war ein Glasgefäß beigegeben. Eins hatte noch zwei

Beinkämme, trug sie aber nicht im Haar, sondern wahrscheinlich in einer Tasche oder in der Hand. Die Frauentracht war schwerer zu rekonstruieren. Das eine Frauengrab war von der Körpermitte nach oben beraubt (560), so daß auf die Kleidung nur mit Hilfe der verbliebenen eisernen und beinernen Funde geschlossen werden kann. Das Kleid wurde ebenfalls von einem Gürtel mit runder Schnalle zusammengehalten, doch war die Schnalle aus Eisen mit Bronzedorn. Auch sie trug ein Eisenmesser am Gürtel. Der zweiseitige Kamm und der beinerne Nadelbehälter befanden sich in irgendeiner Weise ebenfalls rechtsseitig am Gürtel. Das Kleid der anderen Frau (564) unterschied sich von dem der anderen. Es hatte keinen Gürtel, wurde an der Schulter von zwei silbernen Kleidernadeln zusammengehalten, und am Hals trug sie eine bronzene Halskette. Eine Fibel wurde in keinem Grab gefunden.

Allgemein charakteristisch ist, daß in den Gräbern die Keramik fehlt. Gläser wiederum lagen in zwei Kindergräbern (554, 558). Der Brauch, keine Gefäße mit Speisen und Getränken ins Grab zu geben, findet sich auch in mehreren anderen Gräberfeldern vom Ende des 4. und 5. Jahrhundert.

In zwei Kindergräbern mit reichem Silberschmuck wurden Gläser gelegt. Es handelt sich um einen neuen Typ moosgrüner, schlechter ausgearbeiteter, aber haltbarer Glasgefäße mit dickeren Wänden als jene, die im Gräberfeld von Páty aus dem 4. Jahrhundert gefunden wurden.

In Grab 558 lagen eine zylindrische, kannelierte Glasflasche und ein Glasbecher in halber Eiform an beiden Seiten des Kopfes, in Grab 554 befand sich ein amphorenförmiges Glasgefäß am rechten Knie.

Diese moosgrünen Gläser neuen Typs tauchen in den 380er Jahren in Pannonien auf und sind die ganze erste Hälfte des 5. Jahrhunderts hindurch in Gebrauch. Wahrscheinlich haben sie sich auf östlichen Einfluß hin, eventuell durch Vermittlung von aus dem Schwarzmeergebiet hierher gewanderten Handwerkern in Pannonien verbreitet. Sie sind charakteristische Erzeugnisse des spätrömischen Glashandwerks. Den hiesigen ähnlichen Exemplare fanden sich in Brigetio, Intercisa, Csákvár, Aquincum und in den Gräberfeldern von Visegrád-Gizellamajor.

Sie kommen in Männer- wie in Frauengräbern vor. Sie tauchen außer den römischen Gegenständen im letzten Drittel des 4. Jahrhunderts im Verein mit charakteristischen Beigaben neuen Typs auf: Ohringe mit polyedrischen Enden, Fibeln mit umgebogenem Fuß, Krüge mit eingeglättetem und Kragenrand, Beinkämme, Eisenmesser, Eisenschnallen usw. In Gräbern des 5. Jahrhunderts gibt es zusammen mit ihnen auch schon denen von Páty ähnliche runde Silberschnallen mit auf die Schnalle gebogenem Dorn. Diese Erzeugnisse des römischen Glashandwerks waren im 5. Jahrhundert bei den angesiedelten, eroberten Barbaren schon ebenso in Gebrauch wie bei der hier verbliebenen und weiterlebenden Provinzbevölkerung.

In zwei Gräbern von Páty finden sich *Beinkämme*. Im Frauengrab 560 lag ein zweiseitiges Kammfragment, im Kindergrab 558 ein zweiseitiges und ein Kammfragment

mit Buckelrücken. Keiner der Kämmen wurde an die trachtensprechende Stelle, an den Kopf, gelegt, in beiden Fällen lagen sie rechts bzw. links in Oberschenkelhöhe. Entweder hatte man sie in der Tasche am Gürtel getragen oder in der Hand gehalten.

In den provinzialrömischen Gräberfeldern legt man Kämmen nur in Frauen- und Kindergräbern.

Die *zweiseitigen Kämmen* bestanden aus drei Platten, die von vier Eisennieten zusammengehalten wurden. Der Kamm aus Grab 558 war wahrscheinlich unverziert, der andere, aus Grab 560, hatte Punktkreis-Verzierung.

Der zweireihige dichte Kamm ist eine römische Form und wurde mit römischer Technik hergestellt. Die Sveben, Bayern, Alamannen, Franken und Gepiden übernahmen ihn nur in der Nachbarschaft des Reiches. In Pannonien taucht der zweiseitige Beinkamm in spätrömischen Gräberfeldern des 4. Jahrhunderts auf und blieb dann im ganzen 5. Jahrhundert eine beliebte Form.

Unter den Benutzern des zweiseitigen Beinkammes finden sich in Pannonien in erster Linie gemischte, weiterlebende provinziale Bewohner bzw. neue Bevölkerung germanischer Herkunft. Außerhalb Pannoniens ist er meist für gepidische Gebiete typisch, eine Generation später.

Kamm mit halbrundem Griff: Dazu gehört der eine Kamm in Grab 558. Von seiner Griffplatte ist auf einem einzigen kleinen Vorderseitenfragment ein Musterdetail aus eingeritzten gebogenen Linien erhalten geblieben, ausgefüllt mit engen Stricheln. Ein ähnliches Motiv und Raumfüllelement ist von Kämmen mit Tierdarstellungen bekannt. Auf dem hiesigen könnte es eventuell ein Tierbein sein. Auf den kleinen Fragmenten der mittleren Versteifungsplatte ist nur die untere waagerechte Linie der Umrahmung zu sehen.

In einer späten Grube der Siedlung von Páty, die in einem römischen Steingebäude gegraben wurde, fand sich schon 1983 ein anderer punzierter Beinkamm mit Buckelrücken und Tiergestalt. Auf der Vorderseite des Griffs befindet sich die Darstellung eines Walfisches, ausgefüllt mit kleinen Strichelungen, auf der Versteifungsplatte Wellenlinienverzierung.

Die Kämmen mit Tierdarstellungen bilden eine gesonderte Gruppe innerhalb der Kämmen mit halbrundem Griff. Ihre Herstellungstechnik ist mit der der übrigen römischen Kämmen identisch. Die Tiergestalten wurden vermutlich später in die fertigen Kämmen eingeritzt. Die Herkunft der Kammform war lange umstritten. Solche Formen finden sich in den griechisch-römischen Städten des Pontus-Gebietes. Von dort mögen sie die Träger der Marosszentanna-Csernyahov-Kultur übernommen haben. Lange hat man sie für gotisch gehalten, weil die ersten Exemplare in siebenbürgischen gotischen Gräberfeldern gefunden wurden: Marosvásárhely, Maroslekence, Medgyes. Seither gibt es mehr aus der Provinz als auf gotischem Gebiet: in Intercisa 2 St., in Páty 2 St., in Csákvár und Gomolava (Hrtkovaca) je 1 St.

Auf den siebenbürgischen und Intercisaer Exemplaren sind springende oder stützende Tiere zu sehen: in Marosvásárhely ein Hase, in Medgyes und Maroslekence eine Ziege und in Intercisa eventuell eine Ziege und ein Pferd. Auch auf dem Kammfragment von Páty Grab 558

kann es sich um die Beine eines solchen Tieres handeln. Vögel mit langen Schnäbeln finden sich auf den Exemplaren von Csákvár und Gomolava. Die Walfischdarstellung auf dem Pátyer Kamm ist bisher die einzige.

Der Kamm mit halbrundem Griff ohne Tierdarstellung mit punzierter Verzierung ist die typischste Kammform der pannonischen Bevölkerung des 4.–5. Jahrhunderts. Die punzierten Exemplare verbreiteten sich vor allem am Limes oder in dessen Nähe, auf je eine Siedlung konzentriert, z.B. Szöny, Nagytétény, Páty, Intercisa, Csákvár (Tác). Dort wurden sie wahrscheinlich lokal hergestellt.

Die Beinkämme sind Erzeugnisse lokaler pannonischer Werkstätten. In Pannonien gibt es quantitativ herausragend mehr Kämme als in anderen Provinzen bzw. bei den germanischen Völkern im Barbaricum. In Pannonien finden sich alle vier Formen von Beinkämmen: zweiseitige, solche mit halbrundem Griff, mit Buckelrücken und mit Dreiecksgriff. Kämme dieser Typen waren gleichzeitig in Gebrauch. Für die Völker des Barbaricums ist im allgemeinen nur je ein Typ charakteristisch: bei den Gepiden der zweiseitige, bei den Goten der mit Buckelrücken, bei den Rheingermanen der mit Dreiecksgriff.

Die Beinkämme erscheinen in großer Zahl im letzten Drittel des 4. Jahrhunderts und finden sich bis in die Mitte des 5. Jahrhunderts in den Gräberfeldern der romanisierten Provinzbevölkerung. Ihren Gebrauch übernahmen auch die Barbarenfrauen, häufig finden wir sie auch ohne weitere römische Beigaben.

Sie wurden zwar in römischen Werkstätten produziert, aber in allen Gräbern, in denen sie vorkommen, findet sich auch irgendein anderer barbarischer, in früheren römischen Gräberfeldern unüblicher Gegenstand. Somit ist die Verbreitung des Kammgebrauchs wahrscheinlich mit einem fremden Einfluß am Ende des 4. Jahrhunderts zu erklären. Einzelne Völker haben sie dagegen nie benutzt, so sind sie für die hunnische Tracht überhaupt nicht typisch. Die vor den Hunnen fliehenden germanischen Völker haben die Mode aus dem Osten mitgebracht.

Im pannonischen Teil des Komitats Pest fanden sich Beinkämme in spätrömischen Lagern und Kleinfestungen (Leányfalu), in den Gräberfeldern neben ihnen (Szentendre, Százhalombatta, Visegrád-Gizellamajor) sowie in bis zum 4.–5. Jahrhundert bewohnten Villen (Pomáz-Zdrávlyák und Lugi dűlő) und Gräberfeldern neben ihnen (Páty).

In Páty trugen drei der Bestatteten einen Gürtel, die Kinder in Grab 554 und 558 sowie die Frau in Grab 560. Bei den beiden Kindern hatte er eine Silber- und bei der Frau eine Eisenschnalle mit Bronzedorn.

Die Stiefel von zwei Kindern (554, 558) wurden durch einen Riemen mit Silberschnalle geschlossen.

Sämtliche Gürtel- und Stiefelschnallen sind rund – die Eisenschnalle ist größer und fragmentarisch –, und ihre Dorne sind auf die Schnalle gebogen.

In Grab 558 schloß sich der Stiefelschnalle ein kleines rechteckiges Riemenschlaufenblech und der Gürtelschnalle ein fast rundköpfiger Silberniet mit kleiner

Unterlegscheibe an. Beide sind charakteristische Formen bei den hunnenzeitlichen Schnallen.

Gürtelschnallen finden wir auch in spätrömischen Männergräbern, aber mit anderer Form. Frauen wiederum trugen bei den Römern keinen Gürtel. Dieser Trachtwechsel hängt mit dem Wechsel der Lebensweise zusammen. Bei den östlichen Hirten- und Nomadenvölkern gehörte der Gürtel mit den von ihm herabhängenden Geräten (Messer, Feuergarnitur usw.) ähnlich wie bei den Männern auch zur Frauentracht. Beide Geschlechter trugen Hosen und schlossen auf ähnliche Weise die Stiefelschäfte über dem Knöchel mit Riemen und auch den Gürtel.

Diese runde Schnalle mit daraufgebogenem Dorn ist die typische sog. hunnenzeitliche Schnallenform, die es in römischen Gräbern des 4. Jahrhunderts noch nicht gibt. Das Verbreitungsgebiet der Goldschnallen mit Edelsteinen entspricht den Siedlungsverhältnissen der Hunnenperiode. Die silbernen, bronzenen und eisernen Exemplare tauchen schon am Ende des 4. Jahrhunderts in Gräbern der Marosszentanna-Csernyahov-Kultur auf und erscheinen dann im ersten Drittel des 5. Jahrhunderts in der nördlichen und östlichen Nachbarschaft Pannoniens. Innerhalb der Provinz waren sie wohl nur in der echten Hunnenperiode verbreitet. Aber nicht nur die Hunnen haben sie benutzt, sondern auch die mit ihnen gekommenen bzw. hier vorgefundenen sonstigen Volksgruppen, Goten, Alanen, Sveben und Gepiden. Sie lassen sich nicht mit einem Volk, nur mit einer Periode verbinden, mit der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts, und innerhalb dieser am ehesten mit der Zeit 425–455.

Die Schnallen der Fürsten und der Militäraristokratie waren aus Gold mit Edelsteineinlagen. Niedrigere Militärführer und ihre Familien erhielten Silberschnallen. Die der Ärmere waren aus Bronze oder Eisen. Die Tote in Grab 560 von Páty hat eine Eisenschnalle mit daraufgebogenem Bronzedorn. Dieser Brauch, auf einem billigeren, schlechteren Material einen Dorn aus teurerem Material zu befestigen, ist sehr selten. Ähnliche kennen wir aus Intercisa, Szabadbattyán und Kilimán-Felső major. Im allgemeinen finden sich bei den Toten mit Eisenschnalle auch Eisenmesser und Feuergarnitur, wie auch in Grab 560 von Páty.

Eisenmesser gab es in drei (554, 558, 560) und Feuergarnitur in einem Grab (554) von Páty. In Grab 554 fanden sich beide. Alle lagen in Frauen- oder Kindergräbern. Sie wurden in einer vom Gürtel hängenden Scheide bzw. Tasche getragen.

Für die römische Lebensweise sind *Messer und Feuergarnitur* nicht typisch, wie sich auch in den spätrömischen Gräberfeldern zeigt. Der Brauch, sie mit ins Grab zu legen, verweist auf einen in Pannonien fremden Jenseitsglauben.

Am Gürtel befestigt trugen die Frauen auch beinerne Nadelbehälter. Im Frauengrab 560 wurde er mit einer Eisennadel gefunden, ein unverzierter Beinzylinder. Er ist ein typisches Gerät der Frauen. In römischen Gräberfeldern gibt es keine beinernen Nadelbehälter. Im pannonischen Fundmaterial kennen wir nur ein ähnliches Stück, aus Szöny.

Ein Charakteristikum völkerwanderungszeitlicher Gräber ist der Nadelbehälter z.B. in den gotischen Gräberfeldern der Marosszentanna-Csernyahov-Kultur. In Pannonien erscheint er in Barbarenbestattungen des 5. Jahrhunderts, selten aber in der Hunnenperiode. Später, bei den Awaren, ist er häufig.

Auf der Schulter der Toten von Grab 564 finden sich zwei *silberne Kleidernadeln*. Ihre Form – aus dem eigenen Material umgebogen, runder, durchlochter Kopf – ist einmalig im Material der Periode. Haar- und Kleidernadeln wurden in römischer Zeit in sehr abwechslungsreichen Formen hergestellt, aber von den pannonischen Exemplaren ähnelt keine den hiesigen.

Die auf beiden Schultern getragene Kleidernadel verweist auf eine andere Tracht als das Kleid mit Gürtelschnalle aus den oben behandelten Gräbern (560, 554, 558). Die Kleidernadeln haben die früheren Fibeln abgelöst. In der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts benutzte man verstümmelte Fibeln mit anderen Fibelarten gemeinsam, bis dann die Kleidernadeln ihre Funktion übernahmen.

Kleidernadeln auf beiden Schultern kennen wir aus Kilimán-Felső major (Wende 4./5. Jh.), Sióagárd (erste Hälfte-Mitte 5. Jh.), Viminacium und Kopolcs, aus gotischen Gräbern, die ins letzte Drittel des 5. Jahrhunderts datiert werden können. Es gibt auch entferntere Parallelen dieser Tracht, sämtliche aus ostgermanischer Umgebung. Auch die Nadeln von Páty wurden auf beiden Schultern getragen, so werden sie wahrscheinlich zu einer Bevölkerung gehört haben, für deren Tracht die Fibeln auf beiden Schultern früher typisch waren. Das Tragen von Fibeln auf beiden Schultern ist für die Ostgoten, die germanischen Völker charakteristisch und existierte bis zum 6. Jahrhundert (Blechfibeln mit *Edelsteineinlagen* und umgeschlagenem Fuß). Für die gotische Tracht ist neben dem Fibelpaar auch der Gürtel mit Schnalle um die Hüfte typisch.

Die Fibel ist auch ein organischer Bestandteil der iranischen – sarmatischen, alanischen – Tracht. Die „nichtgermanische“ (Iran) Mode des 5. Jahrhunderts vertreten die Zikadenfibeln auf beiden Schultern. Die beiden Fibeltypen können sich auch mischen.

Das Grab von Páty mit den beiden Silbernadeln auf den Schultern kann zu einer germanischen Volksgruppe in der ersten Hälfte bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts gehört haben.

Die Tote von Grab 564 hatte außer den beiden Kleidernadeln auch noch eine Halskette aus Bronzeperlen. Diese Halskette ist die einzige Beigabe in dieser Grabgruppe, von der wir ähnliche auch im römischen Gräberfeld von Páty finden (229). In spätrömischen Gräberfeldern finden sich in mit der Valentinianus-Zeit beginnenden und sich auch im 5. Jahrhundert fortsetzenden Bestattungen manchmal spiralförmige Bronzeperlen.

Diese Perlenkette ist also eine römische Form, kommt am Anfang des 5. Jahrhunderts noch vor und ist für die hunnenzeitlichen Bestattungen untypisch.

Nicht in dieser Grabgruppe, sondern südlich der Autobahn M1, im Gebiet des Gräberfeldes, fand sich als Streufund auf der Oberfläche eine zerbrochene *Zikaden-*

fibel, die untere Hälfte einer großen Zikadenfibel aus Bronzezeug.

Die Zikadenfibel entwickelte sich aus der griechisch-sarmatisch-alanischen Tracht im Schwarzmeergebiet und verbreitete sich von dort weiter. Die „asiatischen Hunnen“ trugen sie an die Mütze gesteckt als Rangbezeichnung. In den hunnenzeitlichen (seit den 430er Jahren) Gräbern sind sie nicht für die Männer-, sondern eher die Frauentracht bezeichnend.

Das Pátyer Stück gehört zur großen bronzegegossenen Variante der Zikadenfibeln. Dieser Typ erscheint bereits am Ende des 4. Jahrhunderts in den Festungen bzw. Gräberfeldern an der Donau (Aquincum, Intercisa, Százhalombatta). Es gibt sie auch im Gebiet römischer Villen, zumeist in späteren Eingrabungen, z.B. in Szentendre, Szentkirályszabadja, Gorsium und jetzt Páty.

In NO-Pannonien mag eine spätrömische Metallwerkstatt gelegen haben, die sie produzierte. Die Fibelegentümer hatten sich bei den spätrömischen Gebäuden niedergelassen.

Die kleinere, noch immer bronzegegossene bzw. silberne Variante der Zikadenfibel neuen Typs, häufig mit Edelsteineinlagen hat sich in Wirklichkeit erst um 430 in Pannonien verbreitet.

Zeit- und ethnische Bestimmung: Vom gesamten Gräberfeld von Páty her betrachtet, ist diese Grabgruppe eine selbständige, vom übrigen Gräberfeld abgesonderte und auch in ihrer Orientierung abweichende Gruppe. Es gibt in ihr nicht die charakteristischen Grabformen (weder Ziegelgrab noch Grabkiste) der spätrömischen Bestattung, und es fehlen auch die charakteristischen spätrömischen Beigaben (die Bronzeperle ist die einzige, die sich auch schon im Gräberfeld des 4. Jh. findet). Statt dessen tauchen neue Bräuche (keine Gefäßbeigaben, Gläser am Kopf, Frauen mit Gürtel usw.) und Beigaben neuen Typs auf. Solche neuen Beigaben sind moosgrüne Glasgefäße, Beinkämme, Gürtel mit auf runde Schnallen gebogenen Dornen und Stiefelriemenschnallen, Messer und Feuergarnitur, silberne Kleidernadeln.

Im spätrömischen Gräberfeld von Páty wurde laut den Münzen und Beigaben bis zum Ende des 4. Jahrhunderts bestattet (eventuell sind Gräber ohne Beigaben noch später). Die hier besprochene Grabgruppe stammt aus noch späterer Zeit, auf jeden Fall aus dem 5. Jahrhundert. In diesem Rahmen kann sie zum Fundmaterial von foederati der Jahre 380–430 bzw. einer sonstigen barbarischen Volksgruppe oder zur wirklichen Hunnenperiode gehören. Einige Beigaben ermöglichen die Datierung auf die Wende des 4./5. Jahrhunderts: Glasgefäße und Beinkämme aus römischen Werkstätten. Dagegen sind die typisch hunnenzeitlichen silbernen Gürtel- und Stiefelschnallen sowie der Brauch, eine die Fibel ersetzende Kleidernadel zu tragen, schon eher für die *erste Hälfte oder Mitte des 5. Jahrhunderts* bezeichnend. Diese Periode ist die von anderen Forschern D2 genannte, in der unsere Gräber Verwandtschaft mit der sog. Untersiebenbrunner Gruppe zeigen. Einzelnen Forschern gemäß ist diese Gruppe auf 400–430 zu datieren, nach anderen in die echte Hunnenperiode.

Hinsichtlich der ethnischen Zugehörigkeit kann mit Sicherheit festgestellt werden, daß die abgesonderte

Grabgruppe, die fehlenden römischen Grabformen, die zur spätromischen konträre Orientierung, das Fehlen der Gefäßbeigaben und des weiteren Gürtel, Messer und Feuergarnitur in Frauengräbern alles solche rituellen Abweichungen sind, die auf die Existenz einer der früheren provinzial-römischen Bevölkerung fremden, neuen ethnischen Gruppe hinweisen. Diese wird aufgrund der Untersuchung einzelner Gegenstände keine hunnische, sondern eher eine *germanische* oder *alanische* Bevölkerung gewesen sein. Ob sie vor den Hunnen hierher flüchtete oder schon ein unterworfenes Volk innerhalb des Hunnenreiches war, läßt sich vorerst nicht entscheiden. Aufgrund der zwei verschiedenen Frauentrachten hat hier wahrscheinlich eine gemischte Volksgruppe gelebt. Zugleich sind die meisten Gegenstände in römischen Werkstätten erzeugt worden, folglich hat die Fremdbevölkerung in Handelsbeziehung zu den lokalen (wahrscheinlich Aquincumer), weiter tätigen und die neuen Eroberer beliefernden Werkstätten gestanden.

Das Gräberfeld von Páty wurde auch in der Periode zwischen den spätromischen Bestattungen und dieser hunnenzeitlichen Grabgruppe genutzt. Darauf weist die südlich der Autobahn M1 gefundene Zikadenfibel hin, von der ähnliche Exemplare vom Ende des 4. bis zum Anfang des 5. Jahrhunderts immer in der Umgebung römischer Gebäude gefunden werden und die noch nicht den echten Hunnen, sondern nur den vor ihnen fliehenden, nichtgermanischen Völkern zuzusprechen sind.

Im pannonischen Teil des *Kom. Pest* ist vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts jedenfalls das Vorhandensein barbarischer Bevölkerung nachzuweisen. Dabei kann es sich vor allem um Bewaffnete und ihre Familienmitglieder handeln, da die barbarischen Gegenstände in den Festungen und ihren Gräberfeldern (Szentendre, Budakalász, Leányfalu, Visegrád, Százhalombatta) auftauchen. Kleinere Gruppen lassen sich aber auch hinter dem Limes nachweisen. Übertragen wir die Fundorte – zusammen mit den Streufunden – auf eine Landkarte, erkennen wir, daß sich das Fundmaterial großenteils am Limes gruppiert, aber darüber hinaus war, wenn auch sporadischer, auch das Tal des Benta-

Baches und das Zsámbéker Becken in der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts (wahrscheinlich nur bis 430) bewohnt. Eine größere Gruppe ließ sich in der Umgebung von Budakalász, Pomáz und Szentendre nieder. Nördlich davon waren noch der Wachturm von Leányfalu und Visegrád besetzt. Die Eisenlanzen und Beingegenstände weisen auf irgendeine germanische (svebische bzw. ostgotische) Bevölkerung hin. Münzen datieren dieses Material kaum mehr. Zumeist kommen noch Kleinbronzen der allerletzten Valentinianuszeit im 5. Jahrhundert vor. Spätere Münzen sind selten.

Die andere Gruppe von Funden stammt schon aus der Zeit nach Verlassen der römischen Gebäude, z. B. fanden sich solche später eingegrabenen Gräber in Százhalombatta im Lager und im vicus. Auch in Páty fanden sich der Beinkamm mit Buckelrücken in einer Grube, die in einem früheren Steingebäude des Dorfes gegraben wurde, bzw. im Gräberfeld die hier behandelte abgesonderte Grabgruppe. Hier ist noch schwerer zu entscheiden, ob sie zu einer barbarischen Volksgruppe vor 430 oder in die sog. Attila-Periode gehören, weil sich unter den Beigaben der Gräber die oben behandelten Beingegenstände, Glasbecher und eingeläuteten Gefäße finden, aber bei ihnen auch neuer Schmuck auftaucht, s. die Blechfibel, Zikadenfibel und hunnenzeitlichen Schnallen.

Ihre Zugehörigkeit zu je einer Volksgruppe ist nur in einigen Fällen zu beweisen. Die Mehrheit der Gegenstände wurde nur von irgendeinem Volk benutzt oder war nur anfangs für ein Volk charakteristisch, verbreitete sich dann aber als Mode und wurde im 5. Jahrhundert schon von fast allen Frauen getragen. Bei ihrer Verbreitung spielte die Hunnenbewegung eine große Rolle. Die von den Hunnen mobilisierten Völker brachten einen großen Teil der neuen Typen mit, bzw. auf ihren Einfluß hin lebten jahrhundertlang weniger verwendete Techniken und Formen wieder auf, die sich der neuen Mode anpaßten. Und während der Hunnenherrschaft existierte dieser Schmuck weiter und bildete mit den neuen Goldgegenständen zusammen die für die Führungsschicht charakteristische Tracht.

KÖZLEMÉNYEK

A TECHNOLOGICAL APPROACH OF A MICROLITHIC ASSEMBLAGE: THE SITE OF TATA (MIDDLE PALAEOLITHIC, HUNGARY)

MARIE-HÉLÈNE MONCEL*

The palaeolithic site Tata dated to the oxygen isotopic stage 5 is famous for its very strange lithic assemblage, most of which are smaller than 30 mm. Other OIS 5 sites in Central Europe have yielded microlithic assemblages which are not always related to the specific raw material conditions. The technological analysis of the cores provides new patterns about the technological choice for flaking, which seems to belong to a specific tradition. This hypothesis could be confirmed by the comparative studies of several Middle European microlithic assemblages from OIS 11 to 4–3.

Introduction: the technological behaviour of the Neanderthals

Traditions among Neanderthal groups and their ancestors seem to be everywhere proved in Europe, as in Africa for the first Modern Humans. From 350,000 or 300,000 years old, lithic assemblages show more complex flaking methods. The flake shape is moreover controlled, even if it could be easier to obtain the desired tool shape by retouch rather than by a direct production of a blank of appropriate shape in the cases of a poor quality raw material. Specific and long lasting processing systems appear in Europe, covering large areas, through time and environmental changes. They can give evidence of large technological traditions. Sometimes, within smaller areas, sites show specific behaviours which suggest that they could reflect local traditions related to geographical conditions or human choices.

Lithic assemblage studies, now, show that both technological traditions and activities have now to be considered to explain the characteristics of the abandoned material at a site. Furthermore, the assemblage composition and variability are the result of complex interactions of behaviour, environment and the physical properties of the raw material used. The understanding of human occupation and the nature of the accompanying the lithic assemblages are

thus related to all the site data: type of location, fauna remains and subsistence behaviour, raw material collecting, technological behaviours, types of tools. A repetitive hunting of animals of various ages (prime-age or adults, evidence of intentional prey selection) and traditions of systematic processing of larger quantities of game have been proved, at least from 125 ka to 55 ka. These studies, as the lithic ones, often provide evidence of short occupations, or at least of movement of mobile human groups according to the environment, thereby transmitting knowledge over generations.

Use-wear-analysis and the reduction sequence studies (from raw material collecting to flaking and tools discarding; “chaîne opératoire”) indicate that the Neanderthal abilities were both numerous and varied, through technological traditions, especially for the stone work. However, some discoveries indicate that bones could be used sometimes, due to a lack of large stone blocks or by tradition.¹ Wood is also a raw material, as the discoveries of Schöningen, Lehringen in Germany, Clacton in Great Britain or Abri Romani in Italy attest.² They suggest a technological world much larger than we could assume by only stone studies.³ Nevertheless, a large production of blanks seems, above all, only obtained

* MARIE-HÉLÈNE MONCEL, Laboratoire de Préhistoire Institut de Paléontologie Humaine. 1 rue René Panhard 75013 Paris France, e-mail: moncel@mnhn.fr

¹ For example, Castel di Guido, Fontana Ranuccio or Bilzingsleben; MANIA et al., 1980; MANIA, 1995; RADMILLI-BOSCHIAN, 1996; MANIA, 1998.

² OAKLEY et al. 1977; CARBONELL-CASTRO-CUREL 1992; THIEME 1997–1998; MANIA 1998.

³ KOLLER et al. 2001.

by a stone processing system, even numerous wooden tools could successively be prepared according to the wood resources and the needs.

The microlithic assemblages over time

For the last 40 years, sites from Central Europe yielded a great number of microlithic assemblages. Most of them date to the OIS 5 (Eemian) or to the beginning of the last glacial period, frequently associated to travertine deposits. The scarce human remains, brain cast in Gånovce and teeth in Taubach, show that these original industries have been made by Neanderthals.⁴ These microlithic assemblages, located in the same geographical area (small plains and basins within Central Europe), are present in Taubach, Weimar and Stuttgart-Bad Cannstatt in Germany; Kůlna (couche 11), from Czech Republic, Gånovce, Bojnice III, Hôrka (Slovakia), Tata in the Carpathian basin, Wrocław, Hallena Street from Poland.⁵

The greatest frequency of such assemblages during the last interglacial, beginning around 125 ka, suggested to D. Collins in 1969, then to K. Valoch, the idea of creating a cultural group named Taubachian in Central Europe, from Taubach in Germany⁶ to focus on the variability of these numerous assemblages dating for most of them to the OIS 5 and 4 (more than 40 listed sites). Although the different cultural names, used by researchers, such as Kiik-Koba Micromousterian, Micoquian Micromousterian or Pontinian in Italy, are often based on tool types or on geographical areas, technological analysis brings evidence of various traditions inside these microlithic assemblages, perhaps related to regional trends.⁷ Associated to various fauna remains, these assemblages also indicate that different environments could have been exploited through this kind of artefacts, on different raw materials.

This phenomenon is actually frequent in both time and space. Microlithic industries exist in old periods, even if they remain rare (Vértesszőlős, Bilzingsleben, Trzebnica in Central Europe),⁸ in

the easternmost part of Eastern Europe, Central Asia or the Near East.⁹ Some of these sites, for example in Bilzingsleben (Germany) and Vértesszőlős (Hungary), are also located in travertine. The question of an association with a specific location, linked to a specific way of life, requiring a specific technology, has been consequently asked, even if a better preservation of the archaeological remains inside travertine deposits undoubtedly sheds a distorted light on this type of settlement.

The microlithic assemblages dating to the OIS 5 and 4 in Central Europe

The term "Taubachian" does not seem to describe in the best way all the microlithic assemblages, dating to the OIS 5 and 4, from this part of Europe and cannot be employed to designate a single lithic entity. The Taubach assemblage is not the best example of a microlithic assemblage.¹⁰ However, largely described by K. Valoch in Kůlna (the Czech Republic), the microlithic industries gather some common characteristics as the use of small pebbles in various rocks, contributing to a microlithic assemblage, the "non-Levallois" technology in most cases, the average size of the flakes of 3 cm or less, a lot of broken flakes.¹¹ The flat retouch is also lacking, as are the bifacial tools. Side-scrapers, denticulates and notches are prevalent, associated with microchoppers. Bones often show numerous retouches of compressors.¹²

These assemblages are often related to hot water springs (but also to caves and river banks), and the animal remains especially belong to one or two great herbivores (bovines, horses), associated with smaller animals in some cases. Among the fauna, there are also remains of large mammals such as elephants and rhinoceros. In some assemblages, these species are quite numerous, for example, *Cervus elaphus*, *Dicerorhinus mercki* (70% young) and *Bison priscus* in Taubach in a mixed forest context.¹³ *Dicerorhinus mercki* and *Elephas antiquus* in Gånovce.¹⁴ In Tata, the Mammoth is the dominant species.

⁴ LOZEK 1954; PROZEK 1958; VALOCH 1996.

⁵ VÉRTES et al. 1964; GÁBORI-CSÁNK 1968; VALOCH 1967, 1977, 1984, 1996; BÁNESZ 1991; WAGNER 1982; KAMINSKA et al. 1993; WISNIEWSKI 2001. Fig. 1.

⁶ VALOCH 1977, 1984.

⁷ GÁBORI 1976; STEPANCHUK 1994; KUHN 1995; LIOUBINE 1998.

⁸ BURDUKIEWICZ et al. 1979, 1994; MANIA 1988a; MANIA et al. 1980; DOBOSI 1983a, 1988; BURDUKIEWICZ 1993.

⁹ DEREVIANKO et al. 1998; RONEN et al. 1998; MERDER et al. 1998; RANOV 2001.

¹⁰ BEHM-BLANKE 1960; SCHÄFER 1981.

¹¹ SCHÄFER 1981; VALOCH 1984.

¹² VALOCH 1984, 1988, 1995.

¹³ 110–116000 BP by U/Th in BRUNNACKER et al. 1983; MANIA 1988.

¹⁴ LOZEK 1954.

The site of Tata

This open-air site is located near Budapest (70 km west-north-west) in Hungary, in the north-eastern part of Transdanubia and in a depression separating two areas of the Transdanubian range (Fig. 1). Humans settled in a calcareous tuff basin besides temperate water springs, not far from raw material sources. This site has been mainly excavated by László Vértes in 1958 and 1959 on more than a 70 m² in surface.¹⁵ A main human settlement has been discovered within lenses of loess, 1 m or less in thickness, within accumulation of travertine.

The fauna remains are few, mostly composed of *Ursus arctos* and Mammoths (especially 6 young individuals), associated with some remains of various herbivores as horses.¹⁶ The prime-age of the Mammoths could indicate a settlement during the summer. On the contrary, the rich lithic assemblage (more than 20,000 artefacts) can indicate remains of flaking areas or subsistence areas.

In 1964, L. Vértes dated the settlement to an interstadial period belonging to the beginning of Würm (Brørup). A ¹⁴C dating on a charcoal sam-

ple confirmed the first age hypothesis with a date of 55,000 ± 2,500 B.P. However, the palaeontological and malacological studies place the level back to the end of the last interglacial. These distorted results have been explained by L. Vértes by the water springs related to the site. The first U/Th dating agrees more with the palaeontological hypothesis. The human occupation could be dated from 70,000 ± 2,000 B.P. to 116,000 ± 1,600 B.P., from the end of the last interglacial to the beginning of the last glacial period.¹⁷

The two most famous artefacts from this site are a "chouringa" carved in a fragment of a mammoth tooth (determined by L. Vértes a cult object from Australian Aborigines) and an "amulet" with an engraved cross made on a polished nummulite fossil. The tooth fragment seems to have been carefully separated from the mammoth molar tooth, then shaped, bevelled, and coloured in red by rubbing with ochre. Ochre remains have also been discovered inside the site.

L. Vértes connected the assemblage to Middle Palaeolithic pebble industries with affinity to the Quina type, close to other sites such as Kiskevély

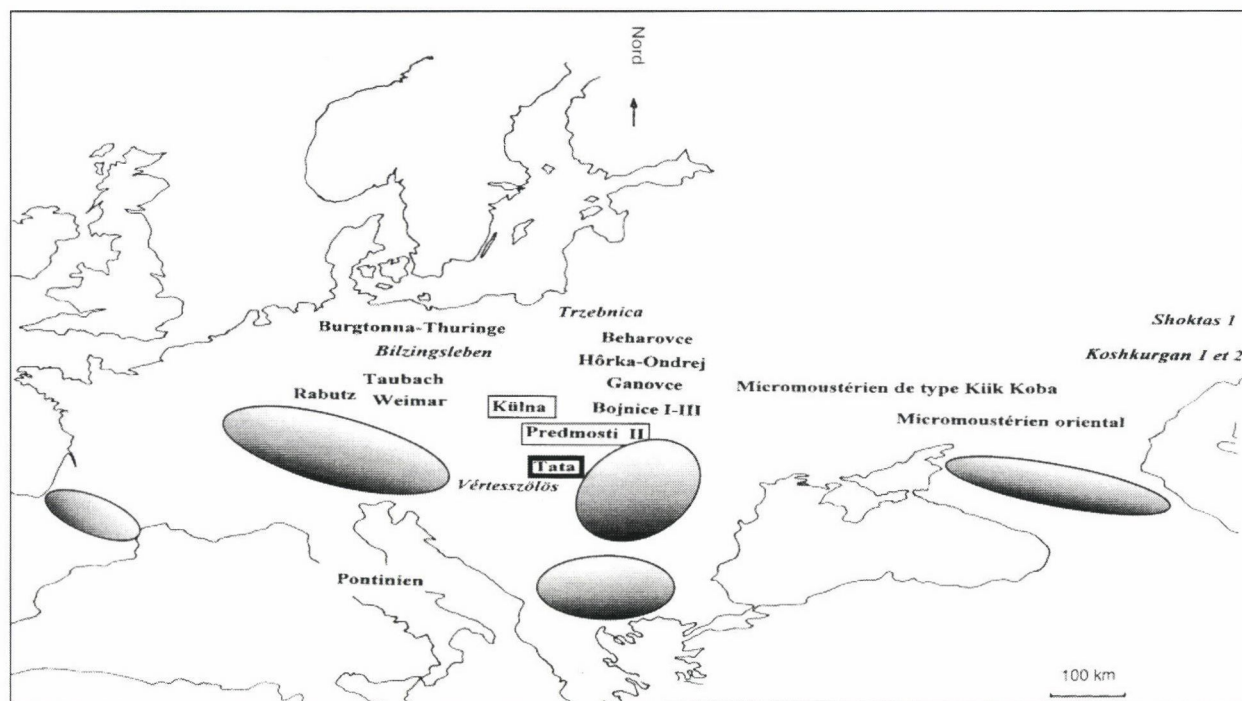

Fig. 1. Tata among microlithic sites in Central Europe

1. kép. Tata és Közép-Európa mikrolitikus lelőhelyei

¹⁵ VÉRTES et al. 1964.

¹⁶ VÉRTES et al. 1964; PATOU-MATHIS 1999.

¹⁷ SCHWARCZ-SKOFLEK 1982.

cave, Szelim cave and Csákvár cave in Hungary.¹⁸ The pebble tools and the pebbles are less numerous. Most of the activities are related to flaking. Silicites (flint and chert pebbles) and radiolarites make up 88% of the artefacts, associated with quartzite (11%) and some other and rare stones. Quartzite is more among the chip materials.¹⁹ The geological studies show a local collecting, in the Tertiary gravel beds near the site. They also indicate that the small pebbles used by humans were arbitrarily selected.²⁰ Around 150 kg of flint or chert have been brought by humans to the settlement.

More than 40% of the artefacts bear used marks and around 10% are retouched. Scrapers dominate the tool kit (52% of 2300 tools) and various types can be described (lateral scrapers, converged scrapers, double scrapers, bifacial scrapers, scrapers on pebble segments, denticulated scrapers, backed scrapers). Between 10 and 25% of the retouches are bifacial, according to the scraper types. Several kinds of points are also present such as Tayac points, Handspitzen and Blattspitzen points, Faustkeil points. End-scrapers, borers and backed knives are few, associated with some disc tools, "raclettes" and "tranchets". Specific Tata scrapers have been identified, with a retouch on the ventral face of the flake, similar to the shaping of a chopping-tool. Associated with the stone artefacts, numerous bones with crushed marks have been described by L. Vértes.

The studied assemblage

The methodological approach is based on the technological analysis of all the artefacts in order to understand the reduction sequences used by humans, and especially the processing systems. These are more suitable for characterising a tradition than the typology and for recognising what kinds of blanks humans produced and what methods they followed. The artefacts have been grouped, according to their technological background and the type of raw material.

The Tata lithic assemblage is composed of different artefact groups (Table 2). The most numerous is undoubtedly related to the debitage with almost 20,000 flakes. Among them, some are retouched, while others are left rough. The pebble tools and the entire or broken pebbles are very rare, compared to the number of flakes and cores.

The proportion of rough flakes bearing use traces allows us to conclude that a large number of them could have been used without being retouched. Cores show retouches, too. Consequently, the lithic assemblage may be grouped in five main functional groups: entire and broken pebbles, pebble tools, rough flakes, flake tools and tools on cores. By this fact, the main activity of the toolmakers can be considered as the debitage, associated with a very secondary activity of shaping. All the processing system is represented in the assemblage, with the first cortical removals, cortical flakes, flakes without cortex, cores and chunks. The debitage took place in the living area.

The entire pebbles: raw material stock or hammer stones?

79 pebbles have been analysed. Some of them are broken (half or quarter pebbles). All these pebbles belong to the different rocks used by humans but the rarest ones such as quartzite, quartz or limestone are proportionately more used than the silicites. The collecting concerns a large variety of pebble types. Most of the pebbles are elongated, narrow and flat, but both oval pebbles and quadrangular pebbles have also been collected. The sizes, from 10 to 135 mm, attest that large pebbles were yet available near the site, even if the 50–60 mm size is the most frequent (Fig. 2). In sum, the smallest and largest pebbles are very scarce within this assemblage, and they have been used for the shaping for the former or the flaking for the latter. The pebble thickness is small, between 10 and 20 mm in most cases and some of the pebbles are very flat (around 22 items), looking like discs or pucks. None of them bear use marks, like for most of the entire or broken pebbles. The reason of their collecting is consequently still unknown.²¹ When there are use marks, they look like percussion marks located on one of the pebble ends. Pebbles would be hammers, explaining the main choice of grained stones.

The pebble tools: evidence of a limited shaping

The artefacts considered as pebble tools are less numerous and some of them can be considered as cores and tools. The removals are deep, from different striking platforms and use marks are

¹⁸ VÉRTES et al. 1964.

¹⁹ DOBOSI 1983b.

²⁰ DOBOSI 2000.

²¹ Suggestions of stone compressors; MONCEL-SVOBODA 1998.

Table 1
The studied lithic assemblage from Tata

Site	Entire pebbles	Pebble tools	Cores	Flakes and fragments	% tools	Total
Tata	79	100	268	<20,000	<10%	>20,000

The kinds of "functional artefacts"

Table 2
The "functional blanks" used by humans in Tata

Types of products	Frequency	Size	Main characteristics
Entire and broken pebbles	n = 79	10-135 mm (50-60 mm)	quartzite, quartz and limestone > elongated, narrow and flat pebbles, some flat pebbles (discs)
Pebble tools	n = 100	20-50 mm	tools or cores
Rough flaking products	n = <20,000	10-30 mm bladelets (10%)	backed flakes (50%) triangular or rectangular shape, wide and thick platform on the flakes
Tools on flaking products	<10%	15-30 mm	points on triangular flakes, side-scrapers with a thin retouch, bifacial and flat retouches (10%)
Retouched cores	<5%	20-30 mm	backed cores, tool shaping integrated in the flaking process

lacking on the edge. However, some of them can be tools or both cores and tools, because of the removal organisation and the pebble tool shape. The removal number is in general low, more when the shaping is bifacial (around 50% of the cases). Each face is worked independently, in one case with an alternate shaping. The bifacial shaping is usually partial, perhaps due to a specific pebble shape requiring a specific work. The removal sizes do not depend on the size or the shape of the pebble (Fig. 3). The removal location on the pebble is also various, on the narrowest or the longest edge. In some cases, two edges are worked, resulting in lateral and convergent pebble tools. The cutting edge is convex or irregular, rather short, sometimes covering more than three quarters of the pebble periphery.

The raw materials are various, in the same proportions as for all the assemblage. Pebbles are often oval and sometimes very flat. Some flat pebble tools are sometimes on slab fragments. Most of them are between 30 and 50 mm in length (Fig. 4). A few measure less than 30 mm or more than 60 mm.

The flaking products

As a result, the production is diversified. Almost 70% of the flakes are in flint or silicite stones,

associated with quartzite and some quartz. Half of the flakes measure less than 30 mm and around 10% less than 10 mm (Fig. 5). However, the size can reach 80 mm for some cortical flakes. Even though the production is microlithic, some big pebbles have thus been worked. A small part of the assemblage is composed of elongated flakes or bladelets, and an the hypothesis of intentional debitage of elongated products cannot be discarded considering that 25 to 30% of the artefacts are laminar flakes, blades and bladelets. The blades and the bladelets total around 10% of the artefacts. The longest ones measure 60 mm. The bladelet size is often 15-20 mm long, 5 mm wide and 2 mm thick.

A large quantity of the flakes are thick, short and backed (around 50% backed flakes), with or without cortical patches. The flake section is not symmetric and these flakes have in general a large and thick platform. Some of them are pebble slices, truncating all the pebble section. The core-reduction begins without preparation of the pebbles, using the cortical flat sides. The high proportion of backed flakes provides evidence of a large use of the core or pebble edges to guide the removals. Generally, the platform is flat. Dihedral and still more faceted platforms are rare. The proportion of cortical flakes is high, indicating a short cortex removal stage within

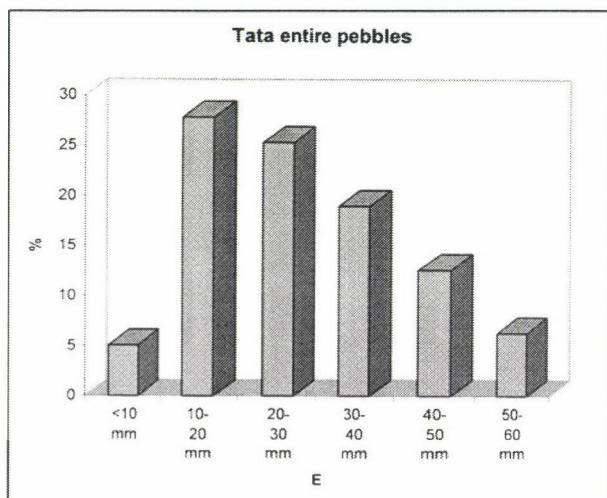
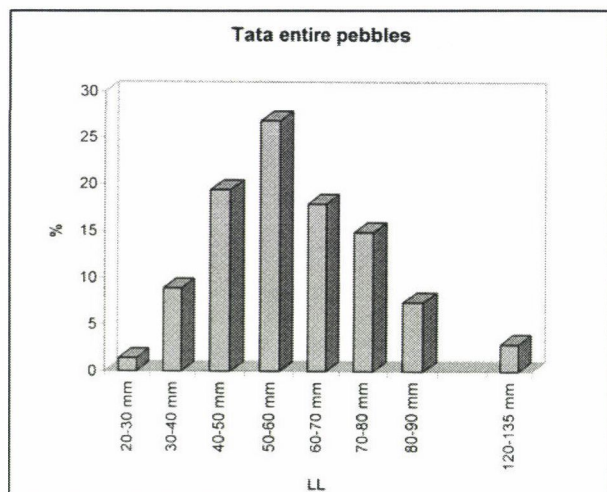

Fig. 2. Length and thickness of the entire pebbles from Tata

2. kép. Tata, ép kavicsok hosszúsági-vastagsági adatai

the knapping. In some cases, the back is in distal location. In other cases, the removal organisation and the flake section prove that the flaking surface is totally truncated by a large scar. When the products are thin, they are without a back in most cases (Fig. 6).

The flake morphology is various: trapezoidal, oval and triangular. The location of the sharp cutting edge available depends on this morphology. The cutting edge of the short flakes or the elongated flakes is located all around. The edge of the backed flakes is opposite to the back. When the platform is large and thick, the longest cutting edge is either on the distal part or on the lateral part of the blank, according to its morphology.

The removals are unipolar, bipolar, crossed or centripetal, providing diversified flake sections. The thin flakes are often related to the unipolar or bipolar patterns. The thick flakes and the

backed flakes are rather produced by crossed or centripetal debitage, on cores with two opposite surfaces, two orthogonal surfaces or multidirectional surfaces.

The proportion of thin flakes is higher for flint than for quartzite and the good quality of the raw material could explain this difference. However, all the technical patterns are the same for the two main rock groups. It is possible that the quartzite often required a slice debitage unlike the flint. It is also possible that the tool-makers sometimes used a different processing system according to the two raw materials, for different reasons, not only due to the quality of the rock, but also their ability.

The flake tools and the retouched cores

Around 10% of the debitage bear retouches. Most of them are scrapers (65%) of a large variety, according to the F. Bordes classification.²² The most numerous scrapers are simple. 10% are points and 5% Upper Palaeolithic tools (end-scrapers, borers and burins). In another point of view, the analysis of the retouch location, according to the morphology and the section of the blanks, brings evidence of some choices and, without doubt, offers some explanations of the flake's variety (Fig. 7).

The retouch types on the scrapers are diverse: marginal, ordinary, more or less steep or invasive. It is direct in most cases. All of this depends on the section and morphology of the flake, the most convex surface being worked first. Some inverse retouches are flat and invasive, however, not related to the section but located to some specific parts of the flakes. For example, they are on the butt or along the back of the artefact. They make the blank thinner and could be considered as a shaping. The microwear analyses show that the retouched areas are not always the used ones.

The products from the successive stages of the processing system can be selected. The toolmakers are not very strict about the blanks, since some broken flakes have been retouched after breaking.

The retouched edge is in general the longest of the flake, opposite to the back when present. This edge may be transversal (in this case, the platform looks like a back) or lateral (Table 3). The whole edge is frequently retouched. In sum, a long cutting edge seems to be the first criterion

²² BORDES 1984.

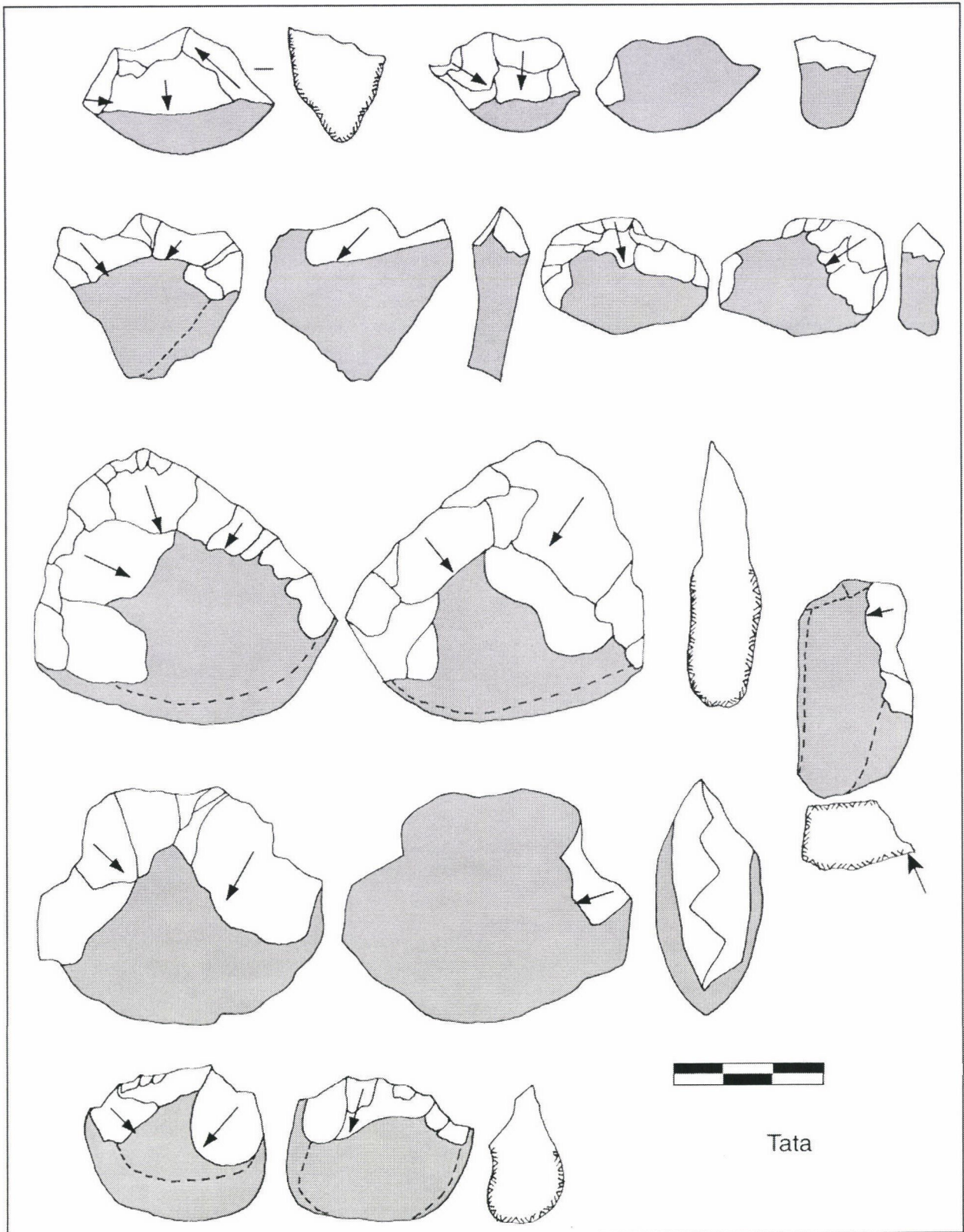

Fig. 3. Pebble tools: tools or cores?

3. kép. Kavicsestools: eszközök vagy magkövek?

Table 3
Flake morphology and location of the retouch

Blank retouch	Oval- rectangular + back	Oval- rectangular	Triangular + back	Triangular	Square	First cortical	Core	Broken
Lateral	46	39	74	37	41	51	21	5
Transversal	7	33	28	7	9	23	2	
Lateral + transversal								
Butt	1	2				13		
Convergent	15	9	39	53	10	30	3	3
Two edges	5	14	1	4	3	8	1	
Three edges	1	14		2		9		
Back			2	3	1			
Point				1		1		
Oblique	10	4	10	4	2	9	1	
Total	85	115	154	74	66	144	29	8

Total sample: 675

of choice to proceed to retouches. These ones never change the flake shape. Consequently, the flake morphology is a good indicator of what was researched by the toolmakers for the activities. In contrast, the elongated blanks seem to be less retouched than the other blanks, and certainly used rough.

The same kind of behaviour is observed for the points. They are on triangular flakes (with a large and wide base), and the retouched area can be partial or only on one edge. In this case, converging tools actually could group around 30% of the tool kit. The points are not always symmetric, according to the location of the point on the flake ("pointes d'axe", "pointes déjetées"). The pointed end is independently retouched, and is not only the combination of two retouched edges. Some of them are broken or crushed, with some broken extremities inside the assemblage. Around 10% of the tools, and especially the

points, bear bifacial retouches. On one face, the retouch is flat, while on the other, the most convex one, it is abrupt. They look like small hand-axes whose proportion and variety have given the originality of Tata in comparison to other microlithic assemblages.

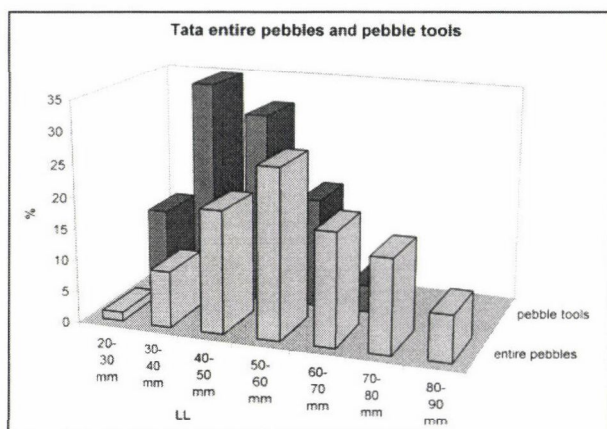

Fig. 4. Length of the entire pebbles and pebble tools

4. kép. Ép kavicsok és kavicseszközök hosszmeretei

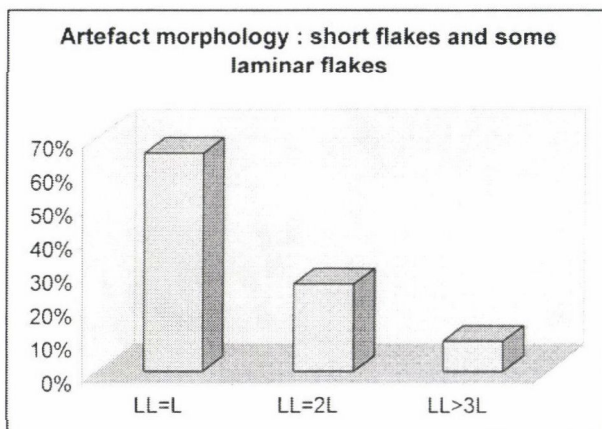
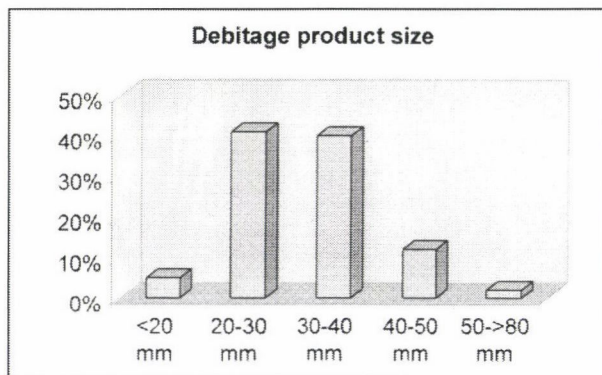

Fig. 5. Tata, debitage product size and artefact morphology

5. kép. Tata, szilánkméretetek és az eszközök morfológiája

The size of the retouched flakes is between 10 and 35 mm, but most of them are between 15 and 30 mm, the smallest and the biggest flakes being mostly used rough (Table 4). It is the same for the tool thickness. The very thin flakes are rarely retouched and the high proportion of small cortical flakes among the retouched blanks could be explained by the largest thickness of these flakes.

The core used as blank is not surprising, common in many assemblages. The proportion of the retouched cores is small and could be regarded as unimportant, the cores being complementary blanks, especially the thick ones. A part of the flake tools and the retouched cores have the

same size as some pebble tools indeed. The size is between 20 and 30 mm, as for the flakes.

What is more striking is the connection with a specific core section and particular removals. Their retouch is similar to that on the flakes, on a part of the cutting edge, but they are frequently opposite to a back. Furthermore, some of the last removals on these cores cannot be linked to a debitage and they could be considered as a shaping stage before the retouch, in regard to their location. Thus flake production and shaping would be alike in the toolmaker's mind. Even not exhausted, the cores would become a blank for the retouch.

Fig. 6. Tata, flakes: backed flakes and thick flakes

6. kép. Tata, szilánkok

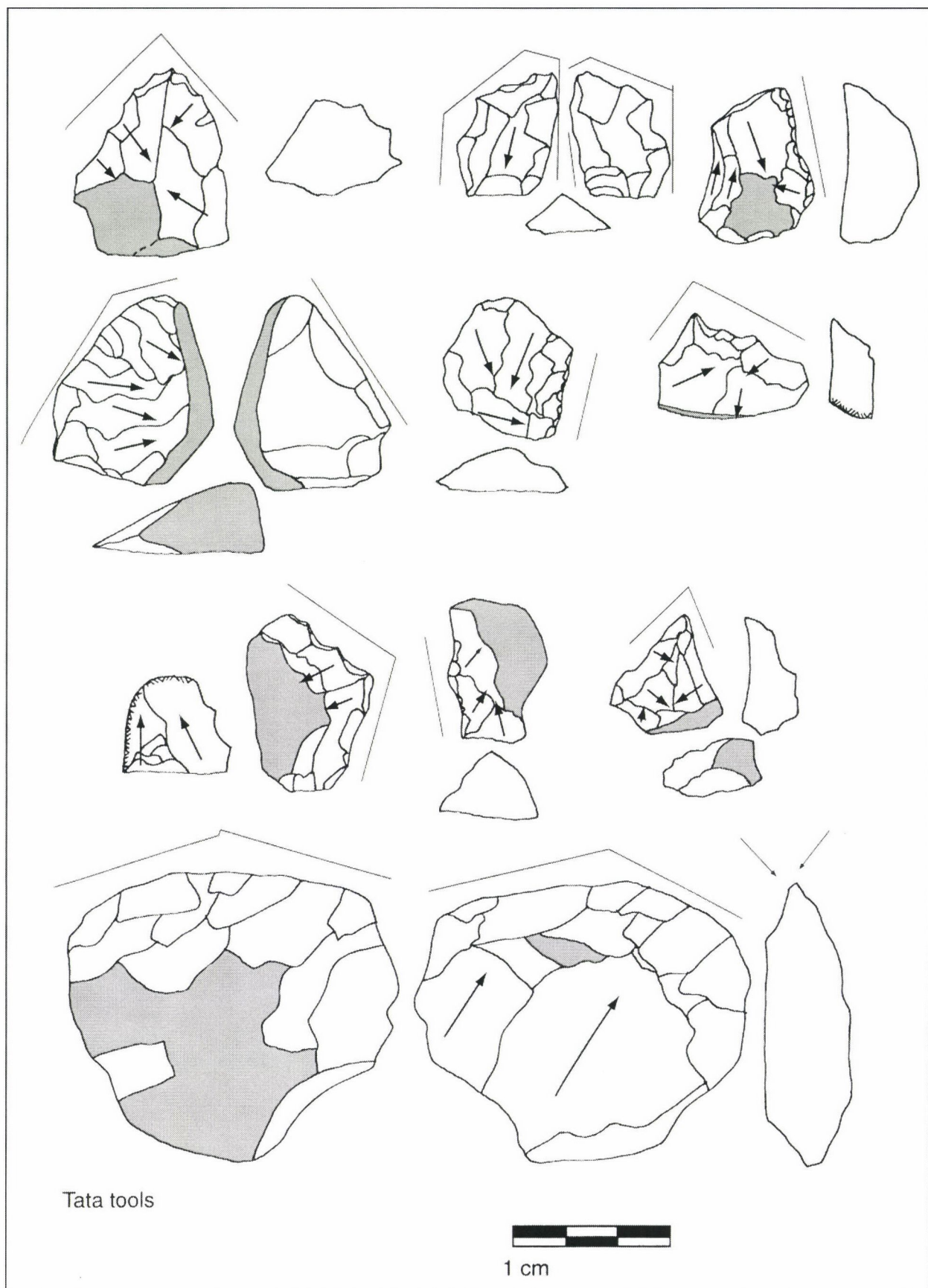

Fig. 7. Tata, tools on flakes: side-scrapers and points
7. kép. Tata, kaparók és hegyek szilánkon

The cores: evidence of a unique "chaîne opératoire"

Two main groups of cores can be technologically distinguished, and the most frequent have two opposite surfaces limited by a cutting edge (Table 5). Most of them measure between 30 and 40 mm, but the general sizes are between 20 mm and more than 60 mm (some artefacts) (Fig. 8). The raw materials used are mostly the silicites and radiolarites, the most frequent stones.

– Cores with two opposite surfaces

The spread of the cortical remains and their location is the main clue in distinguishing these cores. These cortical patches, on a pebble or a flake, are more or less invasive on one of the two surfaces. Cores with two faces bearing cortical patches are rare. The original cortex is often preserved on one of the core faces, used as striking platform without preparation, in particular when flat and with a proper angle. When some

Table 4
Feature and size of the flake tools in Tata assemblage

Length in mm	10–15	15–20	20–25	25–30	30–40	>40
Oval flakes	10.4%	2.8%	36.2%	40.0%	5.7%	4.7%
Triangular flakes	11.1%	1.9%	37.9%	38.5%	8.5%	1.9%
Square flakes	9.8%	1.6%	36.0%	40.9%	11.4%	
Broken flakes	29.2%	41.4%	12.2%	12.2%	2.4%	2.4%
Cores	3.5%	3.5%	35.7%	42.8%	14.2%	
Cortical first flakes	21.4%	6.1%	19.4%	43.6%	13.4%	2.7%

Sample: 600 artefacts

Table 5
The different types of cores in Tata

Type of cores	Frequency	Striking platform or debitage surface	Debitage surface
A: 2 opposite surfaces 1 cortical	41–15%	total cortical surface or a few removals trapezoidal or oval butt of a pebble or a cortical flake	triangular or trapezoidal section without cortex centripetal or crossed removals (some unipolar or bipolar removals)
B: 2 opposite surfaces large cortical remains	33–7%	large cortical patches butt of a pebble or a flake use of the morphology of the blank (some centripetal or crossed removals)	trapezoidal or flat surface without cortex centripetal or crossed removals (some bipolar removals)
C: 2 opposite surfaces limited cortical remains	18–12%	pyramidal, trapezoidal sections centripetal or crossed removals	numerous flat surfaces centripetal removals
D: 2 opposite surfaces a cortical back	114–32%	1 or 2 cortical backs on a part of the core periphery (partial edge): part of a pebble or a flake as a natural striking platform step removals trapezoidal section	flatter surface centripetal, crossed and uni-bipolar removals
E: 2 opposite surfaces without cortex	14–5%	centripetal or crossed removals use of the core edges (backed removals) pyramidal or convex section	centripetal or crossed removals use of the core edges (backed removals) pyramidal or convex section non symmetric core
F: 1 debitage surface pebble slices	14–5%	butt of an oval pebble or a cubic pebble rare small removals	convex or flat surface without cortex or limited patches pebble slices (unipolar, bipolar, crossed axis)
G: orthogonal surfaces on a pebble	49–14%	use of the pebble faces (cubic or quadrangular pebbles) several debitage faces (2, 3 or more) more or less large cortical patches cortical striking platform or use of the previous removals short debitage	

removals exist, small and located in limited areas, they could be a minor preparation. According to the pebble or flake shape, the number and the size of these removals is, consequently, more or less. When the cortex does not exist anymore, the two opposite surfaces can be considered as debitage surfaces (Fig. 9).

Except the extent of cortical remains on one or the two surfaces, the technological study suggests that all the assemblage cores could be different stages in a unique processing system, keeping cortical surfaces when convenient. Some cores suggest they were knapped for long, eliminating the cortex on the two faces. Each surface is used for the debitage, according to the angles.

The removals are, above all, centripetal or crossed. The unipolar or bipolar removals are rare. Furthermore, a large proportion of the removals are deep. The morphology of the flaking surface is, consequently, various (pyramidal, trapezoidal, convex or even flat), and the core section frequently is not symmetric. One surface is often left more flat than the opposite one, especially when there is a large patch of cortex (pyramidal section). The flaked face shape may be sometimes explained by the removal organisation. Backed flakes are frequent during the debitage and this kind of practice leads to a flat core surface and a production of thick backed flakes or pebble slices. The removals never converge to the centre of the core. A large use of flakes as cores also explains the proportion of flat flaked surfaces in spite of a short reduction sequence. Remains of a ventral flake surface are still visible

(thin and short removals). Thus, a high frequency of flat flaked surfaces in an assemblage does not prove that the Levallois method was practiced (Fig. 10).

The last removals are often hinged, especially the small ones. The angle value between the striking platform and the debitage surface or the flat shape of the flaked surface is a conceivable reason to explain such numerous latest attempts which cannot lead to a positive result. On the contrary, in some cases, these hinged removals and other larger ones does not seem to be a last step in the reduction sequence. By their location, these removals rather seem to shape the core for another use than to produce a flake and could be related to the core selection for tool. Flaking and shaping would be linked to produce large and thick blanks which are independently available through debitage or shaping. Thus, this could belong to the technological behaviour of the toolmakers.

The cores are mainly not exhausted and the toolmakers tried to pursue their work in creating a third surface in a few cases. Perhaps it was more efficient to collect new pebbles because the core size became too small, or the pebbles were so abundant in the surroundings.

Among the group of cores with two flaking surfaces, some types are not only stages in a more or less developed processing system. They are cores with a cortical back (base of a pebble or a cortical back of a flake) (Fig. 9). This back is kept on the core all along the flaking and no gesture has tried to eliminate it (partial cutting edge on the core). The two debitage surfaces show a similar processing system as on the other cores. However, the debitage is not initiated on the entire periphery, although it covers the whole surface. This back seems to be rarely used as a practical striking platform, undoubtedly because of the wide angle between the back and the surfaces. By their frequency (more than 30% of the total cores), this kind of cores and flaking could be evidence of a specific behaviour of the toolmakers, indicating perhaps the search for backed artefacts, which are actually numerous in the assemblage.

– Cores with a multidirectional debitage

Associated with the cores with two opposite surfaces, some cores show a multidirectional reduction on each face of a cubic or quadrangular pebble. There is no preparation and the striking platform is on each face. Two, three or more orthogonal flaking surfaces can be counted on these cores. Less numerous, they can be considered as

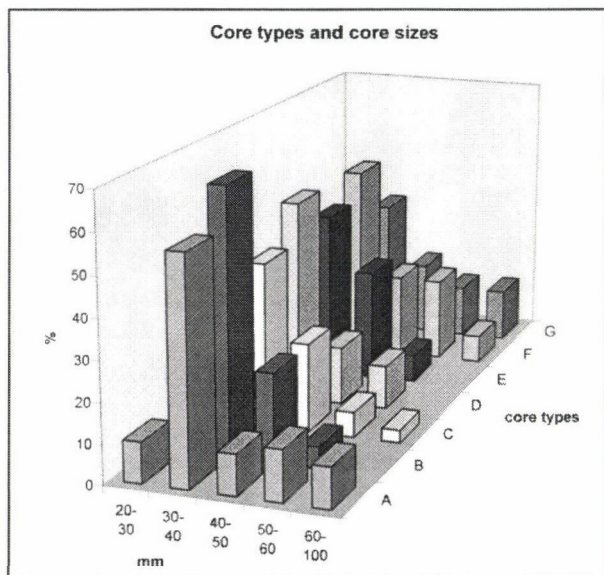

Fig. 8. Tata, core types and sizes

8. kép. Tata, magkő típusok és méretek

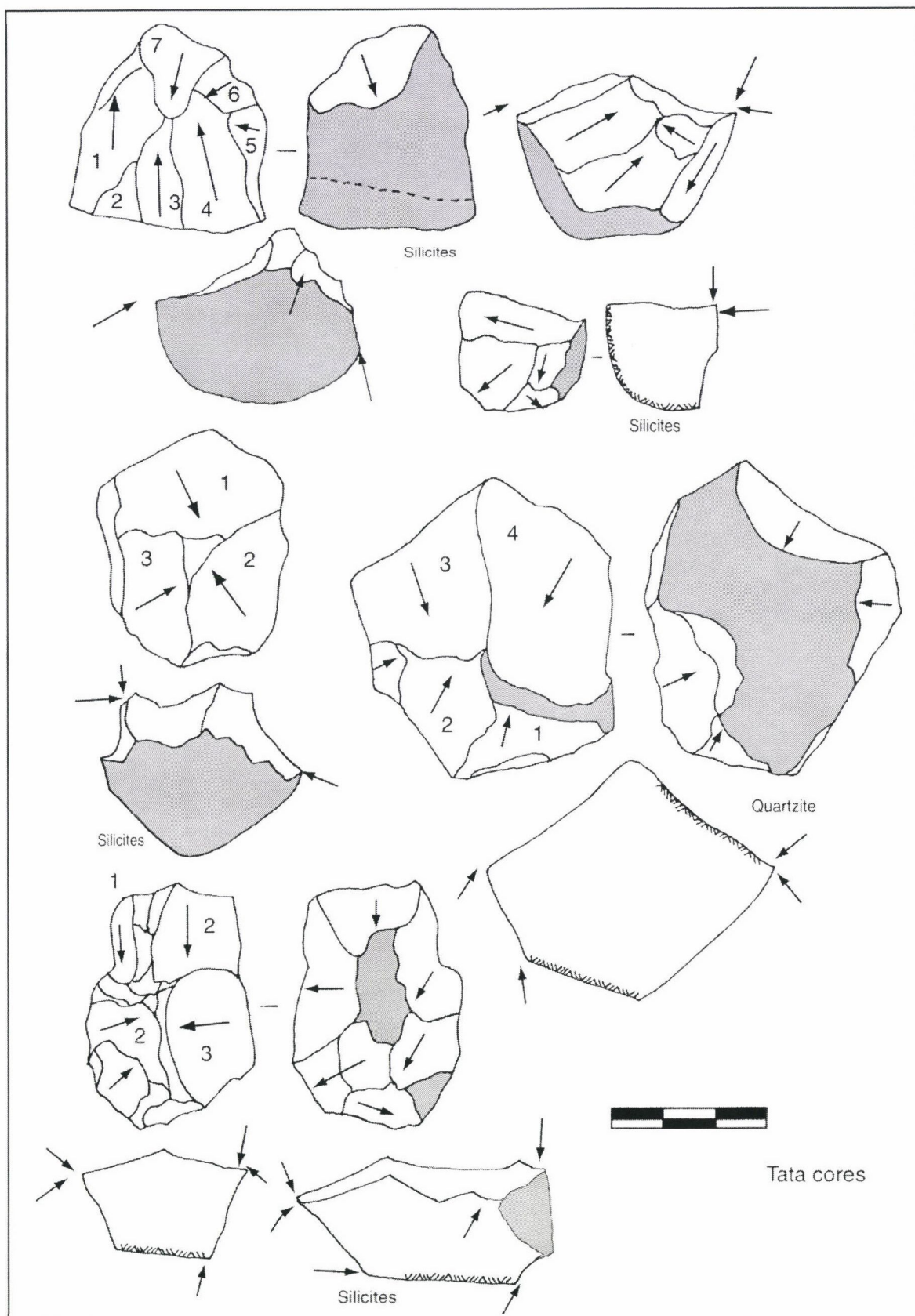

Fig. 9. Tata, cores: numerous two opposite flaking surface, some cores with orthogonal surfaces, frequent crossed removals and cortical back on some cores

9. kép. Tata, magkövek, különböző szilánkleválástási módok

secondary and as evidence of an opportunistic method. However, some of these cores could be technological stages in a pebble slice extraction made first on a unique face, second on two, three or more orthogonal faces. Furthermore, a connection between the two main core groups exists. Sometimes, a third flaking face has been worked on a core with two opposite surface, orthogonal to the other ones.

According to the technological analysis and the removal organisation, the processing system used by the toolmakers in Tata belongs to a unique conception materialised by two methods (Fig. 11). It could be linked to the large family of the discoidal debitage. This method uses the pebble shape and volume and the diversity of the removal locations is due to the variety of the collected pebbles, the

quality of each raw material and the types of expected products. The choice of flaking preferentially two opposite flaked surfaces characterises the Tata assemblage and most abandoned cores would be different stages in a unique processing system. In this way, different types of flakes can be produced, thin or thick, short or elongated and any core can be considered as specialised, for example, for the production of laminar blanks. Each kind of blank were produced at different moments, along the processing system which needed numerous pebbles. Most of the cores only produced some flakes. The high number of the pebbles used can be perhaps due to repeated human settlements. However, the small size of the raw material blanks certainly also resulted in a large collecting to meet the requirements.

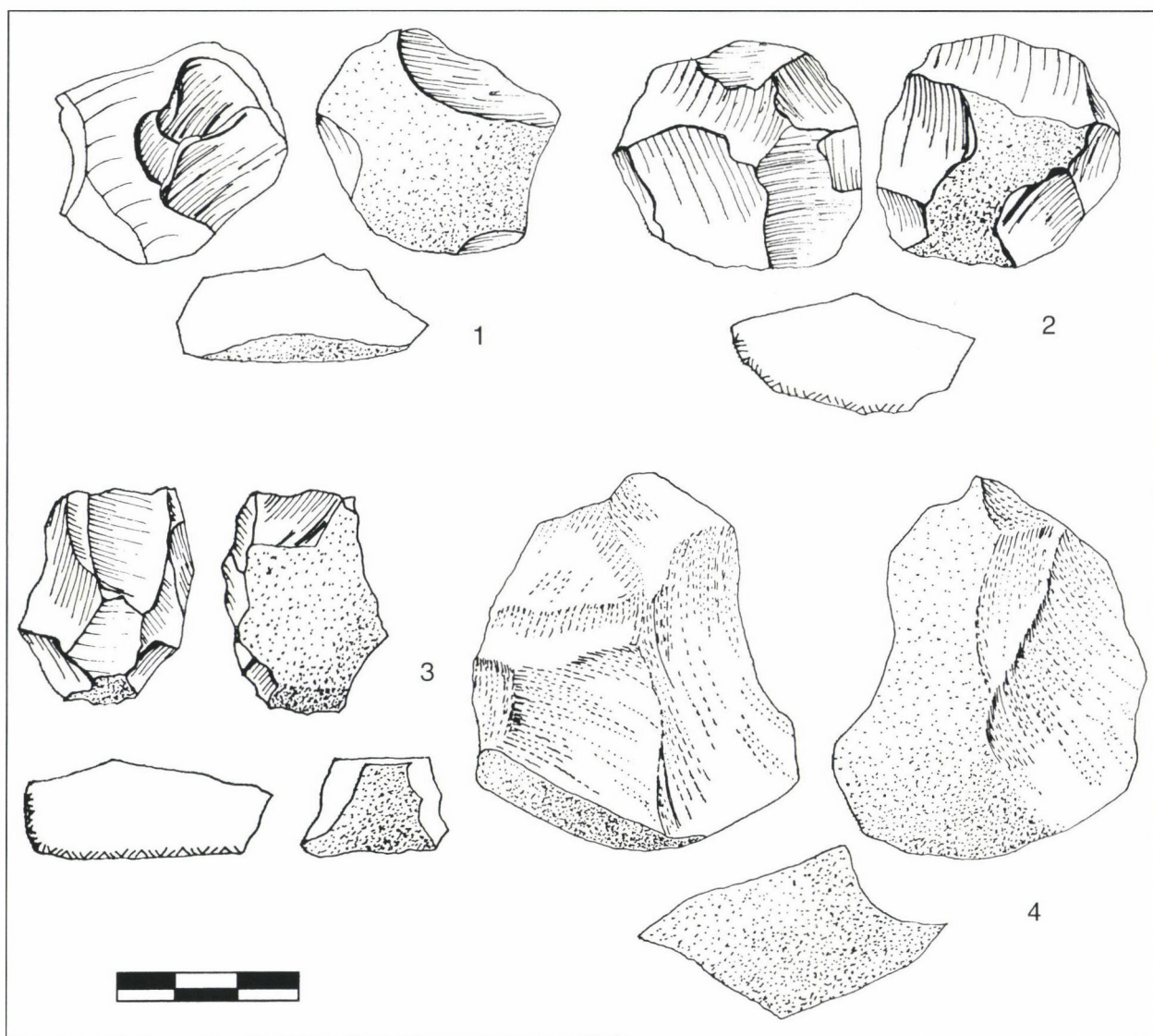

Fig. 10. Tata, cores: 1-3 silicites, 4 quartzite
10. kép. Tata, magkövek: 1-3 kova, 4 kvarcit

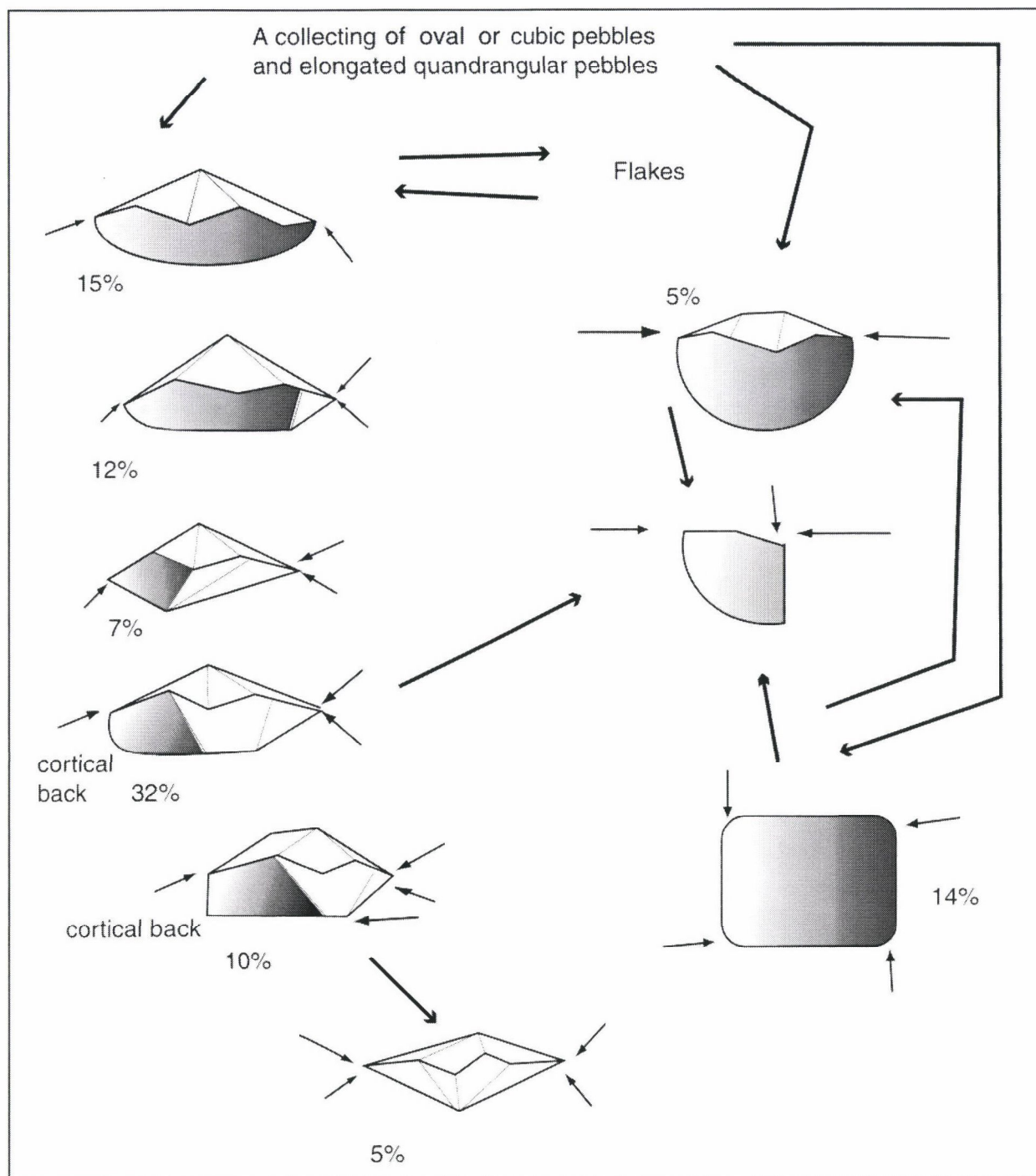

Fig. 11. The Tata processing system: an unique behaviour to various products

11. kép. A kőeszközök előállításának sajátosságai Tatán

The human behaviour in a microlithic assemblage

– The pebble size: “a microlithic world”

The industry of the Tata assemblage is mainly microlithic, this size appearing intentional. The local collecting of very small pebbles from various raw materials characterises first the industry

and it was not completely imposed by the environmental settings. Actually, large pebbles were present around the sites, in diverse good quality rocks, and some of them have evidently been collected by humans. This kind of stone collecting is also observed in other similar sites. Analysis of the OIS 5 and 4 microlithic assemblages, as from

Kůlna level 11 or Předmost II levels 9 and 8 in the Czech Republic, confirms that humans collected most of their pebbles around the site. Rocks from a long distance area are very rare or missing. In Kůlna, few artefacts from a long distance area are in specific rocks such as "porcelanite". They were only brought as finished tools and the kind of retouches could be evidence of a specific treatment of extraordinary stones or of an exchange between human groups.²³ The pebble size is comparable in these three assemblages, mostly between 20 and 50 mm. Some pebble tools are even on blanks which measure less than 20 mm. The treatment of the larger pebbles is similar to that of the smaller ones. Some of these large pebbles are used as hammers or pebble tools, while other ones have been exploited for the debitage. The debitage surfaces of these large cores always show small scars, as on the smallest cores. Consequently, if the environmental settings favoured the pebble collecting, it did not completely control the lithic production. There was really a specific human behaviour, preferentially oriented towards small blocks, from diversified rocks, and to a microlithic flaking. A large quantity of collected pebbles occurs in each site. This number can be explained by the accumulation of numerous settlements. It could also be related to the pebble size and the reduction sequence requiring a large quantity of pebbles to produce the flakes.

– *The reduction sequence in Tata in Hungary, Kůlna and Předmost II in the Czech Republic*

The reduction sequences used in Tata show numerous common points with Kůlna level 11 and Předmost II.²⁴ Most cores belong to a same processing system, based on two opposite flaking surfaces. This system can also be described as a justified treatment of the volume of small pebbles, their cortical faces and their morphology. Quadrangular pebbles are the most common, and a possible choice by the toolmakers. It is easier to begin a flaking from flat surfaces than convex ones. The round and oval pebbles are in great majority reserved first for the pebble tools. This specific use of the pebble shape is also observed on some cubic cores with a few scars

on each cortical faces. The kind of flaking can be regarded as parallel to the large discoidal family, really different of what is described in other assemblages considered as microlithic such as Taubach.²⁵ Recent analysis in Pontinian assemblages in Italy, dating to the OIS 4, also shows various flaking methods, different from Central Europe (double percussion method, pebble slice method, two opposite surface cores).²⁶ A variety on the same scale is also observed among Pontinian sites as among Tata, Kůlna and Předmost II. Thus, through the processing system studies, technological traditions appear among microlithic assemblages, not due to the raw materials.

– *A genetic link with older sites: Vértesszőlős in Hungary*

A large "microlithic" tradition or trend could be inferred from the reduction sequence, similar in three sites dating from the same period and in various contexts (open-air site for Tata and Předmost II, cave for Kůlna). This tradition could also exist over time, the same flaking method being found in Vértesszőlős, in Hungary, dating from the OIS 9. According to our analysis, numerous cores show a debitage method based on two opposite surfaces with the same rules as in Tata (Fig. 12). The management of these cores is, however, shorter, stopping after a few cortical removals. They are associated to a large exploitation of small pebbles by breakage (large quantity of chucks, pebble slices, pebble quarters and first cortical thick flakes). Whatever that may be, a genetic link cannot be discarded among old sites such as Vértesszőlős or even Bilzingsleben, and more recent ones in the same geographical area.²⁷ Microlithic trends would have to be considered as a human choice, punctually occurring again over time.

The pebble size does not explain this kind of technological behaviour. We can see the same type of reduction in Érd, another Middle Palaeolithic site in Hungary, where large pebbles have been collected.²⁸ It is also the case in the Micoquian levels in Kůlna in the upper part of the sequence, above the microlithic assemblage level 11 and dating to the OIS 4, under cold conditions.²⁹

²³ VALOCH 1987, 1996b; MONCEL-NERUDA 2000.

²⁴ MONCEL 1997–1998; MONCEL-SVOBODA 1998, MONCEL-NERUDA 2001.

²⁵ SCHÄFER 1981.

²⁶ BIETTI-GRIMALDI 1996.

²⁷ MANIA et al. 1980; DOBOSI 1988; KRETZOI-DOBOSI 1990.

²⁸ GÁBORI-CSÁNK 1968.

²⁹ BOEDA 1995; RINK et al. 1996.

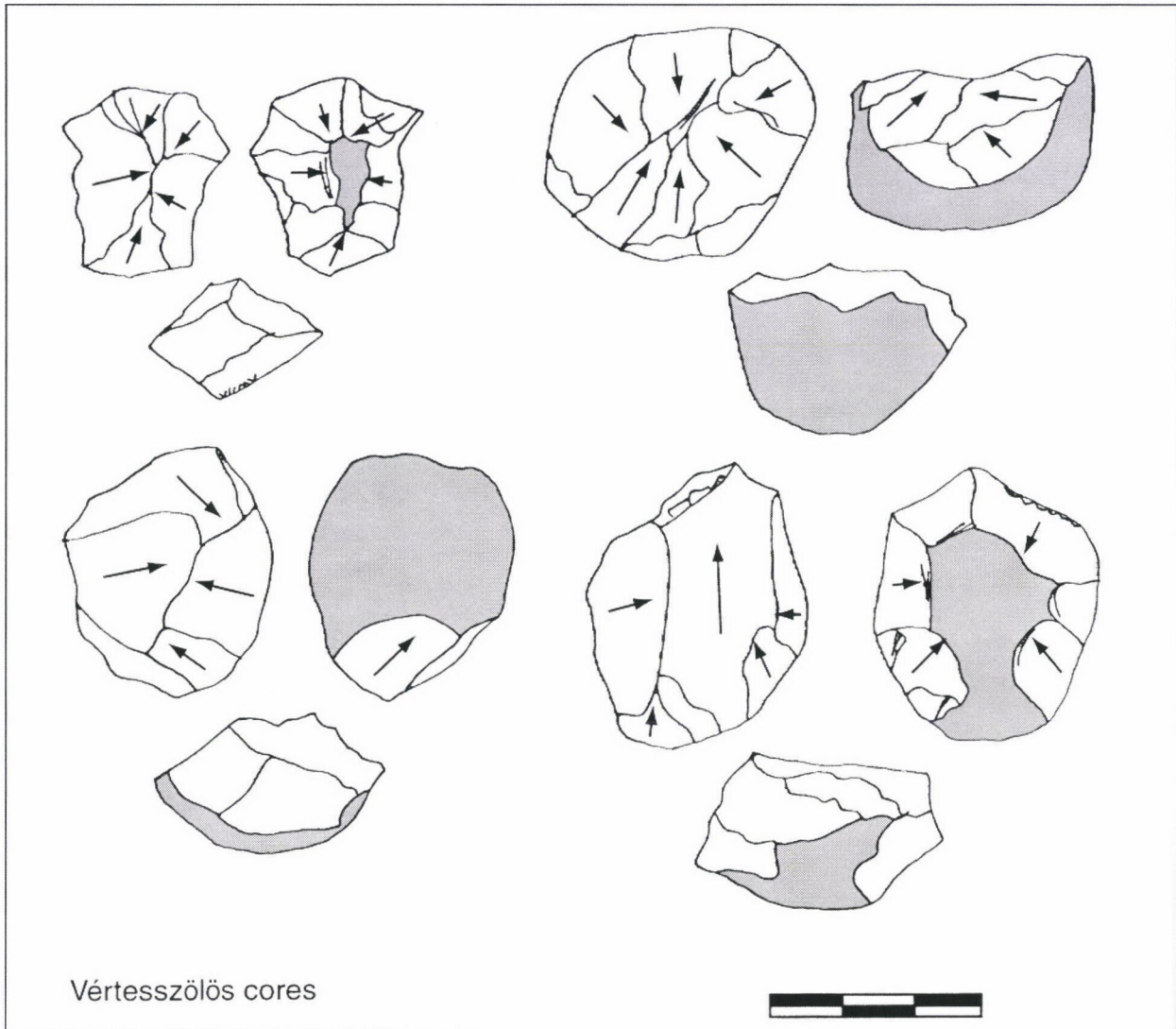

Fig. 12. Vértesszőlös cores with two opposite flaking surface

12. kép. Alsópaleolitik magkövek Vértesszőlősről

– Another conception of the tools?

If traditions really persist over time within a microlithic world, without environmental explanations (for example, a lack of large pebbles), Neanderthals were able to use very small blanks coming from diverse methods. Facing of such data, the manner in which they used these small flakes has to be considered, perhaps from a different point of view. Anthropological analysis of the Neanderthal hand provided evidence that it was more powerful than that of *Homo sapiens*.³⁰ These artefacts could, thus, simply be held alone at hand. Nevertheless, the morphology and the location of the retouch for most flakes can lead to

other hypotheses. In Tata, numerous flakes are backed, triangular or elongated. The tools are rather rare, either side-scrapers or points. The retouch is ordinary and, above all, on one face, on the cutting edge opposed to the back or on the two converging edges. The bladelets are less retouched. The points are often with a partial bifacial retouch, especially located on the base. Various studies on points show that these ones could be used by hand, as a butchery knife, or fixed in a wooden handle, as a projectile.³¹ The retouches are not always the utilised part of the artefact and the flat retouch can be a “shaping” retouch to fix more easily the stone artefact.

³⁰ VILLEMEUR 1994.

³¹ BEYRIES-WALTER 1996; PLISSON-BEYRIES 1998, SHEA 1998.

Consequently, we can imagine that the frequent retouched backed flakes, the unifacial, bifacial or partial points, or the rough bladelets and flakes could be fixed separately or together in a wooden handle, as studies on Mesolithic or Neolithic assemblages suggest. Remains of bitumen on points have been discovered in the site of Ummel-Tell (Syria), suggesting a usual preparation of hafted points.³² The common characteristics of the microlithic assemblages with other ones with large flakes could indicate a similar range of use of the artefacts. However, the frequency and the size of the small artefacts could also indicate another relation to the tool kit, requiring flakes in large number, side-scrapers and points in various quantity according to either the activities or the habits.

The many clues for wood use by Neanderthal groups can also be a potential direction of research. These small artefacts could be yet tools to prepare wooden tools, especially when the environmental context is composed of large forest patches. The results from the microwear analysis in Grotta Breuil, yielding a microlithic assemblage related to the Pontinian (Italy), indicate a large number of cutting edges having worked on wood.³³ Sharp cutting edges seem to be very efficient to work wood, as well as denticulates, as attested by various ethnographic examples.³⁴ Sites which yielded organic tools often show an association between wooden artefacts and various stone tools such as partial or total points with uni- or bifacial retouches or side-scrapers on thick flakes.³⁵ This association can be seen as functional. In other cases, organic implements are associated with small stone tools (points or side-scrapers on thick and cortical flakes) and large pebble tools.³⁶ The production on the Tata site provided very small flakes (10–30 mm long), some micro-choppers (10 to 30–40 mm long) and only some large pebbles. The wooden tools could be complementary to smaller tools in stone for the activities. Moreover, the great quantity of compressors in assemblages with numerous small artefacts (for example, Bilzingsleben, Vértesszőlös, Kůlna or Tata) indicate a large variety of raw materials used by these humans, and then the likely necessity of

using of hard surfaces perhaps to prepare small stone artefact edges.

– *Specialised settlements?*

While in the eastern part of Europe, the microlithic assemblages are linked with various kinds of sites and fauna in relation to the environmental context, in Central Europe, they are more often associated with hot water springs. Some lucky discoveries could explain it, such as the excellent preservation of remains in the travertine deposits. However, in spite of the current knowledge about sites in this geographical area, this specific location could notice a type of settlement for human groups with a microlithic tradition. It may have provided evidence of original human settlements in favourable areas for animals and vegetation.³⁷ Mobile human groups could find easy prey regardless to the environment. The scale of this mobility is impossible to estimate, even if assemblages include some long distance area stones. Researchers suggest that the discovery of these rocks indicates the territory size. Nevertheless, exchanges among human groups or mobile isolated humans could as well explain the movement of such strange objects.³⁸ From more than 100 km, the long distance area rocks in Kůlna are totally different from the whole lithic assemblage by their shaping, which, in contrary, looks like those of the Tata artefacts. Relations among groups inside Central Europe basins, through geographical gates, are not still demonstrated but artefact exchanges or collecting of extraordinary objects in an extend territory have to be discussed to survey the microlithic assemblages in a spatial point of view. The Tata bifacial points would be, in this case, evidence of traditions and not just functional needs.

While Kůlna level 11 only yields some elephant remains, the Tata assemblage yields young elephant remains as a main component.³⁹ Unfortunately, these elephant remains are too few to implement a discussion on the evidence of hunting or scavenging. They indicate at least one or several summer settlements. Western site studies suggest that humans do hunted large herbivores such as the rhinoceros or the elephant, especially on young animals.⁴⁰ Further-

³² BOËDA et al. 1996.

³³ LEMORINI 2000.

³⁴ LEROI-GOURHAN 1973.

³⁵ For example, Schöningen or Lehringen, Germany, THIEME-VEIL 1985; THIEME 1999.

³⁶ For example, Bilzingsleben in Germany, MANIA 1988b.

³⁷ MONCEL 2001b.

³⁸ MONCEL-NERUDA 2000; MONCEL 2001c.

³⁹ VALOCH 1988; ZELINOVA 1998.

⁴⁰ AUGUSTE et al. 1998.

more, the high density of artefacts and bones seems to indicate that men could have regularly occupied the water spring banks, possibly for hunting great herbivores on a large scale. For example, in Taubach (Germany), the high frequency of young rhinoceros of 1–1.5 year old (*Stephanorhinus kirchbergensis*) in the bone assemblage attests an easy prey hunting.⁴¹ On the 62 juvenile animal bones, numerous cut marks have been observed, especially on tibias. The rhinoceros bones are associated with *Ursus arctos* bones which also bear cut marks. *Bison priscus*, *Castor fiber* and *Cervus elaphus* are well-represented but with few bone fragments with cut marks. The rhinoceros mortality curve does not show a catastrophic profile, and according to B. Bratlund, this is evidence for an active hunting during repeated settlements. It would be the same case in Gánovce with both *Elephas antiquus* and *Dicerhorhinus mercki*.⁴²

If it is difficult to admit that the small tools have been used for hunting, except the points, it is conceivable that they could have been, at least, used for the animal processing. Aerodynamic studies on stone points from Middle Palaeolithic assemblages suggest, in the state of knowledge, a high penetration at short distance because of their large base.⁴³ A close distance necessary for hunting implies a particular kind of subsistence behaviour. If the small points have been used as projectiles, it could perhaps explain the choice of water springs to stay, in order to pick up dead or injured animals or to hunt easy preys.

According to the site, the blank categories vary while the processing system remains the same. In Tata, triangular flakes and elongated flakes (laminar flakes and bladelets) are more frequent among the assemblage than in Kůlna or Předmost II. Bifacial points also characterise the tool kit. It could be attractive to see within these tool types a clue for a larger range of activities and perhaps a more developed hunting in Tata. The bifacial points or the flat retouch on the blank butt would have been more efficient to haft them. Nevertheless, the idea of a different tradition can no longer be discarded, as the rare bifacial tools in Kůlna suggest. Furthermore, technological studies in the recent years have focused on the danger to closely associate a flaking method, such as the discoidal method, with a specific activity such as a large hunting and

butchery processing.⁴⁴ Each flaking method, especially the laminar processing method, is able to produce efficient blanks to treat animal corpses. The toolmakers actually selected among their technical abilities the best processing systems, or several ones, to meet the needs of the human group during a settlement. In Tata, the debitage method used, similar to those in Kůlna, Předmost II and even Vértesszőlős, certainly attests a large range technological behaviour over space and time, whatever the climatic changes.

At least, some assemblages show that large herbivores with cut marks and evidence of hunting are associated in Central Europe during the OIS 5 and 4 with humans, using in particular microlithic assemblages. The frequent occurrence of these human occupations in water spring locations is most likely evidence of deliberate behaviour of some European Neanderthal groups who knew the extraordinary richness of life and natural resources around the springs. These groups used small pebbles in various rocks and made small tools. Activities could be varied and butchery activities cannot only be related to these settlements in regard to the tool type, the blank variety and, especially, the number of bones broken for the marrow. It is another technological world, intentionally microlithic, with certainly another conception of the tool kit.

Summary

The site of Tata, located in Hungary, has yielded two famous "artistic objects" dated to the isotopic stage 5. However, this site is also famous for its very strange lithic assemblage, most of which is smaller than 30 mm. Other OIS 5 sites in Central Europe have yielded microlithic assemblages which are not always related to specific raw material conditions. Few human remains provide evidence that Neanderthals were the authors of these assemblages. The settlements are often linked to water springs and the fauna assemblages are composed of one or two great herbivores (deers, horses, rhinoceros and elephants). The analysis of fauna remains suggests that some of these animals could be hunted. The herbivore bones are associated with very small flakes, showing the diversity of the human technical behaviours adapted to all kinds of subsis-

⁴¹ BRATLUND 1999.

⁴² LOZEK 1954.

⁴³ ELLIS 1997; KNECHT 1997.

⁴⁴ TUFFREAU 1993; MONCEL et al. 1998; MONCEL 2001a.

⁴⁴ TUFFREAU 1993; MONCEL et al. 1998; MONCEL 2001a.

tence patterns. The technological analysis of the assemblages, in particular of the cores, provides new patterns about the technological choice for flaking, which seems to belong to a specific tradition. This hypothesis is indirectly confirmed by comparative studies of several microlithic industries from the OIS 11 to 4-3, such as Vértesszőlös in Hungary, or Kůlna and Předmost II in the Czech Republic. The microlithic assemblages are associated with various environments and could be one of the human responses to organise the stone tool production. It could also be evidence of another technological conception of the tools.

Acknowledgements

This work was supported by the C.N.R.S. in France through a research project. Many thanks to Dr. V. Dobosi from the Hungarian National Museum in Budapest, Hungary, for her help, discussion and interest to this study. Many thanks also to Professor K. Valoch, from the Anthropos Institute in Brno, in the Czech Republic, and Professor J. Svoboda, from the Academy of Sciences in the Czech Republic, for all their help and their great knowledge on Central Europe.

BIBLIOGRAPHY

- AUGUSTE, P.-MONCEL, M.-H.-PATOU-MATHIS, M.
1998 Chasse ou "charognage" acquisition et traitement des Rhinocéros au Paléolithique moyen en Europe Occidentale. In: *Economie préhistorique: les comportements de subsistance au Paléolithique en Europe*. Eds BRUGAL, J.-P.-MEIGNEN, L.-PATOU-MATHIS, M., 133-153.
- BÁNESZ, L.
1991 Die Entwicklung der Travertine in den Nordkarpaten im Lichte archäologischer Funde. *Quartär* 41-41, 45-62.
- BEHM-BLANKE, G.
1960 *Altsteinzeitliche Rastplätze im Travertingebiet von Taubach, Weimar, Ehringsdorf*. Alt-Thüringen 4, Weimar.
- BEYRIES, S.-WALTER, P.
1996 Racloirs et colorants à Combe-Grenal. Le problème de la retouche Quina. *Quaternaria nova* VI, 167-187.
- BIETTI, A.-GRIMALDI, S.
1996 Small flint pebbles and Mousterian reduction chains: the case of southern Latium (Italy). *Quaternaria nova* VI, 237-261.
- BOËDA, E.
1995 Caractéristiques techniques des chaînes opératoires lithiques des niveaux micoquiens de Kůlna (Tchécoslovaquie). *Paléo, Actes du Colloque de Miskolc* 57-73.
- BOËDA, E.-CONNAN, J.-DESSERT, D.-MUHESEN, S.-MERCIER, N.-VALLADAS, H.-TISNERAT, N.
1996 Bitumen as hafting material on Middle Paleolithic artifacts. *Nature* 380, 336-338.
- BORDES, F.
1984 *Leçons sur le Paléolithique*. Bordeaux.
- BRATLUND, B.
1999 Anthropogenic factors in the Thanatocoenose of the last Interglacial Travertines at Taubach (Germany). In: *The Role of Early Humans in the accumulation of European Lower and Middle Palaeolithic bone assemblages*. Eds GAUDZINSKI, S.-TURNER, E. *Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 42, 255-263.
- BRUNNACKER, K.-JAGER, K. D.-GEND, H.-PREUSS, J.-GRÜN, R.
1983 Radiometrische Untersuchungen zur Datierung mitteleuropäischen Travertinvorkommen. *EAZ* 24, 217-266.
- BURDUKIEWICZ, J.
1993 A Lower Palaeolithic settlement at Trzebnica (South-West Poland). *XIIème UISPP 1991 Bratislava* 2, 26-32.
- BURDUKIEWICZ, J.-MANIA, D.-KOCON, A.-WEBER, T.
1979 Die Silexartefakte von Bilzingsleben. Zu ihrer morphologischen Analyse, *EAZ* 20, 682-703.
- BURDUKIEWICZ, J. M.-SNIESZKO, Z.-WINNICKI, J.
1994 A Lower Palaeolithic settlement at Trzebnica (SW Poland), *EAZ* 3, 27-40.
- CARBONELL, E.-CASTRO-CUREL, Z.
1992 Palaeolithic Wooden Artefacts from the Abric Romani (Capellades, Barcelona, Spain). *Journal of Archaeological Science* 19, 707-719.
- DEREVIANKO, A. P.-PETRIN, V. T.-TAIMAGAMBETOV, Z. K.-OTTE, M.
1998 Early Palaeolithic assemblages in travertine, Southern Kazakhstan (a variant of an adaptation model). *Anthropologie XXXVI/1-2*, 137-164.

- DOBOSI, V. T.
1983a Die Knochenartefakte von Vértesszőlős. *EAZ* 24, 349-361.
- DOBOSI, V. T.
1983b Data to the evaluation of the Middle Palaeolithic industry of Tata. *FolArch* XXXIV, 7-32.
- DOBOSI, V. T.
1988 Le site paléolithique inférieur de Vértesszőlős, Hongrie. *L'Anthropologie* 92/4, 1041-1050.
- DOBOSI, V. T.
2000 Middle Palaeolithic Phenomena in Hungary. In: *Toward Modern Humans. The Yabrudian and the Micoquian (400-50 k-years ago), Proceedings of Congress at the University of Haifa*, Eds RONEN, A.-WEINSTEIN-EVRON, M., Oxford: BAR, series 850, 51-61.
- ELLIS, C. J.
1997 Factors influencing the use of stone projectile tips: an ethnographic perspective. In: *Projectile technology*. Ed. KNECHT, H., New York, 37-78.
- GÁBORI, M.
1976 *Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural*. Budapest.
- GÁBORI, M.-CSÁNK, V.
1968 *La station du Paléolithique moyen d'Érd (Hongrie)*. Budapest.
- KAMINSKA, L.-KOVANDA, J.-LOZEK, V. SMOLIKOVA, L.
1993 Die Travertinfundstelle Hôrka-Ondrej bei Poprad, Slowakei. *Quartär* 43-44, 95-112.
- KNECHT, H.
1997 Projectile points of bone, antler and stone: experimental explorations of manufacture and use. In: *Projectile Technology*. Ed. KNECHT, H. New York. 191-212.
- KOLLER, J.-BAUMER, U.-MANIA, D.
2001 High-tech in the Middle Palaeolithic: Neanderthal-manufactured pitch identified. *European Journal of Archaeology* 4-3, 385-398.
- KRETZOI, M.-DOBOSI, V.
1990 *Vértesszőlős. Man, site and culture*. Budapest.
- KUHN, S. L.
1995 *Mousterian Lithic Technology. An Ecological Perspective*. Princeton.
- LEMORINI, C.
2000 Reconnaître des tactiques d'exploitation du milieu au Paléolithique moyen. La contribution de l'analyse fonctionnelle. Etude fonctionnelle des industries lithiques de Grotta Breuil (Latium, Italie) et de La Combette (Bonnieux, Vaucluse, France). *BAR International Series* 858, Oxford.
- LEROI-GOURHAN, A.
1973 *Milieu et techniques*. Paris.
- LIUBINE, V. P.
1998 La grotte moustérienne de Barakaevskaia (Caucase du nord). *L'Anthropologie* 102-1, 67-91.
- LOZEK, V.
1954 Die Weichtiere der Pleistozänen Travertine in Gánovce. *Anthropozoikum* IV, 104-105.
- MANIA, D.
1988 Le Paléolithique ancien et moyen de la région de la Saale et de l'Elbe, Allemagne de l'Est. *L'Anthropologie* 92-4, 1051-1092.
- MANIA, U.
1995 The utilisation of large mammal bones in Bilzingsleben: a special variant of Middle Pleistocene man's relationship to his environment. In: *Man and Environment in the Palaeolithic*. Ed. URICH, H. Études de Recherches Archéologiques de l'Université de Liège. 239-246.
- MANIA, U.
1998 A special aspect of the Cultural evolution, the tools from organic material of the Middle Pleistocene Homo erectus. In: *The first Europeans recent discoveries and current debate*. Eds CARBONELL, E. et al. Burgos. 151-169.
- MANIA, D.-TOEPFER, V.-VLCEK, E.
1980 *Bilzingsleben I. Homo erectus, seine Kultur und Umwelt*. Veröffentlichungen Landesmuseum 32. Berlin.
- MERDER, O.-KHALAIL, H.-RABINOVICH, R.-GVIRTZMAN, G.-WIEDER, M.-PORAT RON, H.-BANKIRER, R.-SARAGUSTI, I.
1998 The Lower Palaeolithic site of Revadim Quarry, preliminary finds. *Journal of the Israël Prehistoric Society* 28, 21-55.
- MONCEL, M.-H.
1997-1998 The eemian lithic assemblages from Předmost II. Technical behaviours from a Middle Palaeolithic microlithic industry. *PV* 40, 13-34.
- MONCEL, M.-H.
1998 Le Paléolithique moyen dans la moyenne vallée du Rhône en France: la question de la variabilité des assemblages lithiques des stades isotopiques 9 à 3. *Anthropologie* XXXVI/3, 181-199.

MONCEL, M.-H.

- 2001a Middle Palaeolithic Assemblages with blades in south-east France. The question of the technical variability during Middle Palaeolithic and its meaning. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 2-6, 37-47.

MONCEL, M.-H.

- 2001b Microlithic Middle Palaeolithic assemblages in Central Europe and elephant remains. *Proceedings of the first International Congress, The World of Elephants, Roma, Universita "La Sapienza", 2001*, 314-318.

MONCEL, M.-H.

- 2001c The Raw Material Collecting in the European Middle Palaeolithic. Are there stone exchanges between Neanderthal groups? In: *Living space exploitation*. Ed. SMYNTYNA, O. British Archaeological Reports, Oxford.

MONCEL, M.-H.-SVOBODA, J. S.

- 1998 L'industrie lithique des niveaux émiens de Předmost II (Brno, République Tchèque). Fouilles de 1989-1992. Etude des méthodes d'exploitation, des objectifs du débitage et de l'outillage d'un assemblage microlithique du Paléolithique moyen. *Préhistoire Européenne* 12, 11-48.

MONCEL, M.-H.-NERUDA, P.

- 2000 The Kůlna level 11: Some Observation on the debitage rules and aims. The originality of a Middle Palaeolithic microlithic assemblage (Kůlna cave, Czech Republic). *Anthropologie XXXVIII/2*, 219-247.

MONCEL, M.-H.-PATOU-MATHIS, M.-OTTE, M.

- 1998 Halte de chasse au chamois au Paléolithique moyen: la couche 5 de la grotte Scaldina (Scalyn, Namur, Belgique). In: *Colloque d'Antibes, Economie préhistorique: les comportements de subsistance au Paléolithique*. Eds BRUGAL, J.-P.-MEIGNEN, L.-PATOU-MATHIS, M. 291-309.

OAKLEY, K.-ANDREWS, S.-KEELEY, L.-CLARK, J. D.

- 1977 A reappraisal of the Clacton spearpoint. *Proceedings of the Prehistoric Society* 43, 13-30.

PATOU-MATHIS, M.

- 1999 *Comportements de subsistance au paléolithique moyen en Europe septentrionale, centrale et orientale*. PhD Dissertation, University Paris I.

PLISSON, H.-BEYRIES, S.

- 1998 Pointes ou outils triangulaires? Données fonctionnelles dans le Moustérien levantin. *Paléorient*, 24/1, 5-24.

PROZEK, F.

- 1958 *Die archäologische Funde in der Travertinekuppe Hradok. Zusammenfassender Bericht über den Fundort Ganovce und die Reste des Neandertales in der Zips (CSR)*. Praha.

RADMILLI, A.-BOSCHIAN, G.

- 1996 *Gli scavi a Castel di Guido*. Firenze.

RANOV, V. A.

- 2001 The small tools in Lower Palaeolithic industries of the loessic Palaeolithic (Tadjikistan), *Pre-prints, XIV UISPP, Liège*, 4, 94-95.

RINK, W. J.-SCHWARCZ, H.-VALOCH, K.-SEITL, L.-STRINGER, C. B.

- 1996 Dating of Micoquian Industry and Neanderthal Remains at Kůlna Cave, Czech Republic. *JAS* 23, 889-901.

RONEN, A.-BURDUKIEWICZ, J.-M.-LAUKHIN, S. A.-WINTER, Y.-TSASKIN, A.-DAYAN, T.-KULIKOV, O. A.-VYACHESLAV, K. V.-SEMENOV, V. V.

- 1998 The Lower Palaeolithic site Bizat Ruhama in the northern Negev, Israël. *AKorr* 28, 163-173.

SCHÄFER, D.

- 1981 Taubach. Zur Merkmalanalyse von Feuersteinartefakten der mittelpaläolithischen Travertinfundstelle sowie zu ihrem Verhältnis zu Technologie anderer alt- und mittelpaläolithischer Fundplätze. *EAZ* 22, 369-396.

SCHWARCZ, H. P.-SKOFLEK, I.

- 1982 New dates for the Tata (Hungary) archaeological site. *Nature* 295, 590-591.

SHEA, J.

- 1998 Levantine Mousterian land use and lithic variability, *XIII UISPP Congress, Forli, Italy, 1996*, abstracts vol. 1, 299-304.

STAPANCHUK, V. N.

- 1994 The eastern Taubachian: preliminary remarks. *AR* 46-4, 533-540.

SVOBODA, J.

- 1994 Das letzte Interglacial von Předmost. *Ausgrabungen 1992*. *EAZ* 35, 75-80.

THIEME, H.

- 1997 Lower Palaeolithic hunting spears from Schöningen, Germany. *Nature* 358, 807-810.

THIEME, H.

- 1998 The oldest spears in the world: Lower Palaeolithic hunting weapons from Schöningen, Germany. In: *The first Europeans: recent discoveries and current debate*. Eds CARBONELL, E. et al. Burgos. 169-195.

- THIEME, H.
1999 Altpaläolithische Holzgeräte aus Schöningen, Lkr. Helmstedt, *Germania* 77/2, 451–487.
- THIEME, H.–VEIL, S.
1985 Neue Untersuchungen zum eemzeitlichen Elefanten-Jagdplatz Lehringen, Lkr. Verden. *Die Kunde* 36, 11–58.
- TUFFREAU, A.
1993 Rencourt-les-Bapaume (pas-de-Calais): un gisement du Paléolithique moyen. Centre National de la recherche Scientifique DAF 37.
- VALOCH, K.
1967 Le Paléolithique moyen en Tchécoslovaquie. *L'Anthropologie* 71-1-2, 135–143.
- VALOCH, K.
1977 Die Mikrolithik im Alt- und Mittelpaläolithikum. *EAZ* 18, 57–62.
- VALOCH, K.
1984 Le Taubachien, sa géochronologie, paléoécologie et paléonthologie, *L'Anthropologie* 88-2, 193–208.
- VALOCH, K.
1987 Raw Materials used in the Moravian Middle and Upper Palaeolithic, *International Conference on Prehistoric flint mining and lithic raw material identification in the Carpathian Basin*. Budapest–Sümeg, 263–268.
- VALOCH, K.
1988a Le Taubachien et le Micoquien de la grotte Kůlna en Moravie. In: *L'Homme de Néanderthal*. Ed. OTTE, M. Liège 205–217.
- VALOCH, K.
1988b *Die Erforschung der Kůlna-Höhle 1961–1976*. Anthropos Muzeum, Band 14. Brno.
- VALOCH, K.
1995 La variabilité typologique du Paléolithique moyen de la grotte Kůlna en Moravie, *Paléo, Actes du Colloque de Miskolc*. 73–79.
- VALOCH, K.
1996a *Le Paléolithique en Tchéquie et en Slovaquie*, série “Préhistoire d'Europe”, Ed. MILLION, J. Grenoble.
- VALOCH, K.
1996b Anfänge ästhetischer Empfindungen im Paläolithikum Mährens und Böhmens, In: *Paleolithic in the Middle Danube Region*. Ed. SVOBODA, J. Brno. 273–279.
- VÉRTES, L.
1964 *Tata. Eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn*. Nova, XLIII. Budapest.
- VILLEMEUR, I.
1994 *La main des Néandertaliens. Comparaison avec la main des Hommes de type moderne*. Morphologie et mécanique. Paris.
- WAGNER, E.
1982 Altpaläolithische Funde aus dem mittelpleistozänen Travertin von Stuttgart-Bad Cannstatt. *Archäologische Ausgrabungen in Baden Württemberg* 1981, 13–17.
- WISNIEWSKI, A.
2001 New Data on the Middle Palaeolithic in the Silesian Lowland. Excavations in the site in Hallera Street in Wrocław in 2000. *Slaskie Sprawozdania Archeologiczne* 43, 9–24.
- ZELINKOVA, M.
1998 Osteological material from the inside parts of the Kůlna Cave. *Acta Mus. Moraviae, Sci. geol.* LXXXIII, 147–157.

A TATAI KÖZÉPSŐPALEOLIT LELŐHELY MIKROLITIKUS KŐIPARÁNAK TECHNOLÓGIÁJÁRÓL

MARIE-HÉLÈNE MONCEL

Az Óvilágot 350-300 ezer évtől kezdődően benépesítő népcsoportok fejlett eszközmegmunkáló/szilánkoló technológiájának tanulmányozása időn (jégkori ciklusokon) és téren (egész Közép-Európában) át érvényesülő nagy technológiai hagyományok továbbéléséről tanúsodik.

Egy-egy lelőhely jellegét, karakterét a kőeszközkészlet által hordozott információk, szoros kölcsönhatásban a lelőhelyre vonatkozó minden más adattal, határozhatják

meg. A dolgozat a Közép-Európában az utolsó 40 évben ismertté vált mikrolitikus középsőpaleolit iparok, elsősorban Tata technológiai jellemzőit vizsgálja. Kronológiai helyzetük zömmel 5-4 oxigén izotóp fázis, hagyományos terminológiával Eem interglaciális és Würm bevezető szakasza. A számos kultúramegnevezés közül talán a Taubachian a legelterjedtebb, bár nem a legszerencsésebb: a névadó lelőhely nem mondható tipikusnak.

A tatai kőipar feldolgozásának legfontosabb szempontja az eszközkészítés folyamatában alkalmazott eljárások, technológiai fogások megértése. A „*chaîne opératoire*”-ral sokkal inkább jellemezhető egy eszközmegmunkáló hagyomány, mint a tipológiával.

A vizsgálat több mint 20 000 tárgyra terjedt ki (ezek túlnyomó többsége szilánk). Ha funkcionálisan csoportosítjuk, akkor öt nagy csoport különíthető el: kavicsok (ép és törött), kavicseszközök, durva szilánkok, szilánkeszközök és magkőeszközök. Az öt csoport közül a magkövek aprólékos analízise járt a legnagyobb eredménnyel. A magkő használatának és szilánk leválasztásának sajátos tatai koncepcióját a 11. ábra illusztrálja. Egybevetve más kortárs mikrolitikus lelőhelyekkel ez az eszközmegmunkáló hagyomány nem függ össze a nyersanyag-

gal. Ha nem is tudjuk pontosan meghatározni, de elvetni sem lehet a genetikai kapcsolatot a közép-európai alsó-paleolit kavicsiparokkal, jelen esetben Vértesszőlőssel. A 2-3 sm-es tökéletes kőeszközök elkészítésének és használatának lehetséges módjai egyrészt a neandertáliak magas szintű manuális készségéről, másrészt erdős környezetről/famegmunkálásról tanúskodnak. A dolgozat végén még néhány gondolat a középsőpaleolit közösségek mobilitásáról, vadászati stratégiájáról (az állatok által is gyakran felkeresett források környékét rendszeresen megszállták), módszereikről.

Tata és néhány kortárs lelőhely ipara az eltérő környezeti adottságok ellenére egy erős hagyományokban gyökerező, sajátos eszközkészítési koncepciót képvisel.

X. SZÁZADI HONFOGLALÁS KORI TEMETŐRÉSZLET VEJTÉN (TEMES MEGYE, ROMÁNIA)

FLORIN MENDELEȚ*–DANIELA TĂNASE**–GÁLL ERVIN***

A Temes megyei Vejte (Voiteni) határában 1986-ban a Temesvári Bánsági Múzeum munkatársai hét honfoglalás kori sírt tártak fel, amelyek bronzkori település objektumait vágták át. A X. századi sírok a Temesköz honfoglalás kori betelepítéséről tanúskodnak.

A nyolcvanas évek közepén a Temesköz délnyugati részéhez tartozó vejtei vasútállomástól¹ 4,5 km-re késő-bronzkori temető és bronzkori telep maradványai kerültek elő (1. kép). A feltárást 1986 őszén kezdte meg a Temesvári Bánsági Múzeum, Florin Mendelet és Alexandru Rădulescu vezetésével. Az I. kutatóárokban (20 × 1 m) hét honfoglalás kori sír került elő, amelyek átvágták a bronzkori település objektumait (2. kép).

A temető helyzete

Topográfiai szempontból a vejtei bronzkori és honfoglalás kori temetők sírjait két természetes hordalék-lerakódásos kiemelkedésébe ásták, amelyeket egy kisebb völgy választ el egymástól. A honfoglalás kori sírokat a bronzkori tellbe ásták. A vízjárta Alföldön sok esetben találkozunk hasonló helyzettel.²

A sírok egy nagyobb sírszámú temetőhöz tarthattak. Sajnos e fontos régészeti feltárás anyagi okokból nem folytatódhatott, és hasonló okok-

ból nem került sor az antropológiai vizsgálatokra sem.³

A sírok leírása

1. sír (2. kép)

M: 70 cm. T: ÉNy–DK. A csontváz neve ismeretlen. Karcsonatok nyújtott helyzetben.

Melléklet nélkül.

2. sír (2. kép)

M: 70 cm. T: Ny–K. A csontváz neve ismeretlen. Karcsonatok nyújtott helyzetben.

Melléklet nélkül.

3. sír (2–5. kép)

Férfisír. H: 215 cm, sz: 80 cm, m: 80 cm. T: Ny–K. A csontváz neve ismeretlen. Jó megtartású, karcsonatok nyújtott helyzetben.

Mellékletek: *tegez részei*: a bal kézcsontoktól a bal láb fejéig húzódnak a tegez oldalmerevítő vaspálcái, 11 db (4. kép 7–17). Vas *nyílcsúcs*, 2 db (3. kép 1–2), vaslemez *szíjelosztó*, a tegez részei között (4. kép 4). A tegez szájnýilása körül került elő a négyszög alakú, domborított *vaslemez*, felerősítésre szolgáló szegekkel (4. kép 5). *Íj* markolat és végcsontjai a bal lábfej környékén, 5 db (3. kép 3). Egyik végén az irdalás nyomai jól látszanak. A bal lábfej környékén 2 db vas *nyílcsúcs*. A jobb láb tájékán ellipszis és négyzet alakú *vascsatok* (5. kép 1). Körte alakú *vaskengyel* (5. kép 5) ugyanott. A *kengyel párja* a bal lábszárcsont alatt volt (5. kép 4). *Vaszabla*, erősen korrodált állapotban a lábfejek környékén (5. kép 3 a sír betöltésében). *Vascsat* (–).

4. sír (2. kép)

Női sír. M: 80 cm. T: Ny–K. A koponya elmozdult.

Mellékletek: *Hajtű* töredéke bronz huzalból, a koponyánál (6. kép 1). A koponya mellett nyitott ezüst *hajkarkák* (6. kép 2–3). Öntött bronz *karperec*, rombusz keresztmetszetű, a bal alkarcsonton (6. kép 6). A jobb kéz egyik

* Florin Mendelet, a Román Trakológiai Intézet Bánsági részlegének elnöke, Temesvár, Románia.

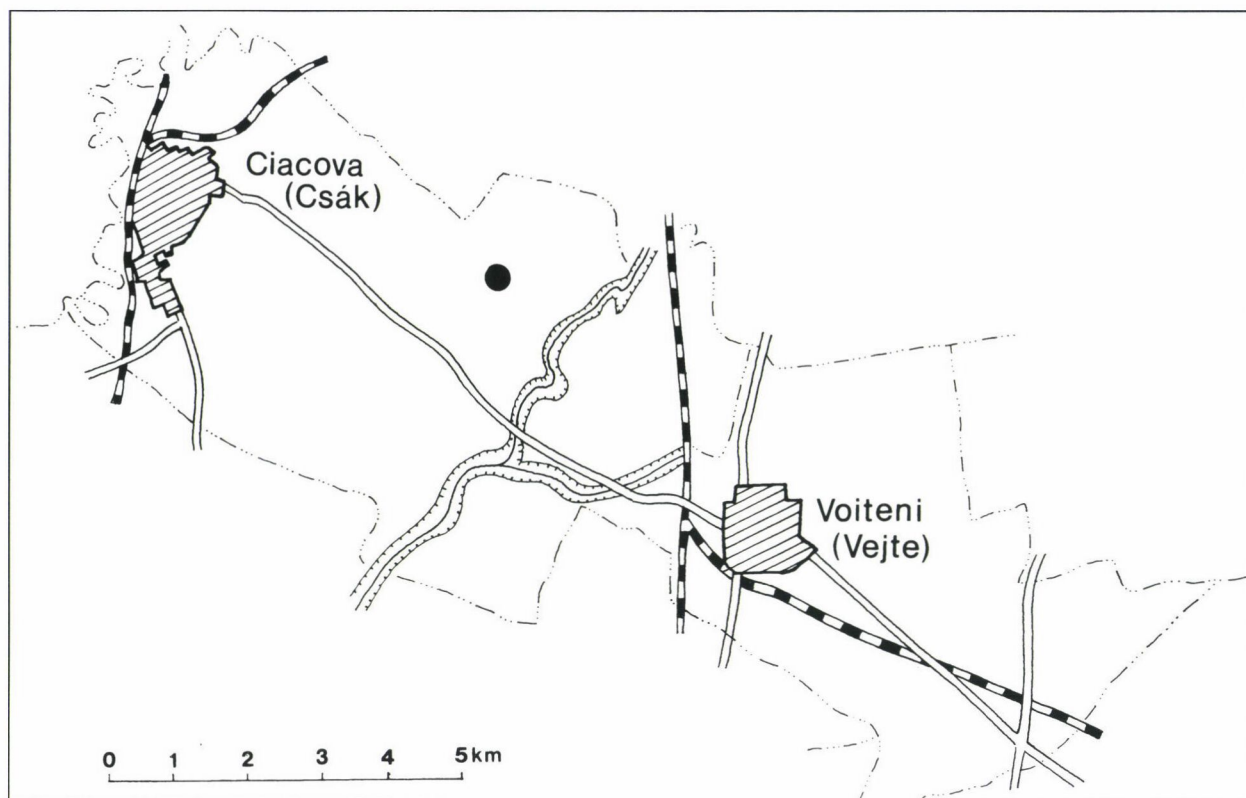
** Daniela Tănase, a Bánsági Múzeum muzeológusa, Temesvár, Románia.

*** Gáll Ervin, ösztöndíjas, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Régészettudományi Intézet, Budapest.

¹ 1986-ban a vejtei Állami Mezőgazdasági Üzemhez (románul: IAS) tartozó területről régi temetkezőhely előkerülését jelezték az agyagkitermeléssel foglalkozó vejtei lakosok. A telek-könyvi kataszter alapján (amelyet akkor nem vettek figyelembe), a temető Csák (Ciacova) falu határában fekszik, amint ez az 1. képen látható.

² Ilyen temetkezőhelyeket a Kárpát-medence területén ismerünk. Romániában: Nagyszentmiklós-Bukovapuszta, Gyulavarsánd-Laposhalom, Szalacs, Perjámos-Sánchalom, Hodony, Magyarországon: Hencida, Szlovákiában: Zemplén.

³ E temetőrész a szakirodalomban már régóta ismert: BONA 1989; BONA 1996, 8.

1. kép. A vejtei honfoglalás kori temető topográfiai helyzete

Abb. 1. Topographische Lage des landnamezeitlichen Gräberfeldes in Vejte (Voiteni)

ujjpercén vastag bronz huzalból készített, rombusz keresztmetszetű gyűrű, végei egymásra hajlítva (6. kép 5). Kávébarna üveggyöngy, hosszában átfúrva, a medence táján (6. kép 4).

5. sír (2. kép)

M: 90 cm. T: Ny-K. A csontváz neme ismeretlen. Melléklet nélkül.

6. sír (7. kép)

Férsír. H: 200 cm, m: 80 cm. T: Ny-K. A jobb karcsontok nyújtva, a bal karcsontok a medencére hajlítva.

Mellékletek: vékony bronz *karika*, hegyes, nyitott végekkel a jobb kulcsonton (7. kép 1).

Vas *nyílcsúcs* a mellkas bal oldalában (7. kép 3). Törredékes *vascsat* a bal térdcsont mellett (7. kép 2). Bal lábnál vas *csikószabla* (7. kép 4).

7. sír (2. kép)

M: 80 cm. T: Ny-K. A sírgödör lekerekített téglalap alakú.

Sírföldben: körte alakú bronz *csörgő* (8. kép).

Temetkezési szokások

A vejtei temető sírjainál észlelt temetkezési szokások a honfoglaló magyarság szállásterületén megfigyeltekhez hasonlóak. A szerény mellékletek az eltemetettek társadalmi helyzetéről tanúskodnak.

A csontvázak helyzete a sírokban: a csontvázakat nyújtott helyzetben temették el. A *koponyák* eredeti helyzetben találhatók, csupán a 4. sír koponyája mozdult el. A *karcsontok* helyzete erős hasonlóságot mutat a honfoglaláskorból ismert karcsont-elhelyezési szokással. Általánosan a karokat a test mellett kinyújtják, de a 6. sírban egyik kart a medencére hajlították. A *lábcsontok* kivétel nélkül nyújtott helyzetben voltak.

„Jelképes lovas temetkezések”: a vejtei temetőben a honfoglalás kori lovas temetkezések egyik válfajával, a jelképes lovas temetkezéssel találkozunk. Ez az elnevezés arra a szokásra vonatkozik, amikor csak a lószerszámokat tették a sírba.⁴

A 3. sírban a lószerszámok a lábak környékéről kerültek elő. A jobb lábnál a két hevedercsat, illetve a körte alakú kengyelvas. A másik kengyel a bal lábszárcsont alatt volt. Ugyancsak a lábak környékén volt az erősen korrodált vaszabla is.

A 6. sírban nem volt kengyel, a bal térd mellett törredékes *vascsat*ot és *csikószablát* találtak.

⁴ BÁLINT 1971, 107–114.

Sok sírban megfigyelhető, hogy a zabla nem minden esetben kerül elő kengyellel együtt. Ilyen sírokat új, honfoglalás kori temetőkből ismerünk: Köröstarjánról,⁵ Szászvárosról⁶ és Temesvár-Csóka erdőről.⁷

E jelképes lovas temetkezések okát Bálint Csánád az anyagi szegénységben látja,⁸ míg Révész László ebben a szokásban sajátos hagyományt vél,⁹ mivel szerinte sok esetben a lószerszám jóval értékesebb a lónál.¹⁰ Az viszont tagadhatatlan, hogy a lószerszámos sírokban eltemetettek általánosan szerényebb mellékletekkel rendelkeznek, mint a lóval eltemetett társaik.¹¹

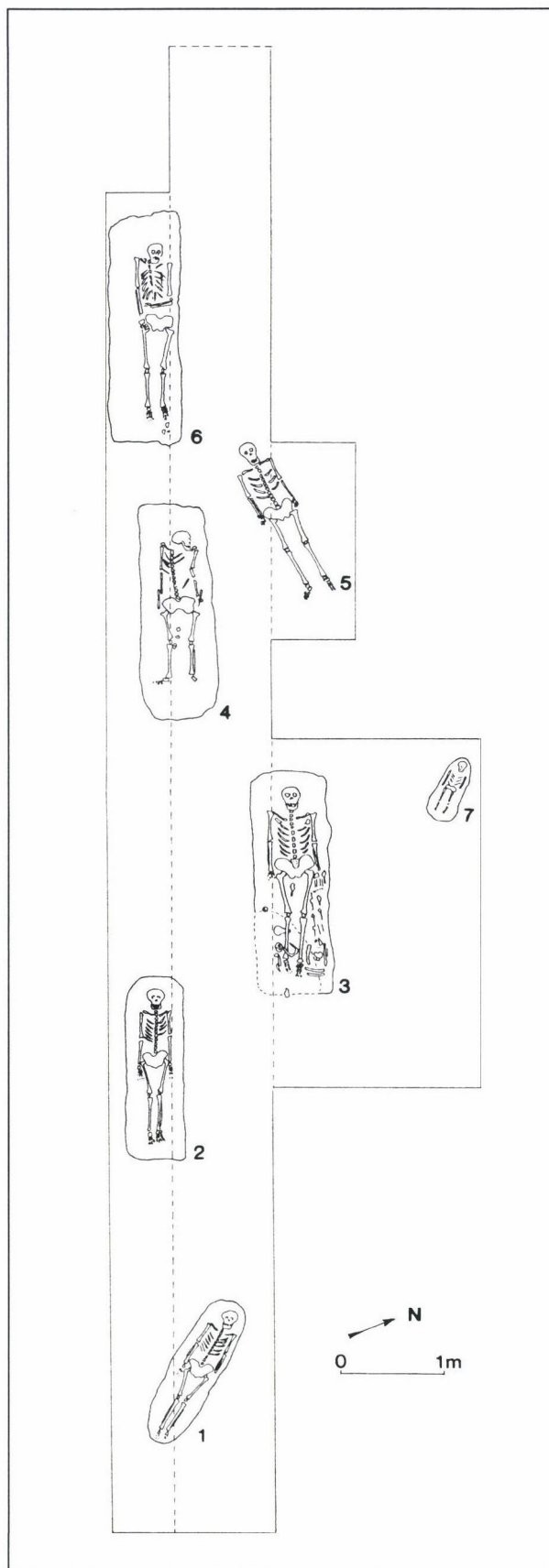
A vejtei két jelképes lovas temetkezés ismertetésével gyarapíthatjuk a hasonló temetkezéssel bíró lelőhelyek hosszú sorát.¹²

A leletek elemzése

A vejtei sírok leletei a honfoglalás kori anyagi kultúra jellegzetes tárgyai. A viselet tárgyi hagyatékának anyaga az ezüst és főleg a bronz, amely általánosan a szerényebb társadalmi helyzetű közösségek viseletét díszítő tárgyainak fő anyaga. Kürti Béla szerint a bronz tárgyakat főleg a X. század második felére keltezhetjük.¹³

Viselet

Hajkarika: a vejtei temetőrészben a hajkarikák a nyitott és kerek átmetszetű típusa¹⁴ ismert, két változatban a 4. és 6. sírből, ezüst, ill. bronz vál-

2. kép. A vejtei honfoglalás kori sírok

Abb. 2. Landnahmezeitliche Gräber in Vejte (Voiteni)

⁵ Közöletlen temető (románul: Tarian, Bihar megye). Zabla a 21, 27. és 29. sírban volt, kengyelvas a 3, 28. és 36. sírban. Személyes információ.

⁶ Zabla a 6. és 7. sírban, kengyel a 7. és 11. sírban volt (PINTER-LUCA 1995, X. t. 7, XI. t.)

⁷ Az „A” sírből a csontváz lábsontjai közeléből körte alakú vas kengyelpár ismert (RĂDULESCU-GALL 2001 s.a.)

⁸ BÁLINT 1971, 87.

⁹ K. K. 1996, 39.

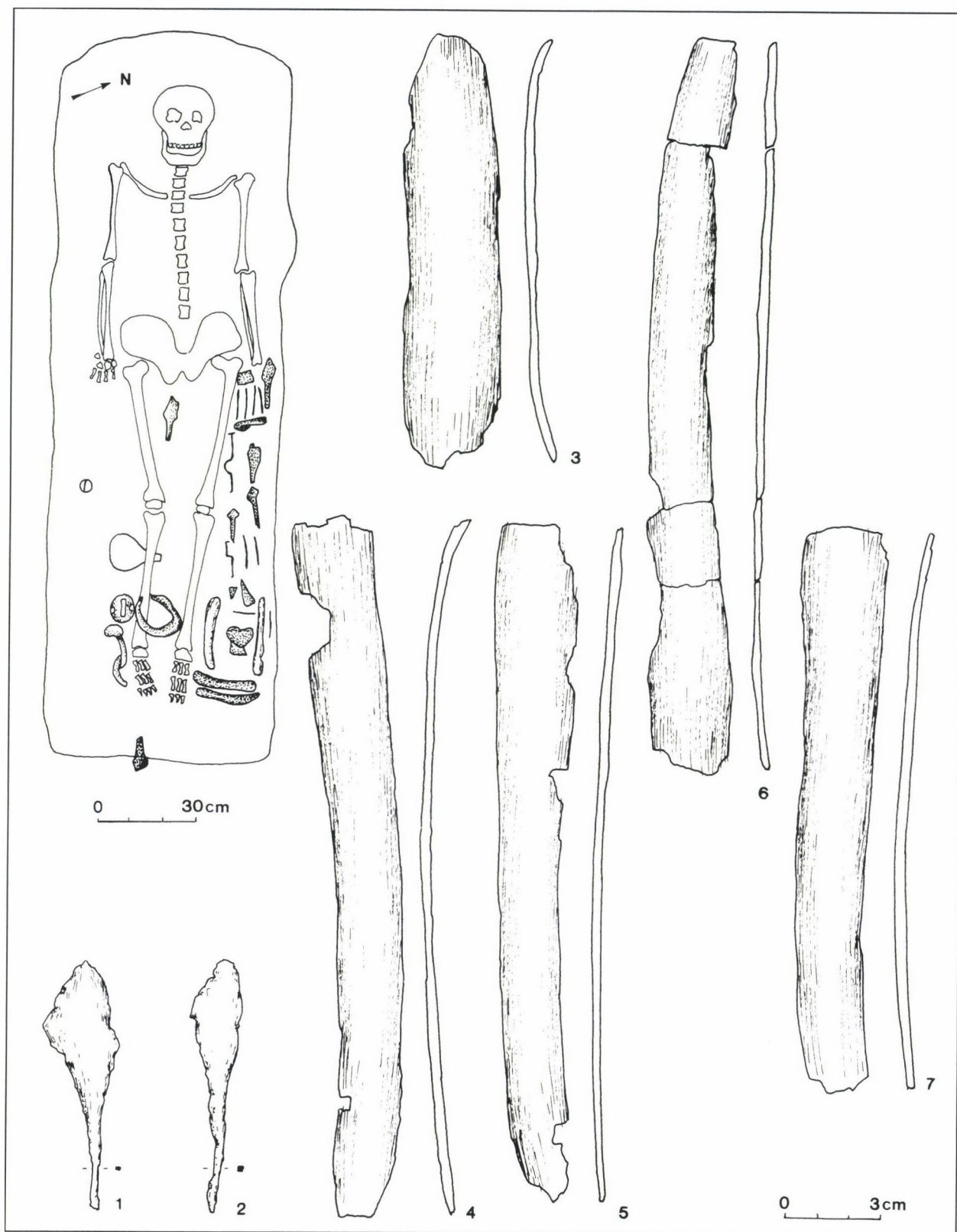
¹⁰ Révész L. Ártánd 206. sírt idézi, amelyből ezüst veretes nyerges, ezüst lószerszámvereteket ismerünk, amely jóval értékesebb volt egy lónál. Itt azonban megjegyeznénk, hogy e gazdagabb temetkezés köznapi temetőben volt, köznapi környezetből került elő. Érdekesnek ígérkezik a gazdagabb, jelképes temetkezések lelőhelyeinek összegyűjtése (MESTERHÁZY 1990, 50; K. K. 1996, 39).

¹¹ Legjobb példa a Révész L. által feltárt Karos II. temető. E temetőben a lószerszámos sírok mellékletei jóval szegényebbek, mint a lovas síroké. Nem lehetetlen, hogy e lovas temetkezés a szegényebb társadalmi rétegek temetkezési módja volt.

¹² 1971-ben a lószerszámot tartalmazó sírokat felgyűjtő Bálint Cs. 101 hiteles sírt ismert (BÁLINT 1971, 108).

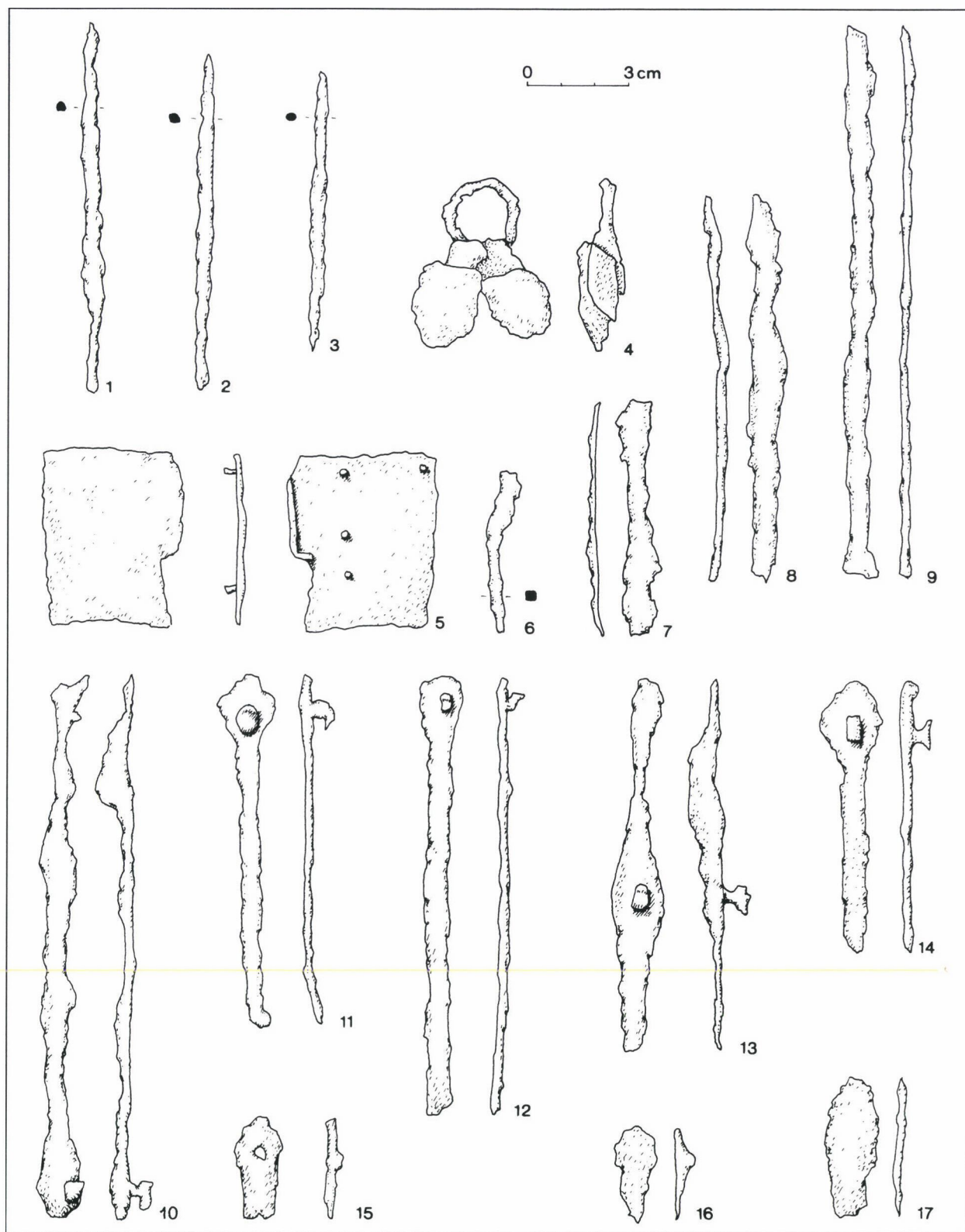
¹³ KÜRTI 1978–79, 325.

¹⁴ SZÓKE 1962, 35.

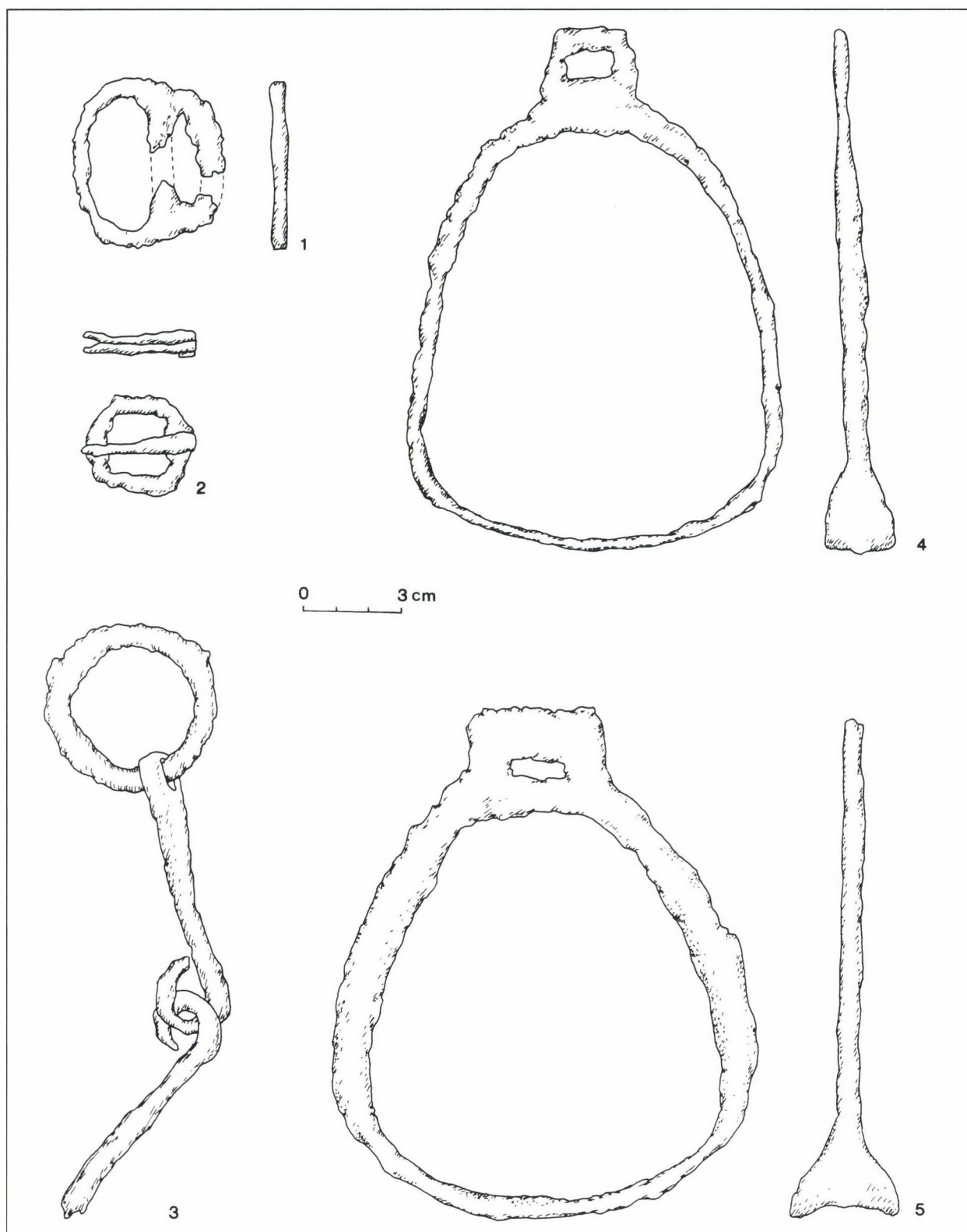

3. kép. Vejte (Voiteni) 3. sír

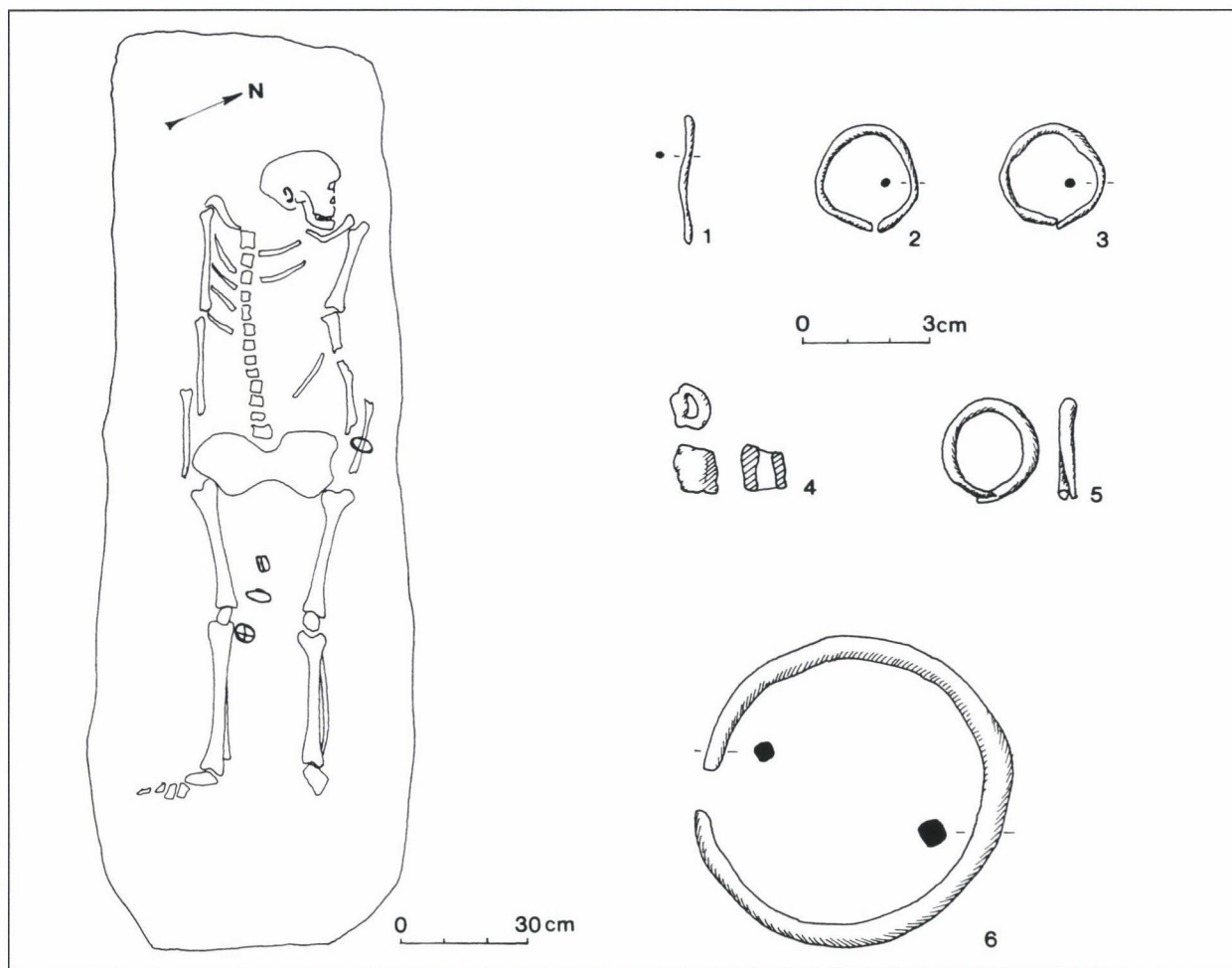
Abb. 3. Vejte (Voiteni) Grab 3

4. kép. Vejte (Voiteni) 3. sír
Abb. 4. Vejte (Voiteni) Grab 3

5. kép. Vejte (Voiteni) 3. sír
Abb. 5. Vejte (Voiteni) Grab 3

6. kép. Vejte (Voiteni) 4. sír

Abb. 6. Vejte (Voiteni) Grab 4

tozatban. A 4. sír ezüst hajkarikáinak egyik darabjánál a végeket kissé egymásra hajlították. E tárgytypus főleg a X. században volt használatban, de fellelhető a XI. században is. A két változat időrendi helyzete még további kutatást igényel, de megfigyelt tény, hogy az Erdélyi-medencében az egymásra hajlított végű darabok bronzból készültek, és a X. század második felére keltezhetők.¹⁵

Az egyszerű hajkarikák férfi és női sírokból egyaránt előkerülnek.

Hajtű: a 4. sírban találtak egy bronz hajtű töredékét. X. századi leletekben ritkaságnak számít ez a tárgy. A történeti Bánságból csak a Temes-

vár-Csóka erdei temetőből ismerünk egy bronzból készült példányt, felületét spirális sodrással díszítették.¹⁶ A X. század második felére keltezhető.

Csörgő: körte alakú bronz csörgő a 7. sír földjéből. E tárgytypussal behatóan Szőke Béla és Kovács László foglalkozott.¹⁷ Észrevételüket, miszerint e tárgytypus gyermeksírokra jellemző, a vejtei 7. gyermeksíra is igazolja. A bronz csörgő a X. századon belül nem keltezhető.¹⁸

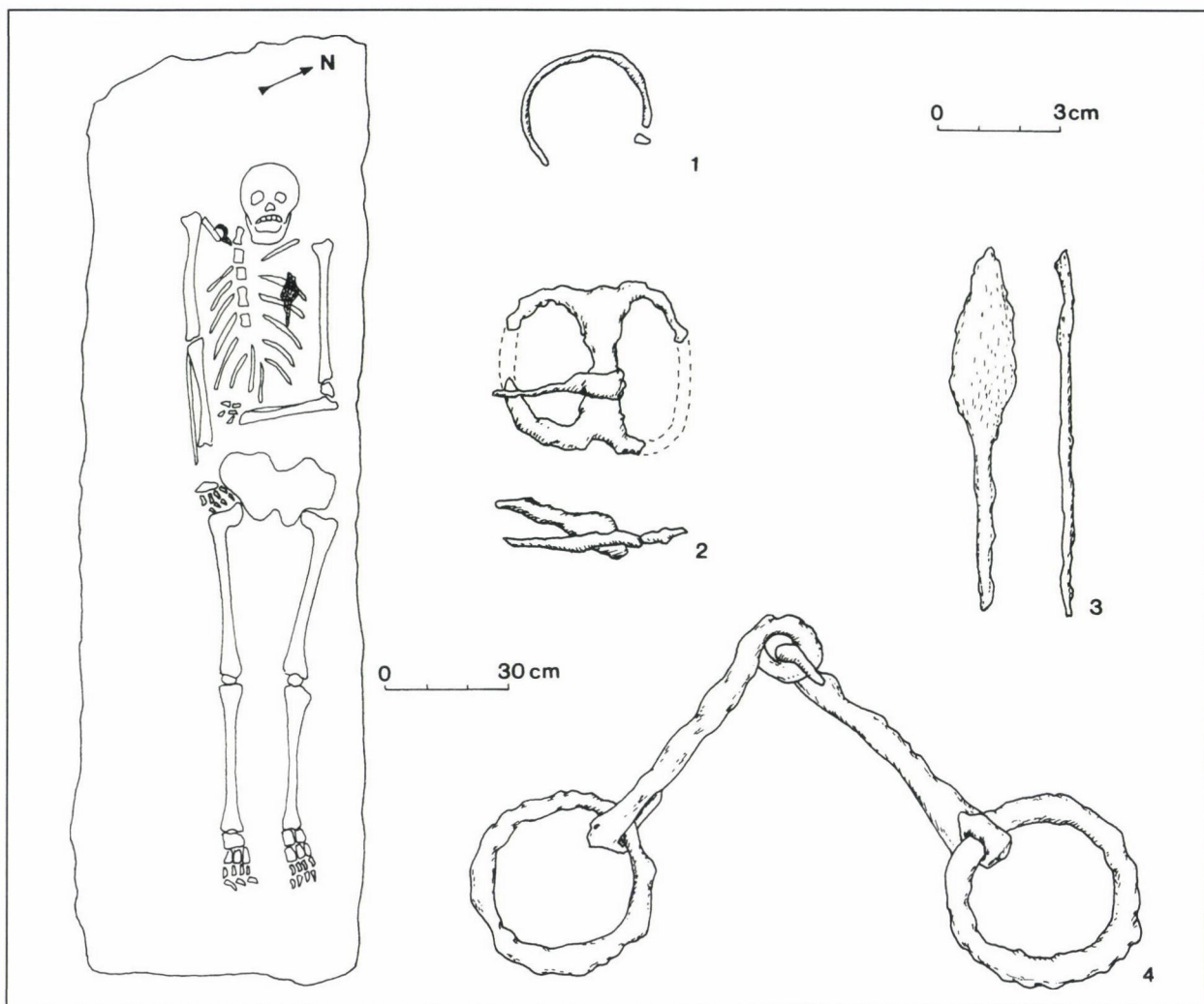
Karperec: e csoportba a 4. sír rombusz keresztmetszetű, vágott végű karperece sorolható. A X. század második felére keltezett temetők klaszrikus lelete. A vejtei 4. sír karperecéhez hasonló-

¹⁵ GÁLL 2000, 49–50; GÁLL 2001, s.a.

¹⁶ RĂDULESCU-GÁLL 2001, s.a.

¹⁷ SZŐKE 1962, 59–61; KOVÁCS 1988, 150–151, 153, 32. j.

¹⁸ Kovács L. lelőhelylistája kiegészíthető két Erdélyi-medencei lelőhellyel: Gyulafehérvár-mentőállomás, 1982-es VI. kutatások 7. sírja és Szászváros-Dealul Pemilor 9. sír. Az információkért Harhoiu Radu régésznek tartozunk köszönettel. PINTER-LUCA 1995, XIII. t. 10–12.

7. kép. Vejte (Voiteni) 6. sír
Abb. 7. Vejte (Voiteni) Grab 6

kat a Temesvár-Csóka erdei temető J, L és M sírjaiból ismerünk.¹⁹ A Bánság más temetőiből is jól ismert ez a karperec-típus: Fönlakról (Felnac Ro.) szórványleletként.²⁰ Északnyugatra, nagy részben a Tisza-Maros-Aranka találkozásánál Horgos 2. sírjából,²¹ Majdánról,²² Rábéről,²³ valamint a kiszombori és deszki temetőkből ismerünk jó néhány rombusz átmetszetű karperec-típust. Kiszombor B temető (Blaskovich F. földje) 136. sírja-

ból a tárgyalt karperec egyszerű hajkarikákkal és gyöngyökkel együtt került elő.²⁴ E temető szerkezete alapján (78 X-XI. századi sír) a nagy köznépi temetők közé sorolható. Érdekes, hogy a X. századi többi kiszombori temetőből hiányzik ez a karperec-típus.²⁵ A Kiszombortól nem messze fekvő Deszk területéről is jelentős honfoglalás kori temetőkoncentrációt ismerünk. Deszk - Ambrus József Újmajor 80. sz. földjén feltárt

¹⁹ RĂDULESCU-GÁLL 2001, s.a.

²⁰ Szórvány tárgyak: négy szálból sodrott bronz karperec; rombusz átmetszetű öntött bronz karperec, 5 db bronz huzal karperec, 3 db ép, 2 db töredékes, zárt bronz fejes gyűrű, a fején poncolt köröskékkel; bronz pántgyűrű, felülete kissé domború, körte alakú, letört füllel; kör alakú kengyel (BÓNA 1988, I. 208, 59, 13. kép 4-12; BÁLINT 1991, 221, 77. j.)

²¹ S-végű hajkarika, hengeres ezüsthálás pasztagyöngy, huzal-karperec, fonott gyűrű, rombusz keresztmetszetű karperec (KOVÁCS 1993, 59, 13. kép 4-12)

²² E karperec típus egyszerű karikák, barázdált díszítéses öntött bronz gyűrű és csüngős veretek társaságából ismert (FÉK 1962, No. 634)

²³ Kovács László említ 3 közöletlen sírt. E karperec típus csüngős veretek, négyzet és hatszög keresztmetszetű bronz gyűrűk, valamint szalaggyűrű társaságából ismert (KOVÁCS 1963, 60-61)

²⁴ FÉK 1962, No. 573.

²⁵ Kiszombor területéről a X-XI. századból 6 temetkezőhelyet ismerünk (FÉK 1962, No. 573-578)

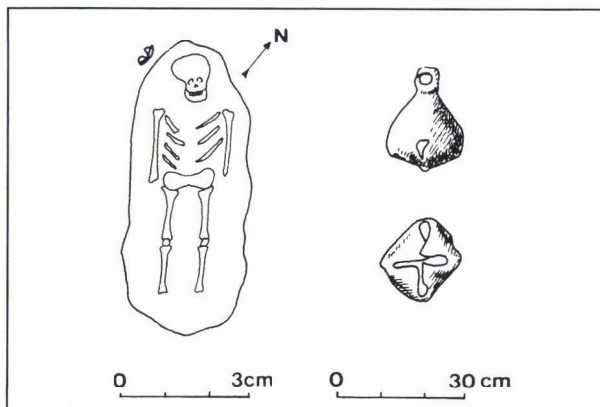
egyik temető sírjában fordult elő egy négyszög keresztmetszetű ezüst karperec.²⁶ E település Nádashalmi dűlőben feltárt avar kori sírjai között honfoglalás kori sírokat is feltártak. E sírokból is ismertek rombusz átmetszetű karperek, fegyverek Árpád-házi királyok érmeivel együtt.²⁷

E tárgytypus keltezése a felsorolt lelőhelyek esetében is illeszkedik az eddigi kronológiához. Szabó János Győző szerint csak a XI. századtól használták,²⁸ viszont más szakemberek véleménye alapján használatukat már a X. század második felétől számíthatjuk.²⁹ E keltezés támogatja a vejtei temetőrészből levonható időrendi következtetéseket is.

Gyűrű: egymásra hajtott végű, rombusz keresztmetszetű gyűrű volt a 4. sírban. Ez a típus, hasonlóan a rombusz keresztmetszetű karperekhez, a X. század második felében volt használatban. Szőke Béla és Johann Giesler szerint megjelenésük a XI. század elejére tehető.³⁰

A tiszántúli délkelet-alföldi lelőhelyek közül Rábéről, Deszk D temetőből, Klárafalva B temető 36. sírjából és Temesvár-Csóka erdő J és M sírjaiból ismerünk rombusz keresztmetszetű gyűrűket.³¹ A rábei rombusz keresztmetszetű gyűrűt Kovács László a X–XI. század fordulójára keltezi. A deszki és klárafalvi leletek a XI. században voltak használatban. A temesvári 40 síros temetőrészből hiányoznak a XI. század klasszikus leletei, a temetőrész használata a X. század második felében történt. A rombusz keresztmetszetű és az állatfejes karperek használatának kezdeteit a X. század második felétől keltezi Kovács László.³² A vejtei gyűrű keltezését nehezíti, hogy a szintén a 4. sírban talált rombusz keresztmetszetű karperecen kívül a feltárt 7 sírban nincs más olyan tárgy, amely biztosan a X. század második felére lenne keltezhető.

Gyöngy: a 4. sír medencetáján előkerült kávébarna üveggyöngye a ruhára lehetett felvarrva. A sír gyűrűje és karperece a gyöngyöt a X. század második felére keltezi.

8. kép. Vejte (Voiteni) 7. sír

Abb. 8. Vejte (Voiteni) Grab 7

Fegyverek

Íj: a vejtei temetőrész 3. sírjában, a csontváz bal lábcsontjai mellől kerültek elő íjcsontok. Az íjat nyugalmi állapotban helyezték a sírba. Az íj markolatát és végeit csontlemezek erősítették. A négy íjcsont enyhén ívelt, felső negyedük kiszélesedik, egy darabon az ideg beakasztására szolgáló vájat is megfigyelhető.

Az íjcsontok a Kárpát-medencében letelepedett honfoglaló közösségek szállásterületein feltárt temetőkből jól ismertek, a Dunántúltól az Erdélyi-medencéig.³³ Kelet-Alföld tiszántúli részének temetőiből is nagy számban ismertek az íjas temetkezések (Deszk-Újmajor, Deszk-Nádashalmi dűlő).³⁴ A Kiszombor környéki temetőkből is több íjas temetkezés ismert (B temető 12, 26, 230. és 284. sírja). A 12. sírban tegez is volt, a 26. sírből még pásztorkészséget is ismerünk. A 284. sír többi melléklete: hajkarika, tegez, nyílcsúcsok.³⁵ Kiszombor C temető (Nagyhalom) 13. és 15. sírjában volt íjas temetkezés.³⁶ Kiszombor-Kis András földjén feltárt honfoglalás kori temető 13. és 39. sírja íjas lovas harcosé volt,³⁷ hasonlóan íjas sír volt a Kiszombor F temető 1. sírja is.³⁸

²⁶ FÉK 1962, No. 221.

²⁷ FÉK 1962, No. 222.

²⁸ SZABÓ 1978, 79, 66.

²⁹ SZŐKE 1962, 94–95; GIESLER 1981, 120–121, Taf. 53.

³⁰ SZŐKE 1962, 97; GIESLER 1981, 110, Taf. 53.

³¹ KOVÁCS 1991/92, 60; FÉK 1962, No. 222 és No. 579, RADULESCU–GÁLL 2001 s.a.

³² KOVÁCS 1994, 134, 136.

³³ A közöletlen gyulafehérvári temetőben több íjas temetkezés volt: 17, 36, 3, 5, 4, 8, 13, 16, 5. sírok (több évi ásatás). A sírokból az íjcsontokon kívül jellegzetes honfoglalás kori leletek

kerültek elő: tegez, szablya, pásztorkészség, hajkarika. Harhoiu Radu úr szíves szóbeli közlése. Ugyancsak íjcsontok láttak napvilágot a Kolozsvár-Pata utcai temetőben is, ahol négy, íjjal eltemetett harcos sírját tárták fel. Az információért Hica Ioana régészt illeti a köszönet.

³⁴ FÉK 1962, No. 221–222.

³⁵ FÉK 1962, No. 573.

³⁶ FÉK 1962, No. 574.

³⁷ FÉK 1962, No. 575.

³⁸ FÉK 1962, No. 576.

Délen, a mai Szerbia északi részén Törökbecse (Novi Bečej)-Matej pusztáról (Matejski Brod) ismerünk íjas-tegezes-lovas temetkezést.³⁹

A fent idézett íjas sírok keltezése nehézségbe ütközik, mert a a temetők közöletlenek, így nem készülhettek el a horizontál-stratigráfiai vizsgálatok. Más példák alapján azonban a X. századon belül az íjcsontos lelőhelyek pontosabban nem keltezhetők, bár zömük valószínűleg a X. század első két harmadára tehető. A felsorolt sírok esetében nem mutathatók ki olyan társ mellékeletek, amelyeket a X. század második felére vagy a XI. századra kellene kelteznünk. A vejtei példányokat a X. század első felére keltezhetjük.

Tegez: maradványai a 3. sírból kerültek elő. A tegez vas merevítő pálcái és függesztői a bal kézfejtől a csontváz bal lábfejeig húzódtak. Sajnos az ásatók a tegez hosszát nem mérték le a sírban. A tegez szájnylásának csont veretei hiányoztak, de ide tartozhat az a négyzet alakú ívelt vaslemez, amelynek felületén három lyuk van.

A tegez felszereléséhez tartozik a lemezes szíj-elosztó karika. A bal lábfejnél, a tegezpálcák környékéről került elő, a tegezhez tartozhatott, annak ellenére, hogy általában lófelszerelésben ismerjük. Hasonló darab van a karosi I. temető 1. és a Kolozsvár-Zápolya utcai temető 11. sírjában, mint lószerszám része.⁴⁰ A vejtei darab – helyzete miatt – a tegez felfüggesztésében játszhatott szerepet.

Tegezes sírok nagy számban ismertek a tiszántúli X. századi temetőkben. A teljesség igénye nélkül említjük meg a deszki, a Kiszombor környéki temetőket, a Matejski Brodnál feltárt sírt, a Nagyszentmiklós-Bukovapuszta-i példányokat, és a nagykomlói, ill. szakállhási leleteket.⁴¹

Temesközből a Temesvár-Csóka erdei temető B és G sírjában volt tegez, ill. annak részei: függesztő veretek, függesztéshez használt karikák, merevítő pálcák, amelynek felső része függesztő füllé volt alakítva. Hasonlót figyelt meg Révész László a karosi feltárásokon.⁴²

Nyílcsúcsok: a temetőrészeknek három sírjából kerültek elő nyílcsúcsok. A 3. sírban 5 nyílcsúcs volt, a 6. sírban 1 db, a csontváz bal oldalán. Ez utóbbi aligha melléklet, inkább rituális célból ke-

rülhetett a sírba, vagy halált okozó fegyverként. Ez a Kárpát-medence honfoglalás kori sírjaiban elég gyakran észlelhető jelenség. Több ilyen „rendellenes” esetet ismerünk. Az Erdélyi medencéből megemlíthető: Déva-Mikro 15, 2, 6. sír, Gyulafehérvár-str. Brandusel 7. sír, Szászváros 2. és 7. sír. Ezekben a sírokban a nyílhegyet a csontváz oldalbordái között vagy a térdcsontjában találták.⁴³ Hasonlót figyeltek meg Eger, Szabadkígyós-Pálliget, Hajdúböszörmény és Miskolc-Repülőtér temetőiben is.⁴⁴

A vejtei sírok nyílcsúcsai három típusba sorolhatók: rombusz alakú nyílcsúcs (3. sír), rövid, ill. hosszú vágó élű nyílcsúcs (3. és 6. sír), páncéltörő nyílcsúcs (ritka példány, a 3. sírban volt).

E típusok használata a X. századi sírokban nem köthető pontosabb időrendhez. A század elejétől a XI. századig használták ezeket a Kárpát-medence honfoglalás kori és kora Árpád-kori harcosai.

Lószerszámok

Kengyelek: a honfoglaló harcos réteg sírjainak nagy részében a kengyel párok darabjainak méretei különbözőek. Dienes István megfigyelése⁴⁵ érvényes a vejtei 3. sírra is, ahol szintén felemás kengyel párt találtak. Egyik darab keskeny négy-szög alakú füle nyak nélkül csatlakozik a kengyel félkör átmetszetű száraihoz. A talpaló homorú és keskeny, bordázat nélküli. A kengyel pár másik darabja szélesebb és rövidebb. Fülét és szárait laposra kalapálták, amelyek a széles, bordázott és homorú talpalóhoz csatlakoznak.

E kengyeleket általában a X. század első két harmadára keltezik, de vannak példák a század második felében történő használatra is.⁴⁶

A kelet-alföldi lelőhelyekről is nagy számban ismertek ezek a kengyel típusok. (Pl.: Arad-Csálya, Fönlak, Hodony, Matejski Brod, Német-szentpéter, Temesvár, Kiszombor, Deszk.)⁴⁷

A vejtei kengyelek a körte alakú kengyelek típusába tartoznak. A vejtei 3. sír kengyeleit feltehetően a X. század közepére keltezhetjük. A szoros időrend kialakítása a jövő kutatásának feladata.

³⁹ STANOJEV 1989, 64, Abb. 332–342; FÉK 1962, No. 547.

⁴⁰ RÉVÉSZ 1996, 4. t. 41–43.

⁴¹ FÉK 1963–2, No. 221–226, 573–576, 647; STANOJEV 1989, 64, Abb. 333–334; BEJAN-MARE 1997, 141.

⁴² RÉVÉSZ 1996, 173, 29. t. 1–2.

⁴³ GÁLL 2002, s.a.

⁴⁴ BÁLINT 1971b, 49–86; NAGY 1968, 69–100; KOVÁCS 1984, 25, 25; MEGAY 1961, 100–108.

⁴⁵ DIENES 1966, 229–232.

⁴⁶ Néhány példa: Öcsöd-Mogyorós: HAMPEL 1905, II. 656–657, III. Taf. 431, Szered-Mácséi dombok: TOČIK 1968, XLVIII. t. 1–11.

⁴⁷ Arad: DÖRNER 1970, 447–449; Fönlak: kérdéses a lelet együvé tartozása: BÓNA 1988, 41. ábra, BÁLINT 1991, 221, 77. j., Hodony: BEJAN-MOGA 1979, 2. kép 1, Matejski Brod: STANOJEV 1989, 64, Abb. 333–342, FÉK 1962, No. 647, Német-szentpéter: DÖRNER 1970, 457; Temesvár: RADULESCU-GÁLL 2001 s.a.; Kiszombor, Deszk: FÉK 1962, No. 221–226, 573–578.

Zablák: a ló irányításának meghatározóan fontos eszköze a zablá.⁴⁸ A honfoglaló magyarság által használt zablák nagy többsége csikózabla, főleg az egyszerűbb harcosok sírjaiból ismertek. E tárgytypus az alföldi leletekben is nagy számban ismert.

A vejtei sírok közül a 3. sírban a lábak környékén volt egy erősen rozsdásodott zablatöredék, a 6. sírban pedig a bal láb közeléből került elő egy csikózabla, nagyméretű karikákkal. Ezt a típust a X. századon belül nehéz pontosabban keltezni.

A csikózablák a lovas temetkezések jellemző leletei, de jelenlétük a lovas sírokban nem általános.

Hevedercsatok: a nyereg rögzítésénél használt csatok a „jelképes” lovas sírból ismertek. A 3. sírban két csat volt, egy ellipszis alakú és egy kétéosztatú. A 6. sírban szintén kétéosztatú csat volt. Nagyméretű, kétéosztatú csatokat Szentese-Nagyhegyről, Tiszafüredről és Somogyvár-Kapuvárhegyről ismerünk.⁴⁹

A temetőrész belső szerkezete és időrendje

A vejtei 7 honfoglalás kori sír sort alkot. A 7 sír időrendjében némi időbeli különbség figyelhető meg, kissé korábbinak tűnnek az 1, 2, 3. felnőtt és a 7. gyermek sír, amelyek a 3. íjas sír mellékletei alapján a X. század első felére/közepére keltezhetők.

Valamivel későbbinek tűnik a 4, 5, 6. sír, a 4. női sír a X. század második felére keltezhető köznépi mellékletei alapján.

A temető használata pontosabb keltezéséhez további feltárássra lenne szükség.

A vejtei temetőrész – leletanyaga alapján – a Tisza-Maros-Aranka-Temes-Béga fegyveres köznépi temetőivel mutat rokonságot, azok közé sorolható.

A vejtei temető régészeti és történeti környezete

A kutatás mai állása alapján a Temesköz magyar megszállásának ideje pontosan nem rögzíthető. A nyugatra és északra fekvő területeket a régészeti adatok szerint a magyarság a X. század elején szállta meg. Korai leletek ismertek a Tisza-

Maros-Aranka által határolt területről. Sajnálatos, hogy nagyobb részt csak szórványleleteket ismerünk.⁵⁰ Délkeletre is pompás honfoglalás kori sírok kerülnek elő, amelyek a X. század első felére keltezhetők.⁵¹

Temesközből jóval nagyobb számban ismertek a X. század második felére keltezhető temető- és szórványleletek. A Temesvár melletti Csóka-erdei temetőből 40 sírt, a hodonyi temetőből 18 sírt ismerünk, a Vejtétől néhány km-re fekvő csáki temetőrészéből pedig 3 sírt.⁵² A temetők a X. század közepétől keltezhetők. Temesköz déli részén Dentáról oldalpálcás zablá mellékletes sír ismert (feldolgozása folyamatban).

A kutatás mai állapota alapján biztosan kijelenthetjük, hogy a X. század közepén a Temesközben magyar katonai közösségek telepedtek meg. VII. Bórbanszületett Konsztantinosz császár (945–959) a magyarok szállásterületének, Turkiának nevezte a Temes-Béga(?)-Maros-Körös és a Tisza vidékét.⁵³ Az ezredforduló táján Temesköz Ajtony uralmi területéhez tartozott. Valószínűleg a század második felére keltezett temetők Ajtony népének nyughelyei. Temetkezési szokásaik és anyagi kultúrájuk sajátosságai révén e temetők határozottan illeszkednek a Kárpát-medence más honfoglalás, és Árpád-kori temetőihez. A romániai régészetben hódító „besenyő-román” etnikumról szóló elméletek nem tűnnek kellőképpen megalapozottnak.

Érdekes és megoldandó feladat, mikor nyitották és mikor hagyták fel ezeket a temetőket. Helyben maradtak-e ezek a közösségek, vagy elköltöztek a Bánságot a magyar királyságba integráló folyamat a XI. század elején?

A Temesköz délnyugati részén elhelyezkedő Vejtén feltárt temetőrészlet e kérdés megválaszolásához nem tud megfelelő adatokat szolgáltatni. Biztos, hogy a X. század első felében Vejte határában temetőt nyitottak, de a temető felhagyása időpontjának megállapításához további kutatás szükséges.

⁵⁰ Feltehetően korai lelet az oroszlamosi tárgyak egy része is (gömborscsüngős fülbevalók, lemez karperecek), a keglevicházi övveretek, a Bukova-pusztai halomsírok, a németkomlói és orsovai övveretek: BONA 1988, 212–213; KOVÁCS 1991–92, 51–53; TANÁSE–GÁLL 2001, s.a.

⁵¹ HAMPEL 1905, II. 560–564, 653–654.

⁵² DRASOVEAN–TEICU–MUNTEAN 1996, 34–43; RADU 1972, 61–63.

⁵³ Váczy Péter szerint Turkia a gyula szállásterületét jelentette, Györfy György a gyula határvonalának a Marost tekintette, ezt a tételt kétségbe vonta Kristó Gyula (DÁVID 1974, 12, GYÖRFFY 1977, 47, 163; KRISTÓ 1980, 451–452; MORAVCSIK 1984, 48).

⁴⁸ A zablákkal negyven éve Dienes István foglalkozott behatóan. Megállapításai a mai napig érvényesek: DIENES 1966, 208–232.

⁴⁹ RÉVÉSZ 1988, 530.

IRODALOM

- BÁLINT, CS.
 1969 A honfoglalás kori lovastemetkezés néhány kérdése (Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit). *MFME* 107-114.
 1971a A honfoglalás kori lovastemetkezések (Les tombes a ensevelissement de chaval chez les hongrois de IXe-XIe siècles). *MFME* 85-108.
 1971b X. századi temető a szabadkigyósi-pálligeti táblában (Tenth century cemetery in the Pálliget plot of Szabadkigyós). *BMMK* 1, 49-88.
- BEJAN, A.-MARE, M.
 1977 Dudeştii Vechi-Pusta Bucova. Necropola si morminte de inhumatie din secolele VI-XII. *Analelele Banatului* 5, 139-158.
- BEJAN, A.-MOGA, M.
 1979 Necropola feudal-timpurie de la Hodoni (jud. Timis). *Tibiscus* V, 159-168.
- BÓNA, I.
 1986 A honfoglaló magyarok az Erdélyi medencében. In: *Erdély története*. Főszerk.: KÖPECZI B., Szerk.: MAKKAY L.-MÓCSY A. Budapest, 194-237.
- DÁVID, K.
 1974 Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. *MűF* 7, 10-48.
- DÖRNER
 1970 Recherches et fouilles archéologiques dans le département d'Arad (románul). *MCA* 9, 445-465.
- DRASOVEAN, F.-TEICU, D.-MUNTEAN, M.
 1996 Hodoni. Locuiriile neolitice si necropola medieval timpurie. Resita.
- FÉK = FEHÉR, G.-ÉRY, K.-KRALOVÁNSZKY, A.
 1962 A Közép-Duna medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. *RégTan* II. Budapest.
- GÁLL, E.
 2000 Rituri si ritualuri funerare in Bazinul Transilvanean din secolul X a dascalatorilor maghiari. *Acta Siculica* s.a.
- GIESLER, J.
 1979 Untersuchungen zur Chronologie der Bjelo-Brdo. (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. Und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *PZ* 56, 3-181.
- GYÖRFFY, GY.
 1977 *István király és műve*. Budapest.
- HAMPEL, J.
 1905 *Újabb tanulmányok a honfoglaláskor emlékeiről*. Budapest.
- HOREDT, K.
 1966 Die Ansiedlung von Blandiana, rayon Orastie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u.Z. *Dacia* 10, 261-289.
- K. K.
 1996 *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: FODOR I. Budapest.
- KISS, L.
 1920-22 Eperjeskei honfoglalás kori temető. *ArchÉrt* 39, 42-55.
- KOVÁCS, L.
 1984 A Hajdúböszörmény-Erdős tanyai honfoglaló magyar sírlelet. Adatok az avar- és honfoglalás kori szaluk elterjedéséhez (Landnahmezeitliche ungarische Grabfund von Hajdúböszörmény-Erdős-tanya, Angaben zur Verbreitung der Hohlbeile in der Awaren- und Landnahmezeit). *HOMÉ* 5, 19-53.
 1985 A tímári (Szabolcs-Szatmár) honfoglalás kori temetőmaradványok (Landnahmezeitliche Gräberfeldreste von Tímár, Szabolcs-Szatmár). *ComArchHung* 125-158.
 1991-92 A Móra Ferenc Múzeum néhány régi honfoglalás kori leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé (Csóka) [Zu einigen alten landnahme-Zeitlichen Fundmaterialien des Móra Ferenc Museums: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé (Csóka)]. *MFME* 37-74.
- KRISTÓ, GY.
 1979 *Levedi törzsszövetségtől Szent István koráig*. Budapest.
- KÜRTI, B.
 1978-79 Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn. (Előzetes beszámoló) (Ein ungarisches Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Szeged-Algyő). *MFME* 323-345.
- MEGAY, G.
 1961 Honfoglalás kori temető Miskolc északkeleti határán (Ein Gräberfeld in Miskolc aus der Zeit der Landnahme der Ungarn, nordöstlich von Miskolc). *ArchÉrt* 88, 100-108.

- MESTERHÁZY, K.
1990 Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben (Bestattungsordnung im Gräberfeld von Ártánd aus dem 10–11. Jahrhundert). *ArchÉrt* 117, 50–57.
- MORAVCSIK, GY.
1984 *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest.
- NAGY, Á.
1966 Az Eger-szépápasszonyvölgyi X. századi temető (Gräberfeld von Eger-Szépápasszonyvölgy aus dem X. Jh.). *EMÉ* 69–100.
- PINTER, K. Z.–LUCA, S. A.
1995 Necropola medievală timpurie de la Orastie-Dealul Pemilor. Punctul X2/1992–93. *Corviniana* 17–44.
- RADU, O.
1972 Descoperiri intamplatoare la Ciacova. Jud. Timis. *Tibiscus* 2, 61–63.
- RĂDULESCU, A.–GÁLL, E.
2000 Ein landnahmezeitliches Gräberfeld in Temesvár (Timișoara)-Csóka Erdő (Romania). *Acta ArchHung* s.a.
- RÉVÉSZ, L.
1986 Lára alakú csatok a Kárpát-medencében (Lyraförmige Schnallen im Karpatenbecken). *HOMÉ* 27, 513–541.
1995 *A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez* (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert). Miskolc.
1996 Honfoglalás kori női sír Békéscsaba Erzsébethelyen (Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba-Erzsébethely). *MFME-Studia Archaeologica* 3, 169–195.
- STANOJEV, N.
1986 *Nekropole X–XV. veka u Voivodinu*. Novi Sad.
- SZABÓ, J. GY.
1978–79 Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. IV. A sírok relativ és abszolút kronológiája. A temető jellege (Arpadenzeitliche Siedlung und Friedhof in der Gemarkung von Sarud. IV.). *EMÉ* 16–17, 45–136.
- SZÓKE, B.
1961 A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. *RégTan* I.

EIN LANDNAHMEZEITLICHES GRÄBERFELDDDETAIL DES 10. JAHRHUNDERTS IN VEJTE (KOM. TEMES, RUMÄNIEN)

FLORIN MENDELEȚ–DANIELA TÂNASE–ERVIN GÁLL

In der Mitte der 1980er Jahre wurden 4,5 km von der Eisenbahnstation des zum südwestlichen Teil des Temesköz gehörenden Vejte (Vojteni) Gräber eines spätbronzezeitlichen Gräberfeldes entdeckt. Im Herbst 1986 begannen die archäologischen Untersuchungen mit Beteiligung der Archäologen F. Mendelet und A. Rădulescu des Banater Museums von Temesvár (Timișoara). Auch die spätbronzezeitliche Siedlung wurde erforscht. Im Suchgraben I (Abb. 1) fand man sieben landnahmezeitliche Gräber, die die Objekte der bronzezeitlichen Siedlung durchschnitten (Abb. 2).

Die Gräber mögen zu einem Gräberfeld mit größerer Grabzahl gehört haben. Leider wurde die weitere Freilegung dieses wichtigen archäologischen Objektes aus finanziellen Gründen abgebrochen.

Gräber 1 und 2. Ohne Beigaben.

Grab 3 (Abb. 3–5). Männergrab. Beigaben: Teile eines Köchers: Riemenverteiler, viereckiges Eisenblech. Pfeilspitzen. Beinerner Bogengriff- und Endplatten, Gurtschnallen, eiserne Steigbügel, Eisentrense, Eisenschnalle.

Grab 4 (Abb. 6). Frauengrab. Beigaben: Haarnadelfragment, Silberhaarring, Bronzearmring, Bronzefingerring, Glasperle.

Grab 5. Ohne Beigaben.

Grab 6 (Abb. 7). Männergrab. Beigaben: Bronzering, Pfeilspitze, Eisenschnalle, Trensefragment.

Grab 7. (Abb. 8). Kindergrab. Beigabe: Bronzeschelle.

Das Fundmaterial ist aufgrund der Tracht, Bewaffung und des Pferdegeschirrs ein organischer Teil des Fundmaterials der landnahmezeitlichen materiellen Kultur. Die gegenständliche Hinterlassenschaft der Gräber des Gräberfelderteils ist zugleich ein Index der gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Lage dieser Gemeinschaft. Das Material der gegenständlichen Hinterlassenschaft der Tracht ist Silber und vor allem Bronze, die allgemein das Hauptmaterial der Ziergegenstände der Tracht bei den Gemeinschaften bescheidenerer gesellschaftlicher Stellung ist: Haarringe, Haarnadel, Armringe, Fingerringe, Schellen. Es fehlen auch die typischen Beigaben der männlichen Glieder der landnehmenden Gemeinschaften nicht: Bogen, Köcher, Pfeilspitzen. Die

als Symbol einer anderen Weltreligion zu verstehende Reiterbestattung, in beiden Fällen symbolisch, ist aus Grab 3 und 4 bekannt. Als Datierung des Gräberfeldteils ist aufgrund des Fundmaterials, und zwar der Armringe und Fingerringe mit rombischem Querschnitt, die zweite Hälfte des 10. Jhs. zu bestimmen.

Ungeachtet dessen, daß das Gräberfeld von Vejte nur zum kleinen Teil freigelegt wurde, gibt es gute parallelen seiner Struktur aus dem Bereich Theiß-Maros-Aranka-Temes-Béga. Gräberfelder des waffentragenden Gemeinvolkes sind von mehreren Stellen dieser Mikroregion bekannt. So kennen wir aus den bekannten großen Gräberfeldern des Gemeinvolkes von Deszk, Kiszombor und Temesvár im Maros-Theiß-Aranka Gebiet und Temesköz sind auf die waffentragende Schicht hinweisende Spuren auch an anderen Fundorten bekannt, so etwa die Bestattungen und Streufunde von Keglevica, Nagyősz, Zsombolya und Törökbecse.

Eine genauere Beobachtung der Struktur des Gräberfeldteiles von Vejte kann aber nur durch erneute Ausgrabungen verwirklicht werden.

Das heutige Forschungsstadium liefert keine Abgaben zur Fixierung der genauen Zeit einer ungarischen Besetzung des Temesköz. Die Gebiete nach Westen und Norden wurden aufgrund des archäologischen Materials von den landnehmenden Ungarn am Beginn des Jahrhunderts besetzt. Aus dem Gebiet zwischen Theiß, Maros und Aranka sind sehr frühe Funde bekannt. Besonders bedauerlich am Forschungszustand ist, daß wir in erster Linie nur von Streufunden Kenntnis haben.

Auch nach Südosten wurden prächtige Grabfunde der Landnahme in Nagyteremia und Nagyősz entdeckt, die in die erste Jahrhunderthälfte datiert werden können.

Im Temesköz sind in die zweite Jahrhunderthälfte zu datierende Gräberfelder- und Streufunde in weit größerer Zahl bekannt. Aus dem Waldgräberfeld von Csóka bei Temesvár sind etwa 40 Gräber bekannt, von

Hodony 18, von Csák 3 Gräber. Diese Bestattungsorte sind aufgrund der Beigaben in die Zeit nach der 10. Jahrhundertmitte datierbar. Im zum Südteil des Temesköz gehörenden Denta wurde erst 1971 ein innerhalb des 10. Jhs. nicht genauer datierbares Grab mit einer Trense mit Seitenstäben, Messer und Keramikbeigaben gefunden.

Der heutige Forschungszustand berechtigt also bereits zu der sicheren Feststellung, daß in der 10. Jahrhundertmitte im Temesköz ungarische Militärgemeinschaften stationiert und in diesen Gebieten angesiedelt waren. In der Jahrhundertmitte bezeichnete der in Byzanz residierende Kaiser Konstantinos VII. Porphyrogennetos (945-959) das Gebiet zwischen Temes, Béga, Maros und Körös sowie das Theißgebiet als Siedlungsgebiet der Ungarn, Turkia. Um die Jahrtausendwende gehörte das Temesköz zum Herrschaftsgebiet von Ajtony. Wahrscheinlich stammen die in die zweite Jahrhunderthälfte datierten Gräberfelder von Ajtonys Bewaffnetenschicht. Mit ihrer Struktur, den Bestattungsbräuchen und den Spezifika ihrer Sachkultur gliedern sich diese Gräberfelder aber betont in die Reihe anderer Gräberfelder aus der Landnahme- und Arpadenzeit der Region des Karpatenbeckens ein. Die in der rumänischen Archäologie an Bedeutung gewinnenden Theorien einer „petschenegisch-rumänischen“ Ethnizität sehen wir, gerade aufgrund dieser Bestattungsbräuche, als nicht genügend begründet an.

Viel interessanter verspricht die bisher ungelöste Aufgabe zu sein, festzustellen, wann diese Gräberfelder genau eröffnet und wann sie aufgelassen wurden. Blieben diese Gemeinschaften nach der Besiegung Ajtonys an ihrem Ort oder vertrieb sie die Integration des Banats ins ungarische Königsreich am Anfang des 11. Jahrhunderts? Eine Antwort auf diese Frage können nur erneute und viele umfangreichere Forschungen geben.

KÖNYVISMERTETÉS

KAZIMIERZ LEWARTOWSKI: **Late Helladic Simple Graves. A study of Mycenaean burial customs.** BAR International Series 878. Oxford: Archaeopress 2000. 140 oldal, 44 táblázat, 4 kép, 5 térkép és egy rajzos tábla. ISBN 1 84171 079 2

A mükénéi kori temetkezési szokások 1980-as évek végétől meginduló intenzív kutatásának sorába (többek között R. Laffineur (ed.), *Thanatos. Les coutumes funéraires en Égée à l'Age du Bronze*. Aegeum 1, Liège 1987; R. Hägg-G. Nordquist (eds), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid*. Stockholm 1990; K. Branigan (ed.), *Cemetery and Society of the Aegean Bronze Age*. Sheffield 1998; W. Cavanagh-C. Mee, *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*. SIMA 125, Jonsered 1998) jól illeszkedik Kazimierz Lewartowski a mükénéi kori egyszerű sírokról készült összefoglalása. A szerző egyszerű sír meghatározása alatt mindazon nem monumentális építésű sírtípusokat érti, melyek alapvetően egy temetkezés befogadására készültek. E definíció nagyrészt a gödör- és cisztasírokat és ezek változatait takarja, továbbá olyan kevésbé elterjedt temetkezési formák sorolhatók még ebbe a tág kategóriába, mint például az edénybe és barlangba temetkezés. Ennek fényében kizárta a tárgyalásból az olyan monumentálisabb építésű és több temetkezés befogadására készült sírtípusokat, mint a tholosz-, kamrasírok, tumulusok, aknasírok és épített sírok. A fenti sírtípusokban sokszor megtalálható, egy temetkezés maradványait tartalmazó gödörsírokat, falfülkéket sem vette bele az elemzett emlékanyagba, ezek egy részét – a dromosokban megtalálható gödör- és falfülke sírokat – egy külön tanulmányban foglalta össze (K. Lewartowski, *Mycenaean Burials in Dromoi* in: E. de Miro-L. Godart-A. Sacconi (eds), *Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia*. Roma 1996, 749–764). Az egyszerű sírtípusokat a kutatás eddig a kétségkívül a korszak fémjelének tekinthető kamra- és tholosz síroknál jelentőségükhöz és számarányukhoz képest jóval kevesebb figyelemre méltatta, szerepüket a korszak temetkezési gyakorlatában alábecsülte. Az egy temetkezésre használt sírtípus sajátosságából adódóan, számos olyan információt nyerhetünk, amelyekhez a tholosz és kamrasírok vizsgálatakor csak nehe-

zen, vagy elvétve jutunk, így pl. a bolygatatlan mellékletek összetételéről és síron belüli elrendezésükről. K. Lewartowski művének fő érdeme a mükénéi kutatás figyelmének ráirányítása a kutatásban e méltatlanul alulreprezentált sírtípusokra. Elsőként egy 1995-ben megjelent tanulmányában foglalkozott az egyszerű sírokkal, melyeket több szempontból összehasonlított a kamrasírokkal, és érdekes következtetéseket vont le a két sírtípust használó társadalmi csoporttal kapcsolatban (K. Lewartowski, *Mycenaean Social Structure: A View from Simple Graves* in: R. Laffineur-W.-D. Niemeier (eds), *POLITEIA. Society and State in the Aegean Bronze Age*. Aegeum 12, Liège 1995, 103–114). Az itt bemutatásra kerülő monográfiája az azóta végzett kutatásainak a téma egészét körüljáró összefoglalása.

Kronológiailag a szerző művében négy tágabb időrendi fázis szerint tárgyalta az emlékanyagot: a koramükénéi időszak megfelel az aknasírok korának (MH III-LH I) és az LH II-III A1 fázisnak, az érett mükénéi időszak az LH III A-III B időszakkal azonos, a végső mükénéi időszak az LH III C fázist öleli fel és végül a submükénéi időszak. A négy fázis közül az utolsó három a mükénéi civilizáció egy-egy jól körvonalazható periódusának felel meg, azonban Lewartowski koramükénéi fázisát túl tágnak érzem, ugyanis ez az időszak két világosan elkülönülő kronológiai fázist takar (az átmenetiség jellegzetességeit hordozó aknasírok korát, és a kialakuló mükénéi kultúra első fázisát, az LH II-III A1 időszakot, azaz a „tulajdonképpen” koramükénéi időszakot). A két időszak természetéből adódóan egymástól jól elválíik mind a temetkezési szokások, mind az anyagi kultúra tekintetében.

A mű szerkezetileg három részre oszlik. A könyv első fele tartalmazza az összegyűjtött sírok vizsgálatán alapuló értelmező részt. A második rész alkotja a katalógust, mely tartalmazza az egyes sírokról rendelkezésre álló összes adatot. A harmadik részben pedig az író kutatásait, elemzéseit és az alkalmazott statisztikai módsze-

reket illusztráló, dokumentáló grafikonok, táblázatok, térképek, rajzok találhatók meg. A mű szerkezete egészében véve jó, azonban az egyes nagyobb alfejezet, mint például a sírmellékletek fejezetén belül a kerámiákról szóló rész, nem rendelkezik belső tagolással, ami pedig e tárgycsoport jellegéből adódóan elengedhetetlen lenne.

A könyv lényegi részét alkotó értelmező részben K. Lewartowski először az előforduló sírtípusokat és azok jellegzetességeit veszi sorra. A két leggyakoribb típust alkotó gödörsírokon és cistasírokon belül, az előbbi esetben a sírfedés módja, az utóbbi sírtípusnál pedig az építésmód alapján különböztetett meg több változatot. Némelyik változat, mint például a kőlappal lefedett gödörsírok harmadik, a kőlapok alátámasztására szolgáló párkányzattal nem rendelkező típusa, mint ahogy a szerző is elismeri nem biztos, hogy a valós viszonyokat tükrözi: sokkal valószínűbb, hogy az ebbe a változatba sorolt sírok is rendelkeztek a lefedésükül szolgáló kőlapokat alátámasztó faragott párkányzattal, csak a talajviszonyok miatt nem maradtak meg, esetleg a terepi megfigyelések vagy a sírközlések hiányosságának tudhatók be. A sírtípusok tipológiai sajátosságainak ismertetése után kitér idő és térbeli elterjedésükre, kontextusukra (extramurális *versus* intramurális sírok) is.

Az értelmező rész második fejezetében az egyszerű sírokban megtalálható temetkezéseket elemzi különböző szempontok alapján: ismerteti a halottak síron belüli elhelyezésének változatos módjait, testhelyzetüket, tájolásukat, megvizsgálva az egyes eltemetési módok idő és térbeli elterjedtségét. A sírtípusok és az eltemetettek kora közti összefüggéseket vizsgálva érdekes következtetéseket sikerült a szerzőnek levonnia. Eszerint a cistasírokba nagyobb számban temettek el gyermekeket, mint gödörsírokba a műkenéi időszak minden fázisában (24). Ugyanakkor e megállapításával ellentmondásban áll a számításait illusztráló 18. táblázat (115), mely szerint a koraműkenéi időszakban a cistasírokban a gyermekek számánál kétszer akkora a felnőttként meghatározott temetkezések száma. Ez az arány a kamrasírok térnyerésével arányosan változott meg a műkenéi időszak rákövetkező két fázisában, melyből a szerző arra következtetett, hogy a műkenéi társadalom életkoron alapuló vertikális rétegzettséggel rendelkezett. Elmélete szerint a koraműkenéi időszakban még cistasírokba temetkező társadalmi réteg felnőtt korú népessége az érett műkenéi időszakban már kamrasírokba temetkezett, míg ugyanennek a társadalmi csoportnak a gyermekkorú tagjainál a változás lassabb, gyengébb volt, körükben to-

vábbélt az intramurális temetkezési mód mellett az egyszerű sírokba temetkezés szokása is (24). E tetszetős hipotézisét, ahogy később megjegyezte (51), a mellékletek alapján sem bizonyítani sem cáfolni nem lehet. A temetkezések vonatkozásában elgondolását elméletben alátámasztja, hogy a koraműkenéi időszakban jóformán nem ismertek gyermektemetkezések kamrasírokból, az érett és végső műkenéi fázisban, azonban nagyszámban találunk gyermektemetkezéseket kamrasírokban, akik – elfogadva azt az általánosan elterjedt véleményt, hogy a kamrasírok családi sírok voltak – minden bizonnyal az ugyanabba a sírba eltemetett felnőttekkel rokonságban álltak, de legalábbis azonos társadalmi csoportba tartoztak. Sokkal valószínűbbnek tartom azt az általa is hangoztatott tényt, hogy mindegyik sírtípust mindegyik életkori és nemi csoport temetkezésére használták, az arányok pedig általánosságban az egyes nemi és életkori csoportok meglévő arányát tükrözik (24). Az egyes sírtípusoknál tapasztalható kisebb arányeltolódások nem feltétlenül tükröznék valós aránybeli eltéréseket. Ezek az általános tendenciák azonban korántsem alakulnak egyformán a műkenéi kultúra egyes régióiban: eltérések figyelhetők meg az egyes életkori csoportok eltemetésére használt sírtípusokban és ezek kontextusában. Az eltérések még élesebben megmutatkoznak a műkenéi világ központjai és a periférikusabb területek összehasonlításában: a palotaközpontok térségében jóval hamarabb, gyorsabban zajlott le a népesség nagy részének áttérése a kamrasíros temetkezési módra, mint a periférikus területeken, ahol végig a műkenéi időszak folyamán kedveltebb volt az egyszerű sírokba temetkezés. A később megjelent és kevésbé elterjedt kamrasíros temetkezési mód azonban egyes területeken továbbélt a protogeometrikus időszakig is (vö. Elateia-Alonaki kamrasír temetője Phthiotiszban). Nem szabad azonban elfeledkezni arról a tényről, hogy a műkenéi világ központi területein is végig megtalálhatók, nem is kis számban az egyszerű síros temetkezések, melyek nem jelentik azt, hogy az egyik térség, település „provinciálisabb” lenne a másiknál, mint ahogy ezt K. Lewartowski például Argosz esetében feltételezte. Ugyanúgy nagy számban találunk egyszerű síros temetkezéseket Mükénében, Tirynsben, Pylosban, Thébaiban, mint Athénban és közelükben, azaz a legnagyobb palotaközpontok térségében. A műkenéi sírtípus választásával kapcsolatban K. Lewartowskinak a fejezet összefoglalásában leírt megállapításai fogadhatók el leginkább: a műkenéiek által használt változatos sírtípusok és a halottak ezeken belüli legkülönbébb elhelyezése nem

mutat merev temetkezési szokásokra (26). Ez a tény nemcsak az egyes temetőkön belül, hanem a műkénéi világ egészében megfigyelhető. Így csak általános tendenciák állapíthatók meg az emléktárgy elemzéséből.

Az elemző rész harmadik fejezetét a sírmellékek vizsgálata alkotja. A szerző sorra veszi az egyszerű sírokban előforduló összes tárgytípust, az alábbi főbb kategóriák szerint csoportosítva őket: kerámia, „gombok”, ékszerek és díszítmények, viseleti tartozékok (tűk, fibulák), figurák, fegyverek, eszközök és egyéb, ritkábban előforduló tárgytípusok (pecsétlők, kagylók, fémedények, lámpák, tükrök, állatcsontok stb.). Az egyes tárgytípusok ismertetésénél státusz indexük meghatározása és a rendeltetésükről a könyv írásáig rendelkezésre álló ismeretek, elméletek felsorolása mellett a szerző részletesen kitér az egyszerű sírokban elterjedtségük mértékére, kedveltségére, regionális és időbeli meghatározottságukra, és a kontextusok, azaz extra- és intramurális sírok közti esetleges aránykülönbségükre. Behatóan elemzi az egyes tárgytípusok életkori és/vagy nem szerinti preferenciáját. Ez utóbbi aspektusnál hiányosságnak mondható, hogy az egy bizonyos életkori csoporthoz, és nemhez kapcsolt tárgytípus meghatározásánál nem tünteti fel az állítását alátámasztó konkrét példákat, vagyis a katalógus számokat, legfeljebb csak a példák számát említi. Ezek hiányában következtetései helyessége csak a katalógus hosszas átböngészésével ellenőrizhető. Példaként említeném az általa kizárólag csecsemők és gyermekek temetkezéseihez kapcsolt koraműkénéi kori arany és bronzgyűrűket (hat eset alapján): a katalógusban gyermektemetkezésként szereplő, gyűrűvel eltemetett, koraműkénéi kori halottak közül az egyik, a sír eredeti közlése szerint egy fiatal nő temetkezése volt (Orchomenos-Akropolis 1. sír – A. Delt 26 B (1971) 218–219), egy eset valóban gyermektemetkezéshez kapcsolható (Thébai-Dirkis 3. sír), a többi négy példát azonban a katalógus hosszas átvizsgálása után sem találtam meg. Így megállapításainak nehéz ellenőrizhetősége és adatainak többször téves volta miatt kérdéses, hogy az adott tárgytípus életkori és/vagy nemi csoporthoz kapcsolása mennyiben érvényes. A mellékek közül leg hosszabban és legrészletesebben, mennyiségükből és jelentőségükből adódóan, a kerámiaedényekkel foglalkozik. A különböző edénytípusok közül a miniatűr edényeket (a végső műkénéi és submükénéi időszakon kívül), összhangban az eddigi kutatással, egyértelműen gyermekekhez köthető melléklettípusként határozza meg (28, 30). Jóllehet kis számban felnőttek temetkezései-

nek mellékleteként is előfordulnak, amint ez a vizsgálatát dokumentáló 24. táblázatból (118) is kiténik. A kultikus edények kapcsán érdekes következtetésekre jut: véleménye szerint méretüktől függetlenül, az egyszerű sírokban szintén gyermekek temetkezéseihez kapcsolhatóak (28). Állítását a kamrasírok esetében nem látta igazolhatónak (30). Mindazonáltal érvei az egyszerű sírok esetében sem támaszthatók alá, ugyanis ezekből a sírtípusokból is ismerünk felnőttek temetkezéséhez kapcsolható kultikusnak tartott edényeket (pl. kompozit edényeket). Érvei bizonyos fokig érthetőek, ha megnézzük, mely edénytípusokat sorolta a kultikus címke alá. Ezek az általánosságban rituális funkciójú edényformának tartott kompozit és gyűrűedények, valamint az általában profán funkcióval felruházott askosok és kalathosok (rhytonok nem ismertek egyszerű sírokból). Kultikus funkciót számtalan edényforma betölthet formai kialakításuktól, díszítésüktől függetlenül, kizárólag kontextusuk alapján (vö. például a szentélyekből nagy számban ismert, sokszor festetlen talpas serlegeket). A szentélyekből előkerülő jellemző edényformák közé sorolhatók még a rhytonok, kompozit edények és lapos tálcák. A speciálisan a temetkezéshez kapcsolható, halotti rítusokhoz kötődő edényformák közé tartoznak a libáció céljára használt különböző talpas csésze- és serlegformák, rhytonok és a talán ételáldozatot tartalmazó egyes táltípusok. K. Lewartowski által kultikusként meghatározott askosok és kalathosok azonban nem tartoznak a fenti kategóriák egyikébe sem. Az askosok egyik típusának (FS 195) funkcióját általában illatos olaj tárolásában határozza meg a kutatás (P. Misch, *Die Askoi in der Bronzezeit*. SIMA PB. 100, Jonseder 1992, 130, 137 a korábbi vélemények felsorolásával), másik típusát (FS 194) pedig valamilyen folyadék öntésére használhatták (Misch uo., 139: véleménye szerint kontextusuk alapján talán gyermekek etetésére szolgáltak). Az askosok ez utóbbi (FS 194) típusánál megállapítható, hogy kizárólag gyermekek sírjaiból kerültek elő, ezért talán K. Lewartowski – bár azt nem írja mi alapján – ezen edénytípust és kontextusát alapul véve kapcsolta – általánosítva – az általa kultikus funkciójúként meghatározott edénytípusokat a gyermekek temetkezéseihez. Természetesen nem zárható ki az sem, hogy bizonyos kontextusokban ezen edényformák valóban betöltötték kultikus szerepet, azonban ezt a rendelkezésünkre álló információk alapján sem bizonyítani sem cáfolni nem lehet. Szintén gyermekekhez köti az úgynevezett szoptatós edények típusát, elfogadva az edénytípus nevéből következő funkcióját (feeding bottle), noha ez a

rendeltetés nem feltétlenül fedi a valóságot, és semmiképpen sem általánosítható a több méretbeli és eltérő formai, felületi kezelésű változattal rendelkező edénytípusra. Az valóban igaz, hogy nagyszámban gyermekek temetkezései mellől kerülnek elő, azonban nem mindegyik típusa kapcsolódik kizárólag ehhez az életkori csoporthoz. A többi edénytípusnál is, általános tendenciákat állapított meg egy-egy életkori csoporthoz tulajdonításukban: így például gyermekekhez kapcsolja (legalábbis az érett műkenéi fázistól a subműkenéi időszakig) a folyadék öntésre és ivásra szolgáló edénytípusok többségét (30), a korsókat és egyéb tárolóedényeket pedig megfigyelése szerint ugyanebben az időszakban inkább felnőttek mellé helyezték (30). Ezen következtetéseit úgy interpretálta, hogy a gyermekek eltemetéséhez kapcsolódó temetkezési rítusokban – melyek véleménye szerint a felnőttekénél komplexebbek voltak – fontos szerepet tölthettek be a különféle folyadékokkal (bor, tej vagy víz) bemutatott szertartások (30). Feltételezései a gyermekekhez kötődő, a felnőttekénél bonyolultabb temetkezési rítusokról kicsit merészsnek tűnnek. K. Lewartowski is elismeri, hogy elméletét nem támasztják alá a kamrasírok intakt temetkezéseinek megfigyeltek, ahol nemcsak, hogy a kultikus edények és a folyadék öntésre és ivásra szolgáló edényformák és a gyermekek temetkezései között nem mutatható ki kapcsolat (nagyjából egyforma gyakorisággal fordulnak elő a két életkori csoport között), de az olyan egyértelműen, mások által is gyermekekhez kapcsolt edénytípusok, mint a „szoptató edények” is ismertek felnőtt temetkezések mellékleteiként. Az edénymellékletek funkcionális összetételét vizsgálva a szerző megpróbál néha egymással ellentmondásban álló következtetéseket is levonni, azonban az összefoglaló táblázata (30. táblázat, 121) alapján nem derülnek ki azok a regionális különbségek, amiről beszél, és a táblázatban közöltek alapján semmilyen lényegi összefüggés nem vonható le a funkciójuk szerint csoportosított különböző edénytípusok síronkénti összetételéből. A sírmellékletek más típusai és egy-egy életkori csoport között is feltételez a szerző szorosabb kapcsolatot, megállapítása szerint például a gyöngyök tipikus csecsemő és gyermekmellékletek (35). Ez az állítása a kamrasírok esetében szintén nem felel meg a valóságnak. A terrakotta figurákat is általánosságban jellegzetes gyermekmellékletként határozta meg, annak ellenére, hogy egyszerű sírokból, a kamrasírokhoz viszonyítva kis számban ismerjük különböző típusait (39–40). A kevés antropológiailag meghatározott temetkezéshez kapcsolódó példány óvatos-

ságra intene az ilyen általános következtetések levonását illetően. Az életkor és/vagy nem meghatározással rendelkező temetkezéseken alapuló, és így életkorhoz és/vagy nemhez köthető mellékletek meghatározását a szerző statisztikai módszerrel, az ún. diszkrimináns analízissel egészítette ki, mely alapján a nem meghatározott temetkezésekből ismert tárgyakat is korhoz és/vagy nemhez lehet kötni. Vizsgálatát három tárgykategóriára alkalmazta: gyermekekre, felnőtt nőkre és felnőtt férfiakra, az antropológiailag meghatározott referencia csoport szűkre szabott kerete következtében. Elemzésének eredményei általánosságban megerősítették a kor és nem meghatározással rendelkező temetkezésekből nyert adatokat (39–43. táblázat, 127–131). Egyes pontokon azonban, így például a kagylók esetében a kettő között eltérés tapasztalható: az antropológiailag vizsgált esetek többségében a kagylók gyermektemetkezéshez kapcsolhatók, a diszkrimináns analízis a késő műkenéi időszakban férfiakhoz kapcsolódóként határozta meg ezt a tárgytypust. A mellékletek és melléklet együttesek komplexitásának és típusvariációjának méréséhez a szerző az úgynevezett státuszanalízist használta, melyet két adatkészleten tesztelt, mindkét esetben kizárólag az intaktnak mondott sírokat véve alapul. Az első kategória általános tárgytypusokat tartalmazott (22. táblázat, 118), a másikon pedig már pontosabban meghatározott tárgytypusok szerepeltek (21. táblázat, 117). A két adatsorban található tárgytypusok státuszindexeit a 26. és 27. táblázatban foglalta össze (119), azonban a nyert értékekből nem vont le következtetéseket az eltemetettek társadalmi helyzetére, rangjára vonatkozóan, mint azt a könyv bevezetőjében is jelezte. Célja a módszerrel egyszerűen a leletanyag komplexitás szerinti osztályozása volt, melyet régiók szerint hasonlított össze. Eszerint a mellékletek komplexitása a koraműkenéi időszakban a legmagasabb Attikában és érdekes módon Thesszáliában (Volos térségében) volt, az érett műkenéi időszakban már Argolisz jóval megelőzi e téren a fenti két régiót, a subműkenéi időszakban pedig már Euböia, Argolisz és Attika vezető szerepe rajzolódik ki. A régiókon belül a leggazdagabb mellékletekkel rendelkező egyszerű sírok természetesen a palotaközpontok körül csoportosulnak. A harmadik statisztikai módszer, melyet K. Lewartowski a hasonló jellegű mellékletekkel rendelkező temetkezések csoportosítása céljából végzett a Csoportanalízis (*Cluster analysis*) volt (44. táblázat, 132–134), azonban a vizsgálat nem hozott kézzelfogható eredményt. A három statisztikai módszer közül a legeredményesebbnek

a diszkriminációs analízis mondható, mely jelentős eredményeket hozott a kor és nem specifikus sírmellékletek meghatározásában. A szerző által alkalmazott statisztikai módszerek csak általános következtetések levonására voltak alkalmasak. E módszerek hasznossága leginkább egy-egy temető adatainak statisztikai módszerekkel való kiértékelésénél, elemzésénél mutatkozik meg. A regionális eltérésekre pedig a több temetőből nyert eredmények összehasonlítása vehet igazán fényt. Minden bizonnyal, mivel egyszerű sírok csak kevés esetben alkotnak önálló temetőt (például Volos-Nea Ionia) és mivel vegyes sírtípusú temetők elemzésével a szerző nem akart eltérni választott témájától, vizsgálatát inkább csak általános tendenciák felvázolását lehetővé tevő adatokra alapozta.

Az egyszerű sírok vizsgálatánál elengedhetetlenül fontos összehasonlításuk a kor más sírtípusaival, elsősorban a korszak legelterjedtebb sírtípusával, a kamrasírokkal. A két sírtípus összevetése nagyrészt a melléklettípusok összehasonlítására korlátozódott. A kamrasírok közül 303 inakt temetkezésből álló mintát választott ki. Azonban nem közölte, melyek ezek a temetkezések, így sem a kronológiai sem a területi besorolásuk nem állapítható meg. A két sírtípusban található mellékletek közül a kamrasírok rendelkeztek gazdagabb és szélesebb repertoárral felvontató mellékletanyaggal, azonban előfordultak viszonylag szegény sőt melléklet nélküli temetkezések is ebben a sírtípusban. Ennek következtében, ahogy K. Lewartowski is elismeri, nem igazolható és nem is cáfolható hipotézise a műkénéi társadalom egyes rétegeinek áttéréséről az egyszerű sírtípusokból (főként cisztasírokból) a kamrasíros temetkezési módokra (51, lásd fentebb).

Az elemző rész negyedik fejezetét az előző három fejezet részletes vizsgálatára alapozva a temetkezési szertartások rekonstrukciója alkotja. Ebben a fejezetben összefoglalást ad a korabeli ábrázolásokról (Tanagra larnaxok), későbbi korok viszonyaira vonatkozó írott forrásokra és mai párhuzamokból nyerhető ismeretekre építve a műkénéi kori temetkezési szokások régészeti nem megismerhető részére, azaz a temetés során végzett, bemutatott rítusokra a halál beálltától a sír lezárásáig.

A mű második részét az 1999-ig publikációkban és előzetes jelentésekben megjelent sírok tel-

jességre törekvő katalógusa képezi. A sírokról minden közölt adat szerepel a katalógus tételekben, melyeket a szerző régiók szerint, ábécérendben állított össze. A katalógustételek némelyike az eredeti közléssel összehasonlítva téves információkat tartalmaz, mely egyrészt az eredeti forrás félreértéséből (például Kirrha 32. sír (PH4.25), melyhez K. Lewartowski két temetkezést kapcsolt, azonban a publikációban csak egy temetkezés szerepel), másrészt a sírokban talált mellékletek alapján az eltemetett korára vonatkozóan a katalógustételben az eredeti forrásban nem szereplő információk feltűntetéséből (például Argos-Charadrou (AR1.1), Pellanes-Spilies 1. sír (LA5.2) esetében terrakotta figura, illetve „szoptatós edény” alapján a sírt gyermektemetkezésként határozta meg), harmadrészt pedig a publikációban közölt adatok elírásából vagy figyelmen kívül hagyásából (például Tiryns-Unterburg sírból (AR14.6) nem szteatit, hanem hegyikristály gyöngy került elő) adódnak. E zavaró hibák miatt a katalógust elsősorban a további kutatás jó kiindulópontjaként lehet csak használni, az eredeti publikációk átnézésétől azonban nem mentesít. Annak ellenére, hogy a szerző a könyv bevezetőjében megindokolja, hogy miért nem vette be a katalógusba a Tiryns-Unterburg területén feltárt, minden bizonnyal valamilyen katasztrófát követő hevenyészett temetkezéseket, véleményem szerint függetlenül – kutatása teljességét illusztrálendő – mégis beilleszthette volna őket a katalógusba.

A könyv a téma jó és alapos összefoglalásának mondható, azonban sajnálatos módon egyes esetekben a szerző megalapozatlanul von le általánosító következtetéseket a rendelkezésre álló információkból. Mindazonáltal hangsúlyoznunk kell e sokévi kutatáson alapuló hatalmas munka érdemeit, melyben a szerző sokszor a csak hiányosan közölt előzetes jelentésekre tudott támaszkodni, melyek általában nem tartalmaztak antropológiai meghatározást és a sírokban talált mellékletet is hiányosan és általános kategóriák szerint meghatározva említették, általában minden illusztráció nélkül. Monográfiája, mint azt maga a szerző is többször hangsúlyozza, reményei szerint felhívja a figyelmet a leletanyagok sokszor elmaradó, teljes és részletes, tehát antropológiai elemzést is tartalmazó publikációinak szükségességére és fontosságára.

LEBEGYEV JUDIT

RÖVIDÍTÉSEK

AAC	Acta Archaeologia Carpatica (Kraków)
Acta ArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AgrSz	Agrártörténeti Szemle (Budapest)
AKorr	Archaeologisches Korrespondenzblatt (Mainz)
AT	Antik Tanulmányok. Studia Antiqua (Budapest)
ANRW	Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (Berlin–New York)
APolona	Archaeologia Polona (Warszawa)
AR	Archeologické Rozhledy (Praha)
ArchA	Archaeologia Austriaca (Wien)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
AV	Archeološki Vestnik (Ljubljana)
BÁMÉ	A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
BAR-IS	British Archaeological Reports – International Series (Oxford)
BJ	Bonner Jahrbücher (Köln)
Bud Rég	Budapest Régiségei (Budapest)
CarnuntumJb	Carnuntum Jahrbuch (Graz)
ComArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
DissArch	Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae (Budapest)
DissPann	Dissertationes Pannonicae (Budapest)
DuDolg	Dunántúli Dolgozatok (Pécs)
EAZ	Ethnographisch-archaologische Zeitschrift (Berlin)
EpigrSt	Epigraphische Studien (Bonn)
FolArch	Folia Archaeologica (Budapest)
FontArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
HOMÉ	A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
JAMÉ	A Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JAS	Journal of Archaeological Science (London)
JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien (Wien)
JPMÉ	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JRS	Journal of Roman Studies (London)
MÁFI Évk	A Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve (Budapest)
MAG Steiermark	Mitteilungen des Archäologischen Gesellschaft (Graz)
MAG	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft (Wien)
MBV	Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte (München)
MCA	Materiale și Cercetări Archeologice (București)
MhBV	Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte (Kallmünz)
MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
Művéd	Műemlékvédelem (Budapest)
PA	Památky Archeologické (Praha)
PV	Přehled Výzkumu (Brno)
PZ	Praehistorische Zeitschrift (Berlin)

RCRF	Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta (Tongres-München)
RégFüz	Régészeti Füzetek (Budapest)
RLO	Der Römische Limes in Österreich (Wien)
RÖ	Römisches Österreich (Wien)
SCIIVA	Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie (București)
SIA	Slovenská Archeologia (Bratislava)
Specimina Nova	Specimina nova dissertationum Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae (Pécs)
StComit	Studia Comitatus (Budapest)
StudArch	Studia Archaeologica (Budapest)
ŠtZ	Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (Nitra)
SzMMÉ	A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
TrZ	Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und Seiner Nachbargebiete (Trier)
VMMK	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
VSz	Vasi Szemle (Szombathely)
WMMÉ	Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
ZGy	Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg)
ZM	Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)